БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЯТА

ЛИК

ЕДГАР ХЬОШ

ИСТОРИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ

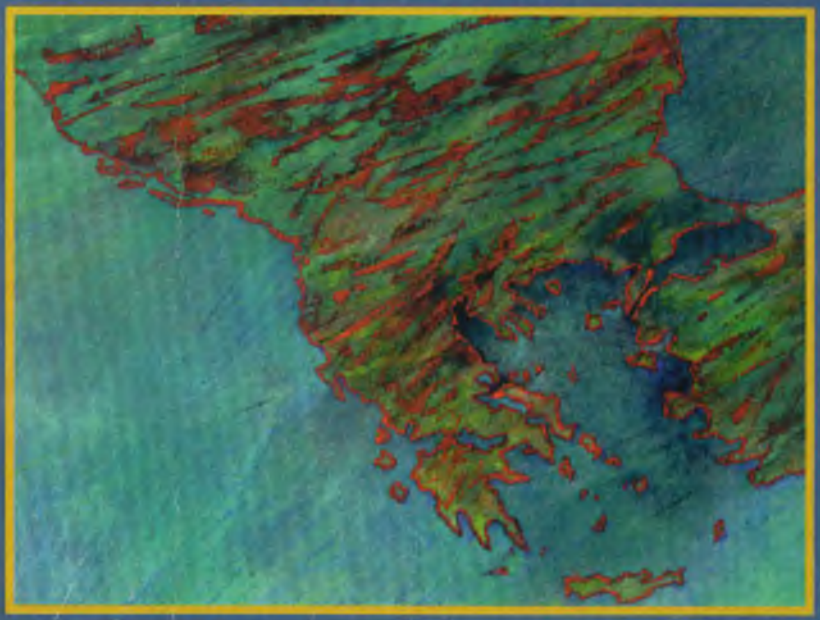

Преводът е направен по изданието:
Edgar Hösch
Geschichte der Balkanländer
Von der Frühzeit bis zur Gegenwart

© C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1995
© Владимир Свинтила, превод, 1997
© Димитър Николов, художник на корицата, 1998
© Издателство „ЛИК“, 1998

ISBN 954-607-120-X

На моята майка
по случай 85-ия ѝ рожден ден

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор на автора към българското издание 11

Въведение 13
Предговор към третото издание 15

I. Основи и предпоставки на историята на Югоизточна Европа 17
Държави и граници 17
Природното разделение на Югоизточна Европа 21
Етнически структури и културни зони 24
Църкви и изповедания 32

II. Средновековни държавни образувания 36
Племенният партикуларизъм и римският империализъм 36
Балканите в римската епоха 39
Константинопол – Източен Рим – Византия 41
Славянското нахлуване и първите държавни образувания 45
Началото на Дунавската българска държава 48
Адриатика и дунавското пространство през VIII и IX в. 53
Византийската славянска мисия 55
Византийско-българските борби за Централнобалканския регион 59
Далматинското крайбрежие като културен регион 65
Кралство Хърватско 67
Създаване на Сръбската държава 70
Възход на Венеция и установяване на политическа самостоятелност на централнобалканските региони 71
Балканските държави на Неманичи и на Асеневци 76
Реставрацията на Палеолозите в Константинопол и сръбската Велика държава на Стефан Душан (1331 – 1355) 82

ЛИК

№ 1

Под общата редакция на
Георги Казаков

ЕДГАР ХЬОШ

ИСТОРИЯ
НА БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ

Превод от немски
Владимир Свинтила

Научен редактор
Мария Тодорова

Редактор
Лиляна Станкова

София, 1998 г.

Залез на Второто българско царство 86
Босненската държава през средновековието 88
Скитащите овцевъди в
балканските планински райони 91

III. Турската епоха 93

Османското завоевание и залезът на света
на малките балкански държавици през XIV век 93
Мехмед II Завоевателя 98
Скендербег и албанската съпротива 101
Венецианско-турските противоречия 103
Особеното положение на Рагуза 106
Ускоците (ускоките)
и начало на „военната граница“ 107
Дунавските княжества 109
Югоизточна Европа под полумесеца 112
Автономия на немюсюлманското население 114
Православната църква и ислямът 115
Стопанство и общество в османската епоха 117
Ислямското чуждо владичество
и християнската народностна култура 124
Упадъкът на Османската империя 127

**IV. Източният въпрос в европейската политика:
етапи в преодоляването на една криза** 134

Войните срещу Турция 134
Кримската война 147
Голямата източна криза през 70-те години 153
Пътят към Берлинския конгрес 159

V. Борбата на балканските народи против турците 166

Черна гора 167
Гръцката църква и Фанар 168
Сърбите в Южна Унгария 173
Румъните в Седмиградско
и в дунавските княжества 178
Българското възраждане 181
Хърватският илиризъм 182
Албанската „рилинджа“ 185
Националното възраждане като културна епоха 189

VI. По пътя към създаване на национална държава 194
Въстанието на сърбите 194
От гръцката демокрация до „баварокрацията“ 197
Между реформи и революция 201
Българите във въстанието 207
Стопанският аспект на възникването
на балканските нации 211
Балканите като кризисен район 213
Рухването на многонационалните държави 221

VII. Структурни кризи
в държавите наследнички на империите 228
Проблеми с границите 228
Кризата на аграрното общество 237
„Зеленото движение“ 245
Кризата на парламентаризма 248
Световната икономическа криза и фашизмът 254
Малката Антанта и Балканският пакт 260
Югоизточна Европа по време
на Втората световна война 264
Политиката на германската окупация 267

VIII. От национална към социална революция 276
Партизанската война и „народните фронтове“ 276
По пътя към „народна демокрация“ 282
Сила и безсилие на партиите 286
Източният блок и Сталин.
Интеграция и дезинтеграция 293
Победата на сталинизма в Югоизточна Европа 300
Между единство и многообразие 306
Завръщане към
„балканските взаимоотношения“? 311

IX. Краят на народните демокрации –
завръщане към Европа? 318

Епилог 1995 337

Приложение
Югоизточна Европа в германските изследвания 341
Библиография 345
Хронологическа таблица 395
Хронологическа таблица на
актуалните събития 1988 – 1995 411
Именен показалец 436
Кратък речник на някои рядко срещани думи 475

Настоящата карта на държавите от Югоизточна Европа

Предговор на автора към българското издание

Основите на „История на балканските страни“, която с българския превод е достъпна за първи път на език на югоизточноевропейска страна, са очертани през 60-те години.

По онова време авторът имаше нееднократно възможността в продължителни пътувания с влак, автобус и собствената си кола да опознае непосредствено обширни части от Балканския полуостров – Унгария, тогавашна Югославия, Румъния, Гърция и България, въпреки наложените ограничения в свободата на придвижване за западни граждани.

Наличието на множество културни паметници от минали епохи и богатото многообразие на вътрешнобалкански бит и обичаи, почувствани осезателно в градове и селца, оставиха незабравим спомен. Още тогава младият историк бе впечатлен от съвместното съжителство на хора с различни етнически произход, език, религия и култура. Стремежът да проследи историческите корени на това разнокултурно общество се превърна в особено научно рвение на автора.

Настоящата творба онагледява дългогодишни старания да се осмислят по-добре миналото и съвремието на страните от Югоизточна Европа.

Българският читател, желаещ да проследи хронологията на събитията в хилядолетната история на своя народ, вероятно ще има първоначално известни затруднения с изложението, което е ориентирано към общото пространство на Балканския полуостров и е пренебрегнало в известна степен отделните национални истории.

Авторът осъзнава твърде добре, че преценява дистанцирано и поради това предлага вероятно по-нетрадиционни исторически разрези, отколкото е обичайно при съставянето на историите на отделните балкански страни. Непредубеденият, дирещ здрави ориентири в миналото на Югоизточна Европа,

неминуемо обръща повече внимание на всеобщите взаимозависимости. Той има по-обективен поглед върху съвместно преживяната от балканските страни историческа съдба.

Впоследствие ще му бъде простено, че отдава прекалено малко значение на обусловените от времето мъчителни процеси на развитие в залеза на Османската империя, довели до ожесточени сблъсъци всред християнските балкански народи и посели раздори в междусъседските им отношения.

Историкът не се заблуждава и отчита, че по време на възраждането за народите на Югоизточна Европа обособяването на собствена история има важно място.

След столетия на чуждо господство споменът за предишно величие предлага необходимата основа за създаване на новите междудържавни отношения. Той укрепва самосъзнанието и представлява важна предпоставка за отърсването от предишно чуждо настойничество.

Не трябва обаче да се скрива истината, че историческият аргумент е потенциално манипулиращ инструмент и би могъл да бъде използван като опасно оръжие по отношение прокарването на необосновани териториални претенции за сметка на съседни държави.

След горчивия опит от последните десетилетия е възможно някои читатели по-скоро да са склонни да отричат грешките от миналото и повече да отправят поглед към непосредствено предстоящи действия, които са свързани с бъдещия общ европейски дом.Народите на Югоизточна Европа са донесли богатото наследство на хилядолетната си, изпъстрена с промени история. Да се осъзнае от другите европейски граждани този факт в неговата уникалност и многообразие, бе първоначалното намерение при създаването на тази книга. Желателно би било тя да се окаже и за българския читател полезен ориентир, който да му помогне да постави собствената си история в един по-широк контекст и така да я осмисли по-добре.

Мюнхен, декември 1997

Въведение

След преломната 1989, която бележи края на комунистическата партийна власт в Източна и Югоизточна Европа, народите на Балканите се изместват от югоизточната периферия на европейския континент в центъра на обществения интерес. Ужасната картина на гражданска война и ожесточена битка между народностите в разпаднала се Югославия отваря поглед за един съвършено другояче устроен свят посред Европа, за който едва ли може да се добие достоверна представа от учебниците по история.

Съставянето на настоящия том е породено от желанието да се предостави на по-широк кръг читатели помагало за ориентиране в този свят. Сега е представен във второ преработено и допълнено издание. Авторът – предвид необходимите ограничения на обхвата, си дава сметка за опасността да не оправдае очакванията на по-осведомения читател със сбития преглед и на по-жадния за знания да предложи в груби резюмета на комплексните процеси недостатъчен отрязък от този неизчерпаем калейдоскоп от народи и култури. Целта не е била нещо повече от въведение в постоянно променящата се политическа история на Централнобалканския регион от античността до днес. При възникването, изграждането и разпада на политическите формирования през вековете трябва да се очертаят особените организационни проблеми на едно пространство, което в своето съдбовно кръстопътно нахождение непрестанно е било обект на макрополитически сметки в експанзионистичните стремежи на силни погранични държави и така е било възпрепятствано в трайното осигуряване на собственото си съществуване. От тази обща гледна точка, за да се посочат възможностите и границите в историята на Югоизточна Европа, трябваше да се откажем от простото изреждане на отделните национални истории, както и от подчертаното взиране в съвременните или в исторически насложилите се тенденции на развитие.

Към особеностите на югоизточноевропейската история в общия спектър на Европа спада обстоятелството, че тук в

течение на векове най-различни народи, езици, култури и религии се срещат в най-тясното пространство на ежедневието на обитателите и от антагонизма и симбиозата на различни форми на живот и на човешки отношения избуява незаменима културна среда, която отново и отново пленява дошлия отвън и подчинява на своето очарование дори и беглия посетител. Този, който иска да долови историческите корени на различнонародностния мир в Югоизточна Европа, не бива да се взира само в отделните национални съдби и да избира за своя изходна точка единствено вътрешния облик на отделна балканска народностна история. Трябва да се вземат под внимание и въздействащите върху това пространство външни имперски сили в хода на столетията.

В предлаганото изложение е възприета като принцип на подредба смяната на перспективата във връзка с вътрешната и външната същност на проблемите.

В заключителната девета глава се прави опит за първо регистриране на дълбоките трансформационни процеси, които са в ход от 1989 г. насам във всички страни по Дунав и в Балканския регион в прехода от народнодемократичния ред към едно плуралистично модерно общество. Текстът е разширен с хронологична таблица на актуалните събития, където е събрана детайлизирана информация за отделните етапи в политиката на реформите. Само от съображения за по-добро разбиране на текста са избрани познати на читателя наименования на местностите. Едно удовлетворяващо всички решение в това многоезично пространство няма да се постигне никога. Предаването на топонимите и антропонимите от сръбската и от българската сфера следва научната транскрипция с изключение на случаите, в които друго изписване се е установило по траен начин. При датирането по правило е спазена датировката, възприета в отделните страни.

Заедно с поправките на фактическите и отстраняването на печатните грешки в новото издание изреждането на литературата е разширено и актуализирано. Взети са под внимание нови издания, преди всичко на английски и немски език. Особено полезни за автора бяха многобройните предложения за подобрения и допълнения, направени от колегите проф. д-р Редер (Институт за славянска филология при Университета в Мюнхен) и д-р Неринг (Югоизточен институт, Мюнхен). Авторът им е благодарно задължен – на тях и на всички критично настроени читатели и рецензенти, за ценните идеи.

Мюнхен, октомври 1992 *Едгар Хьош*

Предговор към третото издание

Авторът не крие своята радост и задоволство, че неговото описание на историята на Югоизточна Европа е намерило толкова многобройни читатели и че издателството се е решило на ново издание. Досегашният текст – като се изключат някои малки поправки – е запазен. Той е разширен с *Епилог 1995*. Освен това в прегледа на литературата са въведени важни нови заглавия и хронологичната таблица на съвременните събития е допълнена.

Мюнхен, август 1995
Едгар Хьош

I
Основи и предпоставки на историята на Югоизточна Европа

Държави и граници

След възприетото като сензация книжовно откритие на един потънал в забрава свят на древнобалканска патриархалност в епохата на Гьоте процъфтяващото специализирано проучване, за което допринасят учени от цял свят, задълбочава и прави по-пълни познанията за тази едва забелязвана преди гранична зона на Европа. Въпреки това Югоизтокът на европейския континент между Среден и Долен Дунав и гръцкия културен свят е останал една покрайнина в общоприетите исторически схващания.

Вече никой не би оспорил, че многонационалното пространство в Югоизточна Европа трябва да се приема в широкия спектър на европейското историческо развитие за район със свой собствен отпечатък в съвременността. Модерната историческа наука под знака на все по-тясното си специализиране отделя отдавна внимание на този очебиен факт с обособени регионални проучвания. В международен план историческите изследвания на Югоизточна Европа днес се развиват във взаимодействие с редица сродни дисциплини. Като организационна рамка за тези излизащи извън предмета си научни старания още през 1963 г. се създава по румънска инициатива Регионалната комисия за Югоизточна Европа към ЮНЕСКО (Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen" – A.I.E.S.E.E.), развила впоследствие плодотворна дейност. Все пак дълготраен консенсус по твърде дискутирания въпрос за същността и географския обсег на понятието Югоизточна Европа засега не се очертава.

Сега, както и преди, сред отделните изследователи според национална принадлежност и съответна специалност

съществуват значителни различия, особено що се отнася до териториалните граници на Югоизточноевропейския исторически регион. На по-широкото схващане за представата за Югоизточна Европа, което не изключва Севера на дунавското пространство и държи открит въпроса за многобройните неясни връзки с Близкия Изток (Мала Азия, Източното Средиземноморие), противостои подчертаното свиване на понятието до една по-тясна (балканска) сърцевинна зона. Това схващане добива напоследък поне от филологическа и етнографска гледна точка (балканска филология, балканология) едно ново профилиране и стойност. Организационната структура на A.I.E.S.E.E., придаваща водеща роля на становищата на Албания, България, Гърция, Румъния, Турция и Югославия, е ориентирана в голяма степен към настоящите държавни граници. Това прави възможен удобния, но същевременно съобразен с дълбоките исторически измерения на югоизточноевропейската разнородно населена територия подход. С всеобхватния поглед върху насложилите се през вековете събития историкът се оказва привлечен от променливите взаимозависимости, които се изплъзват от обичайните географски граници. Югоизточна Европа в течение на столетия и като крайнина, и като мост между Европа и Азия предлага богат нагледен материал за една историческа палитра, съдържаща променливи пространствени констелации. Това е историята на многократно обособявано пространство, което е лишено от вътрешно единство и което в съдбовното си кръстопътно положение е изложено постоянно на набези на чужди завоеватели и на експанзионистични стремежи на силни гранични държави.

Географската карта на Югоизточна Европа отразява твърде оскъдно тези сложни взаимозависимости. Границите са подложени на постоянни изменения и понастоящем отново се преначертават. В Централнобалканския регион днес са разположени републиките България (*Република България* със 110 994 кв. км и 9,1 млн. население), Албания (*Република Шкипърисъ* с 28 748 кв. км и 3,3 млн. население) и новите суверенни страни, които възникнаха от разпадането на Федеративна социалистическа република Югославия от някогашните федеративни републики. От бившата титова държава (с 255 804 кв. км и около 24 млн. население) са отпаднали *Република Словения* с 20 251 кв. км и 2 млн. население, *Хърватско* с 56

538 кв. км и 4,7 млн. население, *Сърбия* с 88 361 кв. км и 9,7 млн. население и *Черна гора* с 13 812 кв. км и 0,6 млн. население, *Босна и Херцеговина*, чието държавно съществуване е сериозно застрашено от продължителната гражданска война, с 51 119 кв. км и 4,4 млн. население и *Македония*, която все още боязливо се стреми да придобие международно признание, с 25 713 кв. км и 2 млн. население. Сърбия и Черна гора са обединени в новата *Федеративна република Югославия* от 27 април 1992 г. В южната гранична част на Балканския полуостров – както се включат островите в Йонийско и в Егейско море – Република Гърция (*Елиники Демократия* с 131 957 кв. км. и над 10 млн. население) представлява ядрото на някогашното всеобхватно културно и населено с гърци пространство, обединено в гръцката национална държава. Турската република владее голяма ивица земя само в Източна Тракия около Одрин (Адрианопол) и някогашния държавен център Истанбул (Константинопол) – остатък от Османската империя на европейския континент. Северозападните граници на някогашна Югославия в прехода към италианските и австрийските планински области са резултат на ожесточени войни и на интервенция от страна на великите сили. На север очертаните в Трианон граници от 1920 г. прерязват окончателно южноевропейските амбиции на Унгарското кралство, които в хилядолетна обвързаност с Хърватско стигат почти до Адриатика. Република Унгария (*Магиар Кьостарсасаг* с 93 000 кв. км и 10,4 млн. население) е оттласната от Драва и от някогашните Южноунгарски области (Банат, Бачка) към Панонската сърцевинна област – първоначално завоюваната от унгарци земя. На север от Средния и Долния Дунав се простира в източна посока намиращата се от двете страни на Карпатската дъга *Република Румъния* (с 237 500 кв. км и 23,2 млн. население). Тя притежава Северна Добруджа между устието на Дунав и Черно море – част от вътрешния балкански ландшафт. На север и североизток граничи с бившата съветска територия (днес Украйна с Карпато-Украйна и Северна Буковина, респ. Молдовската република, Молдова).

Окончателното осигуряване чрез договори на прехвърляните територии в спорните зони е доведено до завършек след Втората световна война. Продължителният италианоюгославски спор за пристанищния град Триест е приключен

едва в 1975 г. със споразумението от Озимо. Основаването на повече или по-малко хомогенни малки национални държави на територията на Югоизточна Европа идва след един имперски период, който трае повече от хилядолетие. Той е белязан с експанзията на победоносната мощ на османските турци до Дунавския басейн. След двукратно напредване до стените на Виена те са отблъснати (1529 и 1683 г.) от обединените усилия на християнските народи в Средна Европа. Хабсбургите и турският султан си поделят чрез променяща се гранична линия владеенето на Югоизточна Европа. Само вътрешното отслабване на турската империя създава предпоставки за напълно новия политически ред в Югоизточна Европа.

Процесът на постепенно оттегляне на турското владичество, влязъл в речника на историята на европейската дипломация като Източен въпрос, е доведен докрай чрез въстанията на отделните балкански народи срещу потисничеството и терора през XIX в. Не без влияние на идеите на немския романтизъм, на френската революция и на западноевропейската държавническа мисъл християнските балкански народи възприемат безусловно в тези борби за свобода модела на затворената в себе си национална държава. Последователното прилагане на този модел в другояче устроеното многонационално пространство води до неблагоприятни последици. Множеството от етнически, културни, религиозни, стопански и социални различия при многобройните народности и национални малцинства се подчинява само отчасти на една общодържавна воля. Блянът за национална велика държава може да се осъществи само за сметка на съседа, което отравя взаимните отношения. Така по-скоро случайните граници са постоянно застрашавани и поставяни под въпрос в течение на отминалите десетилетия от иредентистки стремежи.

Позоваването на историята не е подходящо за решаване проблема на враждуващите национални идеологии. То води по-скоро към съдбоносно инструментализиране на историческите знания в услуга на повърхностните цели на политиката на деня и ражда единствено неприложими аргументи, свойствени на анахронистичното мислене. Избелелите спомени за ранно- или късносредновековна собствена държавност при отделните балкански народи се превръща не без енергичния протест на съседите в максималистична терито-

риална програма. Последиците са били и остават онези нездрави исторически диспути върху приемствеността в заселването и преливането на границите. Дори генерацията на историците марксисти не посмя да постави под въпрос наследените норми в изграждането на историческия национален образ.

Изразителите на интегриращия национализъм са се ориентирали само към блестящите периоди на средновековната си държавност. Те не забелязват, че дори етногенезата на балканските народи вследствие на т.нар. велико преселение на народите се осъществява в многоетническо жизнено пространство, белязано също така от миграции, външни нападения и трайни асимилационни процеси сред самото автохтонно население. Отчасти ефимерните ранни владетелства с техните постоянно менящи се очертания са били ориентирани поскоро към имперската римска (византийска) държавна идея, отколкото към обезпечаването на етнически ядра. Не съществува пряка приемственост между възприемането на държавността при византийските императори, при Арпадите, Асеневци и Неманичите, от една страна, и държавната уредба на днешната гръцка, унгарска, българска или сръбска държава.

Макар държавните наследници на Османската империя или на някогашната Австро-Унгарска дунавска монархия да са изминали относително къс период от своя държавен живот, те е трябвало да решават проблеми, за които централноевропейските народи са имали далеч по-благоприятни предпоставки поради столетия органично развитие. Балканските държави имат еднакво блестящо и нещастно наследство, което не можа да бъде преодоляно чрез насилствените компенсации в периода след войните. „Сумираното“ минало е многократно привнесено в онези изкуствено създадени държави, чиято вътрешна политика е значително обременена от различни интеграционни проблеми.

Природното разделение на Югоизточна Европа

Необозримите дивергиращи тенденции в съвместния живот на народите в Югоизточна Европа, които се оказват зна-

чими исторически сили през столетията до днешно време, не са в никакъв случай облагодетелствани от географските дадености на Балканския полуостров. Различните обособености на ландшафта на отделните обитавани зони между Адриатика на запад и Черно море, респ. на Егейско на изток и на югоизток и от Дунав на север до гръцките земи на юг са давали винаги могъщ тласък на центробежните сили и значително са затруднявали опитите на господстващи групи да властват в значителни пространства.

В географията на Югоизточна Европа липсват природни дадености, обуславящи обединението на отделните населени зони. Широката само няколко километра Истрийско-далматинска крайбрежна ивица с нейните многобройни заливи и острови е предлагала отколе възможно най-благоприятните предпоставки за заселване, но тя е отрязана чрез непреодолима планинска верига от своя естествен хинтерланд. Населението е било привличано от откритото море и крайбрежната ивица е търпяла постоянно външни влияния. Градовете край морето са били не само центрове на процъфтяваща търговия, но същевременно и входни врати за чужда римска, византийска, венецианска, италианска култура, която е оставила следи във всички населени зони и е придала на градоустройството онзи особен отпечатък, който и днес омагьосва посетителя.

Високите райони на западнобалканския планински масив, който се въздига зад тясната крайбрежна ивица, са подканяли винаги населяващите я племена към политическо и обществено обособяване. Естествените бариери на Динарските планини вървят в паралелни вериги от крайните Източни Алпи (Карнийските и Юлийските Алпи, Караванка) от северозапад на югоизток до северноалбанските планини (Проклетийе) и обхващат голяма част от Словения, Горно Хърватско (Велебит, планината Капела), Босна (Динарските Алпи) и Херцеговина, старосръбската област по течението на Дрина нагоре към Пива, Тара и Лим (Рашка / Расция) и Стари Влах (Древна Влахия), Черна гора и Албания. Понататък на юг към тях се присъединява в северногръцкото епирско пространство (Горна Албания, Западна Македония) планината Пинд. В североизточна посока се въздига Шар планина. Всички тия високи области са части от една планинска

верига, която минава през западната страна на Гърция чак до остров Крит. В централнобалканския си отрязък тя представлява пространна каменистост, спускаща се отвесно към Адриатическия бряг, като успяват да я набраздят само някои по-малки реки (Зръманя, Кърка, Цетина). Рядко се откриват по-широки речни долини и се създават възможности за прокарване на пътища във вътрешността на страната (долините по Неретва, Дрин, Шкумби).

В тези отдалечени планински кантони и долинни местности на Западния Балкански полуостров, встрани от големите пътища продължават да съществуват стари балкански форми на живот до самия двадесети век. От тези типични устойчиви области винаги са произлизали много съществени импулси за историческото развитие на балканските народи. Никак не е случайно, че в планинските райони е била люлката на средновековната сръбска държава, предприела впоследствие мощно колониално завладяване по долините на Дунав, Сава и устието на Морава, и че черногорските и албанските планински родове само формално се покоряват на османското владичество. В планинския хинтерланд на Адриатическото крайбрежие – в Загорието, се запазват чак до ново време аристократични и селски републики (задругата на Пащровичи при Будва или Полица в долината на Цетина, която се запазва до 1807 г., ускокската морска крепост Сеня / Зенг), които се държат предизвикателно в укрепленията (в Бока при Котор, в Равни Котари и Буковица в хинтерланда на Задар / Зара) срещу нападенията на външни сили.

Съвсем различен вид има природата във вътрешността на Балканите около толкова важната за комуникации ос Морава – Вардар с дълго оспорваната в национални борби Македония на юг и низината при Сава на север. Ландшафтът постепенно губи планинския си характер и се спуска в полегат наклон в посока на оттичането на водите (речните течения на Кулпа, Уна, Врбас, Босна, Дрина) на север и североизток към Сава, на изток към долините на Морава и Вардар. Централно място тук заема басейнът на Нишава, който позволява прехода към Долния Дунав, към долината на Марица, към Егея и чрез среднобалканската трансверсала към Адриатика при Катаро (Котор) и Рагуза (Дубровник) през долината на Западна Морава. Като кръстовище на важни далечни

пътища този ландшафт запазва своето особено стратегическо и стопанско значение от античността досега.

Източната част на континенталнобалканския блок е поблагоприятна за движение. Тя ясно се члени от дългите течения на реките (Дунав, Марица) и от планинските склонове (същинския Балкан – Стара планина, планината Хемус на античността и Родопите). Областта между долното течение на Дунав и Балканския масив (Дунавска или Северна България, Добруджа) и по дължината на Марица (Тракия, Централна България) спадат към най-плодородните в стопанско отношение земи на Балканския полуостров. Разположената на север румънска територия е характеризирана от веригата на Карпатите (Източни, Южни и Западни Карпати), които се извиват пред Седмиградската висока равнина и отделят планинския Северозапад на страната от южните и източните поречни низини и равнини (Влашко, Молдова). Унгарската държава носи името си от страната на маджарите – нейна сърцевинна зона в широката Панонска низина.

Етнически структури и културни зони

В историята на Югоизточна Европа не са възниквали никакви импулси за обединение. Отворената и в географски смисъл северна граница (пространствата на Панония), както и просторните брегови зони са били винаги подстрекателство за пришълци и завоеватели. Разположен на място, където се съединяват два континента, Балканският полуостров е подложен в течение на столетия на най-различни външни въздействия. Той е влязъл в историята като класически случай на преходна и проходна зона, като място, където си дават среща народи и култури, където еднакво присъстват Западът и Изтокът, западноевропейският, ориенталският и азиатският свят, където своето съучастие имат Континенталноевропейската и Средиземноморската област.

Още в предисторическо време (между 10 000 и 5000 г.пр.Хр.) природните дадености в Югоизточна Европа очевидно са играли съществена роля за предстоящото обновление. Същностните постижения на т.нар. неолитна революция – трайно заселени места, опитомяване на животни, отг-

леждане на растения, полиране на камъка, керамиката, медната металургия, според най-новите издирвания са достигнали до Централна Европа чрез Балканите.

Народи от най-различен произход в течение на столетия са играли определяща роля в съдбата на Балканите и са оставили незаличими следи: келти, гърци (византийци), римляни, германци, славяни, италианци, турци, нормани, французи (франки), немци и дори воинските орди на конните номади от Вътрешна Азия са нахлували по големия път на народите през степния пояс южно от Урал и покрай Северното Черноморие в земите на Балканите. Част от тях, като унгарците (маджарите) и (прото- или пра-) българите, дори са уседнали трайно сред европейските народи.

Чуждите завоеватели и пришълци пък са приижлали през големите далечни пътища и следвайки природните даденост и на Югоизточна Европа, са отключвали вътрешността на Балканския полуостров за външния свят; и в съвременността дори международната комуникационна линия (Ориент експрес) следва този исторически път. И вътрешнобалканската търговия, и обменът на култури ползват добре разработената система от важни трансверсални връзки.

Още през античността са разбрали значението на Дунавския път. Систематичното разположение на гарнизонни градове и построяването на цяла мрежа от пътища са осигурявали римското господство и особено достъпа към важните проходи в Балкана. На юг като продължение на Via Appia прочутият римски път Via Egnatia (изграден към 130 г.пр.Хр.) осъществява връзката между древния Рим и Изтока. Той се простира на 754 римски мили, т.е. 1117 км от Дирахион / Дураце през долината на Шкумби, през Охрид (Лихнида), Хераклея (при Битоля / Монастир) Тесалоники (Солун), Филипи и Адрианопол (Одрин) към Византион (Константинопол). По-късно минаващият много по на север диагонален свързващ път от Щирия за Константинопол поема западно-източните съобщителни връзки. Римските итинерари съдържат отделни описания на този голям „военен път“ (Via Militaris) за Константинопол от Поетовио (Петтау) по Драва през Сирмия (Сирмиш-Митровиц-Сремска Митровица), по Сава, Сингидунум (Белград) и Виминациум (Костолац) при вливането на Морава над Ниш през Сердика (София) и оттук през прохода Суки, т.нар. Тра-

янови врата (при днешния Капуджик) надолу по долината на Марица през Филипопол (Пловдив) и Адрианапол (Одрин) за Константинопол. Този „царски път" на византийците, срещащ се в славянските (сръбски) извори като „царски друм", избират и рицарите за своя път към Светата земя. По него турският султан води войските си срещу Виена. В средната си част между Дунав и Ниш той върви паралелно с онзи важен северно-южен път по оста Морава – Вардар, който свързва най-пряко Дунав с Егея (Костолац – Ниш – Скопие – Солун). В Ниш се събират и двата най-важни пътя, минаващи напряко през непроходимите Западни Балкани, керванните пътища на рагузанските и катаренските търговци: от Катаро (Котор) или Рагуза (Дубровник) през долината на Неретва (Нарента) във вътрешността на Босна (Сараево) със свързващи пътища с Ниш (през долината на Западна Морава) и към Сава (долината на Босна, днес територията Брод – Сараево – Мостар – Дубровник или долината на Дрина) и южният път Зета, който върви по долината на Дрин през Метохия и Призрен, през множество проходи в басейна на Косово (Косово поле) и Прищина и през долината на Топлица в Нишкия басейн.

Пътят на тези естествени свързващи транспортни артерии придобива съдбоносно значение за балканските народи. Разположението по големите съобщителни пътища и трансверсали означава съпричастност към широкия търговски и културен обмен, но същевременно и постоянна заплаха, тъй като тук природата не предлага никаква защита срещу пришълци и завоеватели. И обратно – непригодните за транспорт и отдалечени области стават убежища за упорита отбрана и отстъпление.

Антропогеографията (Цвийч) и етнографските изследвания с техните усъвършенствани методи за наблюдение (Геземан, Гаваци, Матл, Шмаус) разграничават цяла поредица от културни зони и пространства. Сред тях изпъква зоната на балканско-византийската цивилизация със силни ориенталски черти в откритата за общуване континентална и Източнобалканска област, светът на балканските еснафи и типично турският ландшафт; редом с тях са зоните с патриархален режим във високите райони на Западния Балкански полуостров с наложил се социален човешки тип и с подчертан мъжествено-героичен идеал за живота. Тази зона предлага най-

благоприятни предпоставки за консервиране на архаичната народностна култура. На запад по брега е обособена зоната на итало-славянската адриатическа култура, а на север – средноевропейската културна зона в Панонската област (Североизточна Словения, Северно Хърватско, Славония, Сирмия, Войводина, т.е. Бараня, Бачка, Банат) свързва Балканския полуостров с континентална Европа. Силата на тези разнообразни влияния на околния свят върху някогашните жители прозира във факта, че извън всички етнически или културно-религиозни отграничения се е запазила трайната общност на балканската културсинтеза, така че народностните и етническите граници не съвпадат с културните зони.

Обърквашото етническо многообразие в Югоизточна Европа е резултат на вековни асимилационни процеси от страна на местни и чужди елементи. При това в случая нямаме редуващи се една с друга различни етнически групи, а възникване на различни форми от възхождащи един над друг пластове. През последните две столетия тук огромните по размери обществени преструктурирания са довели и в етнически план до затворена обществена пирамида чрез движение от долу на горе и са смекчили задълбочаващото се отчуждение на политическото и духовното водачество от низшите групи на населението.

От най-древното население на Балканския полуостров преди нахлуването на индогерманските народи не са се запазили никакви доловими следи. Оспорваният дълго време в езикознанието въпрос за пред- и неиндогермански субстрат в района на Средиземноморието, особено т.нар. пеласгийски проблем в Гърция днес е основно решен, в смисъл че езиковите остатъци от времето преди доловимите нахлувания на индогермански народи (гърци, траки, илири, македонци и др.) трябва да се отнесат към индогерманските, като, разбира се, не изключват значителни аргументи в полза на още по-древен прединдогермански субстрат. За разпространението на този предгръцки индогермански език от групата сатем на север мненията се разминават. Чрез миграцията на отделни народностни групи (фригийците, носителите на „асийските"*

* Асия – антично и библейско наименование на Западна Мала Азия. – Бел. ред.

езици, т.е. ликийския, лидийския, карийския, памфилския), но най-вече благодарение на могъщото въздействие на културната смесица поради елинизиране, романизиране, славянизиране тези езикови остатъци са изчезнали напълно от езиковата карта на Югоизточна Европа. Това се отнася и за народите от предримската епоха във вътрешността на Балканите, илирийското население на запад и траките на изток, които са предхождали гръцката вълна през второто хилядолетие и които са покорили най-древното население. Те са погълнати във всеобхватния процес на претопяване през следващото хилядолетие и са оставили следи само в загадъчния народ на албанците, като се абстрахираме от съществуващите елементи в народностните вярвания, фолклора и селската култура на балканските народи. Във връзка с това заслужава да се отбележи, че имената на големите реки и днес ни напомнят за времето преди пристигането на римляните и на славяните (срв. наименованията на Дунав, Сава, Драва, Мур, Тиса, Кулпа, Уна, Връбас, Босна, Дрина, Неретва, Зета, Ибър, Морава, Искър, Марица).

Елинизирането и романизирането от средата на първото столетие преди Христа дълбоко са преобразували старите Балкани. База за рано настъпилата елинизация са многобройните търговски заселища (емпории) и земеделските колонии (апойкии), които се основават през втората фаза на голямата гръцка колонизаторска вълна от средата на VII в.пр.Хр. по крайбрежието на Черно море, на Егея, на Йонийско и Адриатическо море. Успешна колонизация предприема по Черноморието първоначално йонийската колония Милет в Мала Азия. Сред милетските „дъщерни градове“ по Западното Черноморие са Аполония Понтика (към 610 г., сега Созопол), Одесос (средата на VI в., сега Варна), Томи (VI в.пр.Хр., сега Констанца) и като най-старо поселище Истрос (средата на VII в.пр.Хр.). Мегарски основавания съществуват покрай Византион (към 660 г.), по-късната метрополия на Римската империя на Босфора, Месембрия (краят на VI в.пр.Хр., днес Несебър) и Калатис (краят на VI в., днес Мангалия).

Достъпа до бреговите зони на Адриатика отключват още през VII в.пр.Хр. заселници от Коринт, които се установяват на Корфу (Коркира) и чрез многобройни дъщерни заселвания на насрещната суша си създават търговски контакти с

илирийските племена. Коркирски поселища са Епидамнос (627 г.пр.Хр.), Латинския Дирахиум (Дураццо) и Аполония (588 г.пр.Хр.). Вече през VI-V в.пр.Хр. гръцки търговци се осмеляват да се придвижат в Северна Адриатика. Дорийски гърци от Сиракуза колонизират през 386 г.пр.Хр. остров Иса (Лиса, Вис) и разпространяват впоследствие своето влияние чрез селища – опорни пунктове по крайбрежието. Така възникват като гръцки селища Трагурион (IV или III в.пр.Хр., днес Трогир), Епетион (към 220 г.пр.Хр., днес Стобреч) и Аспалатос (първата половина на второто столетие пр.Хр., днес Сплит). Макар морското могъщество на Иса с подкрепата на тирания Дионисий I от Сиракуза (430 – 367 г.пр.Хр.) да се въздига до значителна военна ударна сила, все пак нейната мощ не стига да осигури разпространяващата се търговска империя срещу разбойническите морски походи на илирийските племена. През 229 г.пр.Хр. римско флотско съединение за първи път идва на помощ на Иса, която е притисната от кралицата на Адрия Теута, господарка на южноилирийската държава при Шкодра. Рим си обезпечава права за помощ над Иса, Фарос, Коркира, Епидамнос и Аполония през т.нар. Първа илирийска война (229 – 228 г.пр.Хр.) и предизвиква по-късно сериозен обрат във военното и политическото проникване на балканския хинтерланд.

Гръцките колонисти се задоволяват с населяването на крайбрежната област и се отказват от трайно вчленяване във вътрешния ландшафт. Но чрез търговски обмен гръцкият начин на живот се разпространява във „варварския" хинтерланд. Поселищата на търговците като центрове на елинска градска култура стават бързо носители на много успешна гръцка културофанзива. Богатите съкровища на траките, извадени от българската археология, са впечатляващи свидетелства за една смесена елино-варварска култура.

В противовес на това романизирането води началото си от лагерите на легионите и гарнизонните градове в Македония, по Далматино-Албанския бряг и в областите край Дунав. След систематичното създаване и изграждане на еднородно управление (римската провинциална система) и след постигнатото в ожесточени малки войни омиротворяване на балканските вътрешни земи естественото надделяване на римската имперска култура и на латинския имперски език

основно претворява присъщите дотогава навици. Провинциалният латински става естественият за местното население език и народностните говори бавно отмират. Все пак всемогъщият Рим трябва да раздели духовното господство върху Балканския полуостров с превъзхождащата го гръцка култура. Югоизточна Европа става двуезична; една ясно очертана граница между езиците и културите минава от запад на изток през Балканския полуостров по линията от Дурацо през долината на Дрин до Скопие и до високите балкански планини на изток. Тя се реконструира лесно по запазените надписи (надгробни камъни). В разположените на юг от нея гръкоезични земи (Македония, Южна Албания и България) латинският език продължава да бъде официален още няколко столетия.

Щурмът на германското преселение (преминаването на вест- и остготите) почти не оставя следа, в противоречие на разпространението на славянските поселища, което довежда през VI в. до решителна промяна на етническата карта на Югоизточна Европа. По времето на най-масовото славянско заселване около 600 и 800 г. по-голямата част от вътрешните земи е завладяна вече от славяни земеделци и дори такава централна гръцка зона като Пелопонес е заплашена да стане постоянно обитавана от славяни земя. Старото население – на юг гърците, на север латински говорещото провинциално население – е оттласнато към крайбрежията, по островите или в планинските райони. Отчасти то се окопава в укрепените места. Византийската империя вследствие на народностното преселение изгубва изцяло вътрешните земи. Малкото останали крайбрежни ивици, острови и места за убежище са лишени от всякаква връзка с останалите земи и са се запазили само благодарение на уповаването на императорската флота.

В далматинското пространство провинциално римското население, което се е оттеглило по крайбрежието, успява още известно време да устои по свой особен начин на славянското заселване. Славянизирането на тези градове е резултат от много по-късно развитие. Още по-интересна е съдбата на провинциално римските заселници, които са притиснати в планинските райони. Тъй като славянските пришълци отнемат плодородните почви на страната, те принуждават местното население да изостане стопански със слабите почви по висо-

ките места, а с това да се върне и в културно отношение към примитивния обществен живот на пастирите и номадите, едно събитие, което и днес личи от езиковите заемки от албански и от румънски в славянските езици. Макар че славянските племена в централнобалканските области успяват да се установят като преобладаващ етнически елемент, остават значителни малцинства по граничните земи и във високите зони с променлива мощ за разселване. Във връзка със съживяването на рударството главно в босненската и в сръбската област през XIII в., което е предпоставка за развитието на средновековната балканска държавност, самите славянски владетели привличат в страните си многобройни чужденци и ги дарят с твърде големи привилегии. Немските рудари от Унгария, обозначавани като „сакси", „саси", придават на бързо развиващите се миньорски селища заедно с едрите търговци и собствениците на рудници от адриатическите крайбрежни градове, особено Рагуза, подчертано „латински" отпечатък.

Градовете на Балканския полуостров са останали до XIX в. чужди социални образувания. В земите на Дунав те са предимно немски, по Адриатика са определени като венециански, в Балканите се развиват от късновизантийски, респ. до османо-ориенталски основи. Създаването на османския владетелски апарат от края на XIV в. е дало допълнителен тласък в развитието им. Търговията и занаятите остават дълго време табу за местното население; те са изключително в ръцете на турци, гърци, арменци, арумъни или евреи, обитаващи обособени квартали.

Това съотношение има значими последици за социалната история на местното народонаселение. Социалното възкачване в градските центрове е равнозначно на отчуждаване от собствената народност. Еманципацията на балканските народи в XIX и XX в. се осъществява в борба не само с чуждото владичество (Турция, Австро-Унгария), но и с едно всемогъщо социално и духовно отчуждаване. Възникналото с това ожесточение се изразява в повтарящи се чести избухвания, където вземат връх намиращите се в латентно състояние антигръцки, антимаджарски и особено антиеврейски настроения.

В постоянните етнически флуктуации би трябвало да съзрем основния закон на балканската народностна история. Тези флуктуации възникват по време на многовековното осман-

ско владичество. Турският елемент в Югоизточна Европа не е представен само от един османски горен слой. Турците идват на разпръснати групи, за да се установят като турски селяни от Анадола, макар само Източна Тракия, т.е. областта непосредствено около столицата Истанбул и около Едирне (Адрианопол) да се превръща в област с чисто турско население. С големи последствия за етническата карта на Балканския полуостров е разпространението на селищата на (в значителна степен потурчените) албански планински племена (арнаути), които се разпростират в Западна Македония и в старосръбската област (Рашка) и в своето заселване обхващат земите до България, Пелопонес и дори гръцките острови. Освен това турското владичество предизвиква последвалото голямо преселение на сърбите през XIV в., което накрая обхваща Южноунгарската област по долината на Дунав (основаването на т.нар. Рашка градове).

Този факт е бил от голямо значение за сръбското национално пробуждане. Живеещите в Южна Унгария сърби с бавното проникване на Хабсбургите отрано са приобщени към една всеобхватна държавност и така успяват лесно да си създадат интелектуален елит, от който произхождат националните будители (между тях и Доситей Обрадович). Въздигането и изграждането на „военна граница“ срещу турците от Адриатика през Хърватско, Словения, Сирмия, Банат до Седмиградско е въздействало чрез заселването на бегълци от Балканите за възникване на национално самосъзнание по същия начин, както и оттеглянето на отделни хора в непристъпните планински райони на вътрешността (Черна гора, Албания, Балкана).

Църкви и изповедания

Пъстрата картина на етнически структури в Югоизточна Европа още повече се усложнява от разнообразието на изповеданията. Статистиката на изповеданията в ново време отбелязва редом с доминиращата в Западна Унгария и Северозапада (Северна Адриатика, Словения, Хърватско, Северна Албания) католическа църква и преобладаващото на юг и югозапад православие значителни малцинства мохамедани

(Босна, Средна и Южна Албания, Западна Македония), а също и остатъци от юдейството.

Юрисдикционното отграничение на Източната от Западната църква на Балканския полуостров е резултат на продължителен и променлив процес. Най-дълго сърбите са отбягвали вземането на страна в една от двете конкуриращи се мисии на двата духовни центъра в Рим и Константинопол. Едва въздигането на националната църква под владичеството на св. Сава и подкрепата на гръцката патриаршия в началото на XIII в. означава пълен отказ от Рим. По-късните политически граници затвърждават и изострят разцеплението между изповеданията.

Ислямът въпреки голямата си политическа значимост има достойно за отбелязване проникване сред християнските църкви само в Албания и Босна. Основата за това трябва да се търси в особения характер на ислямските закони за чужденците. С данъчно облагане е натоварено предимно немохамеданското население на Османската империя и султаните поради финансови съображения остават чужди на идеята за изпращане на мисии сред покореното население. При повече от масовите преминавания на християни към исляма подбуда са били по-скоро сериозни стопански съображения, отколкото мотиви с идеален характер. Докато православната аристокрация на сърбите и на българите е напълно омаловажена или изтребена под турското владичество, висшият слой в Босна е успял да затвърди господстващото си социално място с преминаването към исляма. Богомилството – като антицърковно и антийерархично движение, е подготвило почвата за отпадане от вярата. В Албания обоснованият страх от тежки турски репресии е бил подтик през XVII в. за промяна на религиозното изповедание. Съдържащите се в изворите сведения за широко разпространение на криптохристиянството в зоната на исляма хвърля определена светлина върху истинските мотиви.

Несъмнено разделянето във вероизповеданията определено въздейства върху духовния облик на различните балкански народи. Противоположностите между католиците хървати и православните сърби, между католиците североалбанци и православните, респ. мохамеданите от Средна и Южна Албания имат оправдано обяснение в тяхната различна църков-

на принадлежност. Диференцирането и нюансирането в разбирането на християнската истина за спасение от страна на католицизма и православието в различните изобразителни форми на изкуството, в обществените норми и в стойностните представи, в различните стремежи към идеален начин на живот и в съответно за това политическо и обществено поведение може да се наблюдава и днес с различна интензивност в обществения и духовния живот на балканските народи. Употребата на кирилица и съответно на латиница, което отговаря на някогашната принадлежност към една от двете църкви, и днес е една от очебийните особености.

Това, че границата между изповеданията не е станала граница в културите в собствения смисъл на думата, се дължи на факта, че същностното отграничаване се е обосновало в областта на високата култура. Народностната култура и животът на низшите слоеве следват в течение на столетия други закони. Те са белязани с отпечатъка на различни отклонения, от смените на отграничаване и приспособяване, които въпреки съществуващите различия в изповеданията довеждат до общи „балкански" разслоения и структури в нравите и обичаите, във фолклора и стила на живот.

Различните политически, стопански и социални фактори са оказали по-силно въздействие от разграничителните линии в изповеданията. Държавническото и особено националистическото мислене са преобразили вярата във времето (собствено при сърбите, българите, румънците и гърците) и са възпрепятствали появата на устойчиво всеобщо православно самосъзнание и чувство за обща принадлежност. Националното и религиозното начало са тясно свързани в историята на балканските народи по времето на турско владичество и в периода на национално възраждане. В непосредствена връзка политическата самостоятелност е водила до църковна независимост. Съпричастността на църквата към политическите съдбини на своите вярващи е възникнала при особените условия на турското владичество, където главата на църквата е припознат от султана представител (етнарх) на християнските поданици, притежаващ политически мандат. Православните манастири в Сърбия и в България се запазват като радетели на националните традиции и като убежища за гонени борци за свобода и са почитани от обикнове-

ния човек. Този политически ангажимент на църквата продължава да действа и по-нататък във времето на национална пробуда. В Черна гора епископите от Цетина са въздигнали владеещата династия и са повели народа си в борба за политическа самостоятелност. Така в Югоизточна Европа стремежът за национално осъществяване на християнска благовест и последователният отпор спрямо неудържимо разпространяващото се елинизиране на православието по времето на турците се оказват по-устойчиви от общото църковно разбирателство и от идеята за обща отбрана срещу външни посегателства.

Особената структура на ландшафта, която благоприятства малопространствените владения, и променливата историческа съдба на типично кръстопътна земя са попречили Югоизточна Европа да достигне през вековете до единение и да намери трайни политически форми сред собственото население. Стабилно обвързване на всички краеви области никога не е постигано. Пъстрата смесица от народности, които населяват съвместно тясно пространство, винаги изложено на силни външни влияния, има непосредствена роля в историческия живот на околните народи. Този факт е от решаващо значение за историята на балканските държави до съвременността. Това лесно убягва на съобразеното с националната гледна точка писане на история, което търси дирите на модерната национална държава далече назад в миналото.

Историята на общото пространство може да бъде разбрана само от универсална гледна точка, която прескача националните рамки и разполага отделните съдбини на югоизточноевропейските народи в историята на средноевропейския, средиземноморския и предноазиатския свят. Балканските райони съучастват в историческото развитие на околните им области не само поради особените си етнически структури, по различни съображения те винаги са били въвличани в играта на великите сили. Експанзионистичните стремежи на могъщи съседи са подчинявали насилствено изпълнените с надежда начинания за самостоятелни държавни уредби в по-широки рамки и са принуждавали местното население да приема чуждия обществен ред. Така обусловеният от природата партикуларизъм става характерна особеност и в политическия живот на балканските държави.

II
Средновековни държавни образувания

Племенният партикуларизъм и римският империализъм

В предшестващите римското господство столетия са засвидетелствани само единични държавни обединения сред племената в Югоизточна Европа, но никакви трайни политически организационни форми. Още на проницателния и внимателен наблюдател Херодот от Халикарнас (около 485 – 425 г.пр.Хр.), който вмъква в големия си исторически труд интересни етнографски щрихи, не е убягнала при описанието на тракийските племена в източната част на Балканския полуостров липсата на воля за политическо единение.

„Тракийският народ, поне след индусите, е най-големият от всички народи. И ако той имаше един господар или пък би се обединил, той би станал непобедим и най-силният сред всички народи по мое мнение. Но тъй като по никакъв начин не могат да стигнат до това, то те поради това са и слаби." (*История*, V, 36).

Така при цар Севт I (424 – 410 г.пр.Хр.) процъфтяващото царство на Одрисите през V – IV в., което временно откъсва тракийските племена от персийско влияние и ги довежда до политическо единство, не се оказва устойчиво пред македонската имперска политика (*Тракийската война на Филип II*. 358 – 341). Партикуларизмът на племената се е оказал помощен и много бързо е принуждавал нахлуващите чуждестранни народи да приемат неговите правила. Македонската държава на завоеватели не намира в това обкръжение никакви трайни основи. И двамата превъзходни владетели – Филип II (359 – 336) и синът му Александър Велики (336 – 323) принуждават тракийските племена след серия загубени войни да им се покорят. Непосредствено на запад и илирийските пле-

мена, и скитите в северночерноморското пространство не са могли да окажат никаква съществена съпротива на военния удар на македонските завоеватели, които за няколко години под водителството на своя гениален вожд създават една световна империя. Като наследство на този просъществувал кратко време мощен комплекс в Гърция и в голяма част от Балканския полуостров възниква всеобхватно политическо единство под династията на Антигонидите. То обаче остава на ръба на световната история на завет зад влиятелните великополитически центрове, установени в големите градове на Източното Средиземноморие, и отново се разпада в бързо припламващите с различен успех войни на диадохите през III в. за наследството на Александър в световното господство. Опасното нахлуване на келтите („Галатяните“ от посланията на апостол Павел) през 281 – 280 г. в Тракия и Македония е възпряно от Антигон Гонат в боя при Лизимахия през 277 г., но все пак келтски армии се установяват в Тиле (Тулово) в балканските планини сред заселените наоколо тракийски племена докъм 212 г. Макар македонската империя значително да допринася като посредник за елинистичните културни влияния сред племената от източната част на Балканите, за тяхната по-нататъшна политическа съдба това е било епизодично.

Делото на обединението на Антигонидите в Македония, което временно въздейства и върху съперничещите си гръцки градове (през 224 г.пр.Хр. Антигон Дозон свързва в един елински съюз ахейците, тесалийците, епирците, акарнаните, беотийците, фокийците, локрийците и жителите на Евбея), търпи поражение накрая от настъплението на римските легиони от запад във вътрешността на Балканския полуостров.

Римската господстваща мощ тръгва след дълги колебания да завладее Балканския полуостров с политическа сила. Не толкова възникването на голямото южноилирийско царство при цар Агрон (около 250 до 230) и неговата съпруга Теута (230 – 228) при Скутари и при залива на Катаро (царството на адриерите), колкото растящата заплаха за средиземноморското корабоплаване поради илирийските корсари и общите стратегически съображения заставят Рим да се вслуша в търсещите помощ гръцки крайбрежни градове и италийски търговци. Един век римската мощ е заета в ожесточени дребни войни с илирийските и с келтските племена, преди Октавиан и Агрипа да предприемат илирийските си походи

срещу въстаналите яподи, панони и далмати (35 – 33) и с премерени атаки да доведат до обрат във вътрешността (покоряването на яподите и на далматите) и присъединяване на Западните Балкани до Панонската низина към Рим. Дунав става римска имперска граница (провинция Панония, 33 г.пр.Хр.). Тя бива напълно обезпечена от Тиберий при победата над опасното въстание на Илирия и Панония в 6 г.пр.Хр. чрез военните мероприятия в 8 – 9 г.сл.Хр.

В римско-илирийските разпри са въвлечени и македонските властници. Те не могат да противопоставят на преобладаващата римска военна сила никаква по-дълготрайна съпротива. Чак през 197 г.пр.Хр. крал Филип V (229 – 179), който се съюзява с Анибал срещу римляните, претърпява при Киноскефале в Тесалия унищожително поражение. Неговият син и приемник Персей (179 – 168) е победен на 22 юни 168 г. при паметното сражение до Пидна от Л. Емилиус Паулус (Macedonicus) и умира в плен. И последният опит за въстание при узурпатора Андриск в Тесалия и в Тракия не може да повлияе на съдбата. Победилите римляни създават за обезпечаване на своето владичество през 148 г. в източната част на Балканския полуостров една нова провинция – Македония. Към нея са присъединени и самите гръцки държави след победата над въстанието на Ахейския съюз през 146 г. със завоюването и разрушаването на Коринт от Л. Мумий.

Римското провинциално управление впоследствие допринася съществено за успокояване на вътрешнобалканската племенна територия, обезпокоявана и по-късно от отделни въстанически движения – особено сред бесите, медите и трибалите. Местните племена са подкрепяни в своите действия от понтийския крал Митридат VI Евпатор (120 – 63), който в многобройни начинания (т.нар. Митридатови войни) бива най-сетне победен. Създателят на гетското царство Буребиста, възникнало в Карпатско-Дунавския басейн през 60 г.пр.Хр., през 45 или 44 г.пр.Хр. пада жертва на съзаклятие.

Имперският наместник в Македония М. Лициний Крас най-сетне подчинява Долния Дунав след последните опити за въстание на обитаващите там племена (29 – 18 г.пр.Хр. предприема походи против бастарните, даките и гетите). През 44, респ. 46 г.сл.Хр. тук се създават провинциите Мизия и Тра-

кия. Рим вече може да пристъпи като господар на Балканския полуостров към създаване на един нов политически ред.

Балканите в римската епоха

Последователното осъществяване на римска пътна мрежа със създаване на укрепени места и въвеждане на подредено провинциално управление създават за първи път трайни основи за политическо единство на Югоизточна Европа. Обстойни описания на тази римска пътна система с изброяване на мансионите (mansio – място за пренощуване) и мутационi (mutatio – място за смяна на конете), също така и на кастелите и на укрепените места (castella, praesidia, turres) дължим на поредица пътни карти (итинерарии) от по-късното време на империята (Tabula Peutingeriana от III в., Itinerarium Antonini Augusti и Itinerarium Hierosolymitanum или Burdigalense от IV в.). Редом със знаменитата *Via Egnatia*, изградена за обезпечаване на Македония, все по-голямо значение придобива особено важната в стратегическо отношение пътна артерия от Белград през Източния Балкан. Както поредица значителни паметници от римско време, и тя е свързана с името на императора, който продължава да живее и по-нататък като един от най-големите организатори на римското господство на Балканите в редица местни традиции: император Траян (98 – 117). След покоряването на даките и техния войнстващ крал Децебал той обезпечава отбраната на Римската империя на север чрез присъединяването на провинция Дакия Траяна (107 г.пр.Хр.) в днешно Седмиградско за век и половина (107 – 271 г.сл.Хр.).

Чрез скъпо струваща отбранителна система на северната граница (Дунавски лимес) римската имперска политика се стреми да гарантира балканските си владения от нападенията на „варварските“ народи. В съюз с Imperium Romanum балканските народи преживяват през следващите два века неподозиран стопански и културен подем и допринасят със службата си в римската армия немалко за укрепването и съхраняването на империята. Възкачването на т.нар. илирийски императори в III в.сл.Хр. става с помощта на военни части, които в по-голямата си част са рекрутирани от местното насе-

ление. Поредица от най-способни императори и пълководци произхожда от балканските провинции. Те съчетават силния си провинциален патриотизъм с римската държавническа мисъл по образцов начин. Император Аврелиан например (270 – 275) е роден в Мизия, големият реорганизатор на империята Диоклециан (284 до 305) е от далматински произход, неговият съуправител Галерий произхожда от околностите на София. Юстин (518 – 527) от селски произход в Македония се възкачва по офицерската стълбица в армията до императорската титла, а родното място на неговия племенник Юстиниан I (527 – 565) е в околността на Скопие.

Римляните не се осланят единствено на създадените военни средства – крепостни строежи, гарнизони. Предоставянето на граждански права на местното население и насочената колониална политика, която през I в.пр.Хр. довежда многобройни италийски заселници, интегрира чрез бързо романизиране завоюваните провинции.

Римската държавна служба предлага на много местни фамилии висши държавни и административни постове. Това развитие довежда до постепенно изместване на центъра на тежестта на империята от италийските провинции и източните малоазийски граници. Изправени пред увеличаващата се външна заплаха, императорите все по-често сменят резиденцията си в Рим с походните лагери. Това има не само конституционноправни последици – правото да избират император се преотстъпва все повече от досегашните създатели на императори – сенаторските кръгове, на армията и офицерския корпус, – особено честото присъствие на императорския двор в гарнизонните градове и лагерите на легионите в балканските провинции допринася много за повишаване на техния авторитет и навежда на мисълта имперският център да се премести на изток.

При наличието на тези предпоставки се основава Константинопол през 324, съответно 330 г.сл.Хр., оказало се най-успешното начинание за историята на средновековните държави. Като център на бъдещата Източна империя (след разделянето на империята през 395 г.сл.Хр.) на Новия Рим се пада жребият да проведе отбраната на империята на територията на Балканския полуостров. До завоюването на Константинопол от турците през 1453 г. това остава постоянна

тенденция на римската и византийската външна политика. При редуващите се варварски военни нахлувания и набезите на различни държавни образувания сред новонастанилите се племенни групи византийските императори в течение на столетия изпълняват неизменната политическа задача да възстановят териториите на империята и да запазят своите универсални владетелски претенции, било то и чрез фиктивни юридически форми.

Константинопол – Източен Рим – Византия

И след разделянето на империята през 395 г. резидиращите в Новия Рим императори никога не са се чувствали владетели на една източноримска частична държава, а като единствени законни наследници на римско-християнската универсална монархия. Жителите на Константинопол и на Империята* живеят до падането на имперския град с гордото самосъзнание, че са ромеи (т.е. римляни). Днес по-често употребяваната дума „византийци“ е едно научно, хуманистично въведение на XVI в., свързано с някогашната мегарска колония Византион.

Бързото падане на Западната империя във вихъра на великото преселение на народите и изгодното географско местоположение на кръстопътя на важни пътни артерии благоприятства значително „закрилияния от Бога град“ в неговия понататъшен възход. Градът се разраства бързо извън вътрешните отбранителни стени, които Константин Велики изгражда около своята резиденция, и се развива като най-населения голям град на средновековния мир, по-точно като „Градът, който обединява в себе си всички суперлативи: той е метрополия на универсалната християнска империя, седалище на имперската централа и на раздуващия се бюрократичен апарат, резиденция на вселенския патриарх и средище на православното християнство след разделянето на Западната и Източната църква, стопански, търговски, културен център и център на изкуствата, засенчващ всички останали големи им-

* Византия и Константинопол се именуват във всички източници като Империята и Градът. – Бел. ред.

перски градове, и не на последно място той е защитената със стени крепост с изключително военностратегическо значение, която в течение на цяло хилядолетие успешно предизвиква външните заплахи и предлага необходимата подкрепа на чезнещите защитни сили в имперските провинции. Само едно предателство отваря през 1204 г. вратите за латинците.

В Гръко-римския Изток Константинопол доказва в течение на хилядолетие огромната си интегрираща сила в обществено обкръжение, белязано с екстремно напрежение от социален, етнически, културен и изповеден характер и успява да подчини на омаята си отделните нови, нахлули в средиземноморския културен кръг варварски народи. Именно хинтерландът, Балканският полуостров остава тясно свързан със съдбата на Града като терен за военни действия, като поле за мисионерска дейност и като зона за културно влияние. Византийската синтеза, описвана като обединение на римската държавническа мисъл с християнската църква и с гръцката култура, се предава с непоклатима интензивност на народите от Югоизточна Европа.

В течение на векове историята на Балканския полуостров е предопределена, от една страна, от завоеванията и основаванията на държави от варварски народи и, от друга, от отбранителните мерки и опитите за реконкиста на римските и на византийските императори. По време на Империята границата на Дунав устоява масивния натиск на германските народности. Насочените военни операции във варварския хинтерланд при Дунав и гаранциите на посредническата дипломатическа дейност на отделни малки държавици, разположени пред дунавската граница, все пак допускат заплашителни нахлувания. Римската империя решава в своя полза голямата маркоманска война от 166 – 180 г. под водителството на Марк Аврелий (161 – 180). Но едно столетие по-късно императорът Аврелиан (270 – 275) се вижда вече принуден да отстъпи пред силния готски натиск, окончателно да напусне Дакия и да изостави предните римски постове в областта с немско влияние отвъд Дунав. Преселения на номадски народи от вътрешна Азия са причина все по-сериозни нападателни вълни да срещат имперските граници на Долния Дунав и да не може да се избегне срутването на Дунавския лимес. Вестготите първи нахлуват успешно – в принудително бягство от

настъпващите хуни преминават в имперска територия и се установяват като победители след кърваво сражение при Адрианопол (378) срещу император Валент. За първи път в историята на Империята новият император Теодосий I (382) предоставя с договор място за заселване.

Вътрешността на Балканите преживява бурно преходно време вследствие на германското преселение. Преминаването на германските племенни групи е съпроводено с въоръжени грабежи и опустошения (вестготите при Аларих). Готите налагат за кратко време своето присъствие в имперския град и имат влияние върху имперската политика. Готът Гайна като magister militum praesentalis (командващ войсковите части на двореца) и аланът Аспар със синовете си Ардабур и Патрикий, който води като законна съпруга дъщеря на император Лъв I и временно достига до сана кесар, представят впечатляващо във властта германското присъствие в имперския двор на Константинопол през пети век. Насилственото отстраняване на Аспар и оттеглянето на остготите под водителството на Теодорих (488) освобождава източната половина на империята от германската опасност за сметка на западната, която се пада на остготите. Така единството на Римската империя е разкъсано от събитията по време на германското преселение. Първоначалното разделяне на империята през 395 г. поради династични съображения се оказва невъзвратимо.

Границата между двете половини на империята минава през западната част на Балканския полуостров. Под въздействието на нахлуванията на варварски народи по-късно тя е измествана все по̀ на запад. От Илирик по константиново време, който като част от префектурата Италия обхваща диоцезите Панония, Дакия и Македония, при разделянето през 395 г. на Западната империя се дава само Панония. Дакия и Македония са отстъпени на Източната.

Разделната линия на Балканския полуостров, която оставя на запад Далмация с преден пост Салона, впоследствие укрепва като езиково-културна граница. Още по времето на Диоклециан отграничената южна част около Шкодра, т.нар. Превалитана, е предоставена на диоцеза Македония, а Далмация все пак остава част от префектурата Италия и така е свързана дълбоко със съдбините на Апенинския полуостров.

Разделителната линия мужду Източната и Западната Римска империя по средата на стария Илирик не е съблюдавана покъсно при подреждането на църковните епархии. Папата в Рим запазва 732/733 г. своята юрисдикция върху сегашния Източен Илирик. Императорите иконокласти от VIII в. трудно му отнемат тук, както и в източноримските владения в Южна Италия – Калабрия и Сицилия – наследствените права.

Залезът на Западната империя в края на V в. поставя под върховенството на източноримския император адриатическите брегове. Император Юстиниан I възстановява в средата на VI в. отново имперското единство след успешни офанзиви на своите пълководци Велизарий и Нарзес и унищожава остготската държава в Италия, но с преселването на лонгобардите от тяхното местопребиваване в Панония в Северна Италия под водителството на крал Албоин през 568 г. завоеванията върху италианската суша отново се изплъзват от ръцете на източноримското господство. Екзархът на Равена устоява до 751 г. на новите господари на Италия. Скъпоструващата Юстинианова имперска политика отнема чрез разположението на многобройни контингенти по арената на бойните действия в Италия, Северна Африка и Предна Азия точно тия военни части, които спешно са необходими за защита на Дунавския лимес срещу заплахата от североизток. Така реконкистата на Юстиниан I завършва с решително отслабване на северната граница и с това индиректно облагодетелства онова всеобхватно придвижване на народите, което ще промени из основи вида на вътрешните балкански земи, а именно славянското завоевание. То трябва да се разглежда в тясна връзка с голямото пренареждане на народите по Северното Черноморие.

Византийската отбранителна система не се конфронтира в началото с новите степни заплахи. Твърде рано византийската дипломация си създава контакти с народите северно от Кавказ и около Черноморието и е била подтикната да взема превантивни мерки от опорните пунктове и наблюдателните си постове в Крим. Първичната мощ на нахлуващите народи е могла да бъде само временно обвързана с намесата на дипломатически средства. Изтласканите на запад авари са били възпрени за кратко чрез федериране през 558 г. Още в 561 г. те се появяват при Долния Дунав в търсене на

земя. Когато Юстиниан I и неговият приемник Юстин II (565 – 578) им препречват нахлуването в имперска територия, те се обръщат в съюз с лонгобардите срещу гепидите и след унищожението им през 567 г. се установяват в Дакия и в източната част на Панония. След оттеглянето на лонгобардите разпростират своето владичество на запад до Алпите и през Карпатите на север и на северозапад.

Срещу това заплашително струпване в Панония византийската имперска отбрана след отказа си от завоевателна политика на велика сила при Юстиниан I не може вече да предложи никаква сериозна защита. Въпреки загубата на стратегически значимия Сирмиум, предоставен на аварския хан Баян след двегодишна обсада, храбрият император Маврикий (582 – 602) и неговият военачалник Приск успяват все пак да удържат северната граница, преди бунтът в армиите да провали всеки евентуален успех. При неспособния войнишки император Фока (602 – 610) катастрофата бързо се приближава. Аваро-славянска вълна се излива на полуострова и през 626 г. за първи път обсада заключва в пръстен имперската столица Константинопол.

В течение на две столетия Югоизточна Европа остава недостъпна за византийското владичество. Когато през 800 г. започва византийска контраофанзива, настъпилите промени във вътрешността в народностните структури само отчасти могат да бъдат ревизирани. Заграбването на земята от славянските земеделци не може да бъде поправено. Последиците от това определят съдбините на Балканския полуостров до съвременността.

Славянското нахлуване и първите държавни образувания

За подробностите и съпровождащите славянското нахлуване обстоятелства източниците от времето мълчат, но все пак се срещат от началото на VI в. – още от властването на Юстин (518 – 527), сведения за отделни нападения на български, славински и антийски орди през дунавската граница. Етническото подчиняване на българите, които още към края

на V в. посещават Тракия, създава трудности в този период. Връзки с племената на огурите (кутригури и утигури) според съществуващите извори не могат да се установят. Все пак трябва да се държи сметка за част от ония тюркоезични българи, които в началото на VII в. се откъсват в Северен Кавказ от аварското господство и с Кубрат създават макар за кратко една империя. Във византийските извори тя се отбелязва като старата „Велика България" (ἡ παλαιὰ Βουλγαρια ἡ μεγάλη). Също така славините и антите, които се явяват в писанията на хронистите от VI в. (Йордан, Прокопий, Псевдо Маврикий) като два големи племенни дела на славяните, се намират в по-силна или по-слаба зависимост от аварите. Те, изглежда, са обхванати от началото на V в. от постепенно и мирно разселение от тяхното местопребиваване на север от Карпатите, когато част от тях са подети от аварското движение на запад и се озовават на имперската граница в Дунавския басейн.

Като отстъпва на засилващия се натиск на земеделците, още Юстин I решава да допусне заселването на отделни групи на територията на империята и опитва да използва в дипломатическа игра антите срещу българите. Въпреки значими частични успехи на имперската отбрана, през тридесетте години на VI в. нахлуването на народите в дунавското пространство вече не може да се спре. Аварски, славянски и български орди обхождат при своите дълги грабителски походи балканските сърцевинни райони и се осмеляват да се появяват под стените на Солун и на Константинопол. Пълното сриване на дунавската граница все още е спирано с помощта на дунавската флота, но полетата в балканските провинции са оставени беззащитни на пришълците.

Славянизирането на равнините става все още по време, когато военно решение не е взето. Същевременно персийската заплаха на източната граница на империята е отслабила византийските отбранителни сили в решителната фаза на разприте с аварския хан от края на VI в. и когато император Маврикий се обръща отново към балканските проблеми след победоносен поход на изток, бунт в армията проваля за кратко време плодовете на борбата му. През 602 г. рухват едновременно балканският и източният фронт. Катастрофата на

империята изглежда непредотвратима. Спасението идва от сина на екзарха на Картаген, Ираклий, който застава начело на бунта и слага край на тираничното управление на император Фока.

Новият владетел Ираклий успява с продължително царуване (610 – 641) да разреши не само персийския проблем след битки с променлив край, като нахлува в центъра на империята на Сасанидите (Великият шах Хозрой II е свален от власт, неговият син признава византийския император), но той успява да върне хаотичното състояние на Балканите в традиционното русло. Предпоставки за това са загубата на престиж на аварите след напразна обсада на Константинопол през 626 г., което разклаща в значителна степен амбициите им за господство и дава силен подтик на стремежите за самостоятелност на народите, които са им в помощ. Византийската дипломация се възползва от тази възможност и се опитва да постави отново под контрол положението във вътрешността на Балканите.

Византийският император очевидно придобива влияние върху установените славянски племена и въвежда нови форми на взаимоотношения. Императорският хронист от X в. Константин VII Порфирогенит, на когото дължим детайлните сведения за славянските заселници на балканските провинции (в неговия държавен наръчник *De administrando Imperio*), свързва пристигането на „хървати“ и „сърби“ непосредствено с политиката на император Ираклий. Той ги е призовал в далматинската област за отбрана срещу аварите и им е предоставил места за заселване.

Обозначените заедно с името хървати и сърби славянски племена се появяват следователно само в късната фаза на славянското завземане на Балканите, когато разпадането на аварската империя открива достъп към дунавското пространство. Още през 622 г. франкският търговец Само използва очевидната слабост на аварските ханове, за да създаде самостоятелно държавно устройство сред славянските племена в областта на Бохемия и Моравия, което успява да се укрепи за няколко века благодарение на своето търговско-политическо междинно местонахождение на кръстопътя на големите търговски пътища.

Началото на Дунавската българска държава

С далечни последици за съдбините на балканските народи е другото движение за отделяне от аварско владичество, довело вожда на онугондурите Кубрат през 635 г. на изток в областта северно от Черно море. Той влиза в приятелски отношения с император Ираклий и се държи до смъртта си през 642 г. като верен съюзник. Но неговото Великобългарско царство просъществува късо време. Под удара на придвижващите се от Вътрешна Азия хазари държавата му се разпада. Една част от българите се обръща на североизток и основава държавата на волгобългарите, една друга група се появява под водачеството на сина на Кубрат, Аспарух (Исперих), при Долния Дунав и се установява на територията на империята. С договора от 681 г. император Константин IV (668 – 685) признава държавата на тюркоезичните (прото- или пра-) българи, които контролират от столицата си Плиска областта между балканските планини и Днестър. Голяма част от източнобалканските славянски племена се присъединява към този разширяващ се владетелски съюз на българите. Във византийските източници са назовани имената на многобройни славянски племена, чиито местонаходища са в хинтерланда от Солун към Средна Гърция и стигат до Пелопонес. Едва с претопяването на горния слой прабългари в масата от славянско население възниква славянският народ на българите.

Отговорът на въпроса – защо точно този смесен българско-славянски народ успява да извърши крачката към велика политическа държавност, трябва да се търси в особеното положение на балканско-славянския племенен мир. За общественото и политическото устройство на нахлулите славяни сме съвсем оскъдно осведомени. Съвременните автори са все пак единни в подчертаването на техния индивидуалистично устроен начин на съществуване, Прокопий от Кесария (около 500 г.), който в историческия си труд върху войните срещу перси, вандали и готи в многобройните етнографски екскурси си служи при характеризиране на владетелските структури при славините и антите с понятието „демокрация“ („те не

са управлявани от един човек, а живеят отвеки в демокрация“ – ἐν δημοκρατιᾳ ἐκ παλαιου βιοτεύονσι). Очевидно кръвните и родствените връзки имат все още предимството да са основа на общественото обединение.

Не без основание в просъществувалата до XIX в. специфична форма на домашна общност на големия род (задруга) в Динарските Балкани се откриват сходни черти с първоначалното устройство на славянските племена – продукт на особените обстоятелства по времето на миграцията. От обединенията на няколко семейства около патриархално управляващия баща на рода (домакин, старейшина) начело на поселението (братството) с един общ върховенстващ (челник) възникват по-големи поземлени съюзи – жупи (области). Това са териториални обединения на племенната общност, които по правило се образуват около едно укрепено селище (град). Срещу възникването на големопространствени държавни съюзи се възправя подчертаният племенен партикуларизъм. Също така многообразието в разчленението на ландшафта в Югоизточна Европа е възпрепятствало обединението на повече жупи под общо водачество. Преодоляването на партикуларизма на племената в по-късно време става принудително отвън или поне така е подпомогнато.

Продължаващият упадък на аварското царство основно изменя съотношението на силите в панонското пространство от VII в. нататък. В отбраната си срещу въоръжените авари походи на запад баварското херцогство и неговият наследник – империята на Каролингите, са въвлечени все повече и повече във вътрешните проблеми на дунавските области. С възникването на новата велика славянска държава с център Моравия в Западна Словакия (т.нар. Великоморавска държава на Моймировците) около 840 г. се явява нов конкурент. Тази държава е унищожена още през X в. от нахлуването на маджарите, които основават в долината на Дунав и Тиса, впрочем като приемници на аварите, една трайна държава. Унгарските стремежи към велика държавност отсетне имат съдбоносно значение за политическия живот на граничещите с маджарите славянски народи.

В този триъгълник на мощни сили между Източната империя на Каролингите, Германската империя на Отоните, Салиите, Щауфените и появяващите се от югоизточните области

/ марки* местни владетели в пространството пред Източните Алпи, Великоморавското кралство от IX в. и примерно Унгария на Арпадите (до 1301 г.) на династията Анжу (1308 – 1382) и на люксембургския Сигизмунд (1387 – 1437) на север, както и Византийската империя и нейните държави-наследници на юг след 1204 г. постепенно се оформя един свят от балкански държави през средновековието.

Първоначално българите предприемат разширяване на своите владения и включват обширни части от Балканския полуостров в една велика държава, която е разрушена в края на X и началото на XI в. от все по-засилващата се византийска мощ. Първите хърватски и сръбски държавни устройства от IX – XII в. дълго време почти не надхвърлят рамките на племенните съюзи. Те непрекъснато са изложени на племенни съперничества. Стига се до трайно устройство на териториална държава в Босна в средното и късното средновековие и особено при сръбската национална държава на Неманичите (1123 – 1394) и продължението ѝ в остатъците от държавата на Лазаревичите, на Бранковичите и на деспотите от Южна Унгария.

Зоната на Адриатика се включва само условно в това развитие. Прогоненото от славянското струпване в градовете по брега и по островите провинциално романско население търси подкрепа във византийската флота и в стремящата се навън венецианска търговска мощ и запазва и по време на разцвета на балканските държави едно обособено положение. То успява за известно време да запази това състояние и по време на османското владичество. Сред градовете-републики по брега на Адриатика Рагуза (Дубровник) остава до ново време хранителка на своите горди свободолюбиви традиции, което ѝ позволява висок стопански разцвет във впечатляващи форми.

Възстановяването на българо-славянското държавно устройство през XII в. в източната част на Балканския полуостров е облагодетелствано от упадъка на активната византийска отбранителна система. Триумфалният военен успех на император Ираклий срещу отклонения персийски неприятел осигурява на източния фронт кратък покой за няколко години. За-

* Марка – в случая пограничена територия. – Бел. ред.

почналото след 632 г. арабско нашествие, което се осъществява с малобройни сили на източния фронт, прегазва за няколко години мъчително възстановената отбранителна византийска линия. Наскоро възвърнатите провинции биват отново изгубени. Със своите прогресивни военни техники арабите много скоро стават смъртна заплаха за империята. Халифът Моавий (661 – 680) дръзва след едно съдбоносно решение достъпа до морето. Изграждането на собствена арабска флота дава възможност за атаки до под стените на Константинопол. В рамките на няколко десетилетия византийската столица е изложена два пъти на опасни арабски обсади (674 – 678 и 717 – 718). Отбранителните сили отслабват и от дългогодишните ожесточени разпри за почитането на култовите изображения в православната църква (т.нар. иконоборство или иконоклазъм, 730 – 843), които възприемат чертите на гражданска война.

При това катастрофално външно и вътрешно развитие дори пренасянето на изпробваната в Мала Азия новоизобретена защитна система – т.нар. темна организация – обособяването на теми* – в земите на Балканския полуостров се оказва малко резултатно срещу укрепващото се славянско държавно устройство. Това, както и в повечето провинции на империята, е опит чрез силно милитаризиране на провинциалното управление и с предоставяне на войнишки имения срещу задължение за военна служба в застрашените имперски провинции, предназначен с добре ръководена военна отбранителна система да се спечели ударната подкрепа на местното население. С постепенното въвеждане на устройството на теми в крайбрежните зони на Югоизточна Европа се очертават и етапите на византийските завоевания.

Темата Тракия е упомената за първи път в изворите през 687 г. До края на хилядолетието се прибавят темите Елада и Македония. През IX в. остатъците от още формално съществуващото провинциално управление се заместват от темите Солун, Стримон и Волерон. Но само в южните части на Балканския полуостров проведената византийска контраофанзива, предприета от крайбрежните области и от укрепените се-

* Военноадминистративни области във Византия, въведени през VII в. – Бел. ред.

лища на бегълците, и новото елинизиране на равнините в края на V в. имат подобаващ успех. Ставракий – талантливият предводител на императрица Ирина (797 – 802), слага начало на поврата с военните си операции в Гърция и в Пелопонес, а император Никифор I (802 – 811) успява със завладяването на Патрас (805 г.) да нанесе решителния военен удар.

На север обаче Византия не може да противопостави никакви ефективни отбранителни сили на опасните експанзионистични стремежи на българите, които от местопребиваването си в Добруджа вземат под свое водителство околните славянски племена (северите, областта на т.нар. седем славянски племена). Относително малобройният тюрко-татарски горен слой на българите е погълнат вече при следващите поколения от масата на славянското население. Това обединение на номадския и на уседналия земеделски елемент се оказва способно да преодолее племенния партикуларизъм и да поведе славянските земеделци в източната част на Балканския полуостров към нови форми на обществен и политически живот.

На Византия не ѝ се удава независимо от масивните военни и дипломатически намеси – най-вече при Константин V Копроним (741 – 775), да пресече по-нататъшното развитие на това зараждащо се държавно устройство. В лицето на хан Крум българите имат в началото на IX в. гениален предводител и държавник, който не се поколебава да поведе война на два фронта – непосредствената конфронтация с франките на запад и с Византия на юг – и насочва своя народ по пътя към вътрешнобалканско военно превъзходство и към разширение на имперската власт. Разрушаването на остатъчната аварска държава с походите на Карл Велики, Пипин и маркграф Ерих фон Фриаул през 791 и 795/796 г. (щурмуването на аварския обръч при унгарския Алфьолд) Крум използва да присъедини към своите владения областта източно от Тиса (Източна Панония). Обръщането срещу византийската империя му отваря с превземането на Сердика (София) през 809 г. достъпа до Тракия и Македония. През 811 г. император Никифор след унищожително поражение от страна на българите не се завръща от своя поход и две години по-късно след българската победа при Версиникия (813) само непревземаемите стени спасяват Константинопол. Одрин пада в ръцете на Крум малко преди смъртта му.

Неговият приемник Омуртаг (814 – 831) повежда българско-византийските отношения по мирен път. Той вече е готов да приеме едно тридесетгодишно разграничение на двете държавности. Започналият с това и траещ десетилетия мирен период отваря България за гръцкото културно влияние и при хан Борис – за християнизирането (864 – 865).

Адриатика и дунавското пространство през VIII и IX в.

Славянските племена, заселили се в някогашния римски Илирикум, провинциите Далмация и Панония, сред които хърватите и сърбите се изявяват като водещи племенни организации, са също въвлечени в споровете на съседните държави и предприемат политически обединения. Те трябва да се отбраняват срещу силното франкско нападение от северозапад и срещу българските настъпления на запад.

Франкското настъпление в дунавското пространство след присъединяването на баварското херцогство Тасилос (788) и завладяването на принадлежащата на Византия Истрия (основаването на франкското маркграфство Фриаул, 776) са били обвързани с необходимото отстраняване на аварската заплаха. В хода на тези събития славянските племена в Източните Алпи (Словения), които са политически организирани в херцогство Карантания и от средата на XIII в. плащат данък на баварските херцози, сега са присъединени към империята на франките. Словените остават обвързани цяло хилядолетие – до разпадането на Австро-Унгарската империя през 1918 г. – със съдбата на немскоговорящите съседни области Каринтия, Крайна и областта на Южна Щирия.

Създаването на Панонската марка (Остмарк) и на Карантанската марка* през 803 г. служи за осигуряване на франкското завоевание. При унищожаването на аварското владичество Карл Велики разчита на могъщата поддръжка на княз Войномир от Панонско Хърватско, който сменя в крайна

* В случая "марка" е употребено в смисъла си на пограничен укрепен административен области, имащи за цел да охраняват границите на Франкската държава. – Бел. ред.

съществуващите различия и техните носители, различните политически групировки, предлагат на езическия водач благоприятни възможности за избор при подчинението на новата църковна организация към едната или другата област на църковна юрисдикция.

Както Ростислав Моравски, така и българският княз Борис се възползват от тези шансове и се опитват чрез обмислено църковно преориентиране да избягнат заплашителни политически импликации. Към значимите решения на византийската църковна политика спада това на проницателния патриарх Фотий (858 – 867 и през 877 – 886), който откликва на искането на княз Ростислав за мисия, като му праща владеещи езика мисионери – братята Константин (Кирил) и Методий (863 г.). Славянските учители в далечна Моравия не постигнат траен успех. Баварската църква, която ревностно следи за своите права, се съвзема бързо от неблагополучното развитие и отблъсва навлизането на гръцката църква с църковни и силови политически контрамерки.

По-силно е въздействието на великолепните преводи на двамата братя в цялото славянско пространство. Те даряват славянската мисия с най-важните християнски писания и литургически книги на разбираем за всички славяни език. Тази т.нар. църковно-славянска реч, един старобългарски говорим език, гръцките братя научават от славянското население в хинтерланда на Солун.

Делото на славянските учители пуска трайни корени само в България, чийто княз Борис през 885 г. предлага на гонените от Моравия ученици на Кирил и Методий пространно поле за дейност. През 864 или 865 г. княз Борис възприема от Византия християнството, както и името на своя имперски християнски кръстник Михаил. Военни демонстрации от страна на Византия очевидно са облекчили това негово решение. Но едва през 870 г. той се отказва от амбицията си да изгради с помощта на римския епископ независима от Византия църква. Неговият син Симеон си възвръща в края на столетието разпоредителната власт върху църквата чрез създаването на българска патриаршия.

Решението си да възприеме християнството Борис-Михаил е трябвало да осъществи с кърваво насилие срещу старата езическа опозиционно настроена аристокрация и спря-

мо нейните крепители в средите на изтъняващата протобългарска прослойка. Така, както и в други страни, възприемането на християнството в България представлява съществен принос за едно затворено в себе си държавно устройство и за създаването на единна княжеска власт. Доброволният отказ от трона от страна на Борис-Михаил, който през 888 г. се оттегля като монах в манастир и предава властта в ръцете на най-големия си син Владимир (889 – 893), застрашва временно съграденото от него. През 893 г. той е принуден да се обърне срещу езическата реакция. Ослепяването на Владимир и замяната с по-малкия му брат Симеон открива блестящ период за средновековната българска история, в който се отправя предизвикателство спрямо Византия и за овладяване на Централнобалканския регион. Този българо-византийски двубой ще хвърли сянка през следващите генерации върху цялостното историческо развитие на Югоизточна Европа.

Все по-ясно очертаващото се българо-византийско противостоене има своя паралел в Северозапада на Балканския полуостров във византийско-франкските сблъсъци. Директно византийско влияние върху славянските племена се забелязва само по Адриатическото крайбрежие, където присъствието на голяма морска сила подпомага византийските претенции. Франкското настъпление по Адриатическото крайбрежие и накърняването на върховни византийски интереси (завземането на Истрия, 788) и скандалното коронование на Карл Велики на Бъдни вечер 800 г. в Рим заплашват да прераснат в конфликт между империи. През 803 г. е постигнато разграничаване на интересите на двете страни в далматинското пространство. Договорът между двата двора предоставя Венеция, островите и крайбрежните градове на Византия и дава вътрешността на Франкската империя. Няколко години по-късно Карл Велики вижда преимущество в кратковременното отпадане на Венеция и на далматинските градове (завладяването на Венеция и на Далмация, 806, 810), но през 812 г. той откупва от император Михаил I Рангаве в Аахен признаването на своята (западно) имперска титла с възстановяване на статуквото.

Въстанието на панонските славяни срещу франкското господство и франко-българо-византийските спорове в първата половина на IX в. оказват въздействие върху славянски-

сметка досегашното аварско господство с франкското. Подвластната му територия е подчинена политически на маркграфовете от Фриаул, като църковната юрисдикционна власт упражнява патриархът от Аквилея. С решение на арбитрите от 811 г. границата в зоната на диоцезията на Карантания е прокарана между Аквилея и Залцбург по течението на Драва.

С тези промени мирът между панонските славяни все още не е възстановен. През 819 г. Людевит застава начело на антифранкско въстаническо движение, чието смазване се удава едва на Людвиг Благочестиви през 822 г. след многобройни походи. Впоследствие княз Прибина, прогонен от моравския княз Моймир в наследствената си област в Нитра (Нойтра), идва като беглец в Панония и се проявява като верен васал на франкските интереси; Людвиг му поверява нова политическа задача между езерото Платен, Сава и Дунава, която той осъществява умело. Пада в бой с моравците, но синът му Коцел продължава едно десетилетие неговото дело (861 – 876).

Успоредно с отбраната срещу външните врагове се обръща голямо внимание на християнизирането на страната, както и на планова политика за изграждане на населените места, с което двамата князе съвместно с други местни славянски вождове успокояват за дълго време панонското пространство. С тяхното енергично насърчение в страната нахлува голям поток немски заселници. Те, освен че довеждат църковната мисия от Залцбург, имат и съществен принос в изграждането на страната. Резиденцията на княз Прибина в Мосбург (Залавар) при езерото Балатон се изгражда с участието на немски занаятчии и хора на изкуството като един от новите културни центрове, не оцелели след нахлуването на маджарите в края на IX в.

Военното потушаване на въстанието на Людевит е постигнато от Людвиг Благочестиви в един пръв конфликт с българите. Заради новите български граничните претенции се водят боеве цяло десетилетие (827 – 838). Едва заплахата от север кара двете страни след средата на века да влязат в съюз. Княз Ростислав Моравски от привърженик на Людвиг Благочестиви се превръща в ревностен защитник на моравските частни интереси и стремежи към независимост и с експанзионистичните си намерения застрашава еднакво българс

ките и франкските претенции. Българският княз Борис (852 – 889) променя външната си политика и към тясно сътрудничество с франките, и към възпиране на въстаналите славянски племена в Западните Балкани, в чийто подем византийската дипломация не е безучастна.

След смъртта на Омуртаг българското придвижване към Македония до границите на Охридската област и езерото Преспа във Византия събужда нови съпротивителни сили и дипломатическа активност у византийците. Арабските действия в Адриатика подтикват Константинопол към по-голяма бдителност и го карат да търси съюзници; помощта идва неочаквано. През 862 г. пратеничество на Ростислав Моравски посещава византийския имперски двор и иска изпращането на християнски мисионери, като очевидно предлага и един политически съюз. Тази нова ориентация на моравския княз означава отказ от франкско-баварската мисия и е логическа последица от неговото политическо преориентиране. По същия начин българският княз Борис иска да осъществи неизбежното християнизиране по-скоро с посредничеството на отдалечения Рим, отколкото с това на близкия Константинопол.

Византийската славянска мисия

Езическа страна в християнско обкръжение, която подчинява външнополитическите си схващания на мисионерството, няма никакви шансове да оцелее. Нейните възможности за политически съюзи въпреки временни откази са несъмнено свързани с политически реално мислещи християнски сили. Липсват необходимите предпоставки за трайни международни гаранции на междудържавните споразумения спрямо иноверното войнстващо християнство. Следователно официалното преминаване към християнството е мотивирано повече от съображения за политическа мощ, отколкото от религиозно рвение. При това източната и западната църква въпреки значими резерви относно някои различия не са се дотам разграничили, че борбата за обхвата на мисионерската дейност да засегне централните въпроси на доктрината за спасението. Римската църква в никакъв случай не е изключила напълно допускането на славянския литургичен език. Но

те племена в северозападните части на Балканския полуостров. Във вътрешните планински земи между силовите блокове започва бавно въздигане на местните племенни вождове, които съумяват чрез умело лавиране да укрепят и разширят своето владичество. Фактическото формално византийско върховенство облекчава византийската дипломация да подтикне тези стремежи към самостоятелност и да им придаде антибългарска насоченост. Придобилите бързо политическа самостоятелност начело с Властимир сръбски племена от Рашка при притоците на Дрина (в горната част на Тара, Пива, Лим и Ибър) – се отбраняват успешно през 30-те години на IX в. срещу по-нататъшната българска експанзия на запад. По-трудно се оказва за хърватските племена да придобият в района на крайбрежието някаква политическа изгода от отслабването на византийската империя в Адриатика. В северния район франкската южна политика съумява да привърже към себе си отделни племенни вождове чрез различни федеративни отношения. Племената непосредствено по крайбрежието са принудени да се завърнат под закрилата на Византия и на нейната имперска флота след появата на арабски флотски единици (867 г. пред Рагуза / Дубровник). Така император Василий I (867 – 886) – след успехи в България присъединява западната част на Балканския полуостров отново към византийското влияние. Във връзка с дейността на Методиевите ученици в Македония и в България последната вълна на елинизиране е отхвърлена далече на запад, преди резултатите от започналия през столетието византийско-български двубой да прокарат пътя за ново развитие.

Въздигането на Далмация в тема (след 870) трябва да се разглежда във връзка с новата фаза на офанзивна западна политика на империята, при която далматинските крайбрежни градове са значимо стратегическо място на морски бази. Изолираните крепости и крайбрежни градове (Задар, Трогир, Сплит, Дубровник, Котор) предлагат все още ограничени възможности за резултатно териториално устройство на останалите византийски владения в Адриатика. Имперските централи се задоволяват през следващите времена поради слабост с индиректното упражняване на суверенните си права и се съобразяват с локалния сепаратизъм. Империята приема местните представители на политическия живот и не засяга съ-

шествуващите обществени отношения, почиващи на късноримския колонат, на градската автономия и на властта на патрициите. След XI в. Византия е невъзвратимо оттласната от Северна Адриатика, предоставена на някогашния съюзник Венеция и на Унгарското кралство.

Византийско-българските борби за Централнобалканския регион

В края на X в., когато източнофранкската част на империята вследствие вътрешни вълнения се превръща в германска и се явява временно като решителен фактор в дунавското пространство, докато Византия с преодоляването на иконоборческата криза отново набира сили срещу външната заплаха, две събития предизвикват основно политическо прегрупиране в Югоизточна Европа: маджарското нахлуване след 895 г. и успешната имперска мощна политика на цар Симеон (893 – 927). Между двете събития има причинно-следствена връзка – византийската дипломация по стар навик си е обезпечила маджарска помощ срещу българската заплаха (894). Този шахматен ход заставя българския владетел да спечели за съюзници печенегите, намиращи се в гръб на маджарите. Под натиска на печенегите маджарите се оттеглят на запад и прехвърлят Карпатите в долината на Дунав – Тиса (896). През 906 г. те нанасят смъртоносен удар на Моравската държава. Защитният фронт на маркграф Луитполд в Баварската източна марка се оказва нестабилен пред маджарския неудържим поход. От кървавата отбранителна схватка при Пресбург (4 юли 907) не се завръща нито той, нито неговата свита баварски благородници.

Преданието свързва завоеванията на този първоначално угрофински народ, придобил при дългите си скитания силни тюркски примеси, с фигурата на Арпад от племето на медьиарите (маджарите), останал в паметта на наследниците като основател на първата царстваща династия на Арпадите (до 1301). Той трябва да е довел седемте побегнали маджарски племена заедно с пръснати групи хазари в Панонската долина. Маджарите (мадьиарите) се оказват впоследствие неудобни

съседи на германската империя, която успява да сложи край на дългогодишните въоръжени грабителски набези в победоносното отбранително сражение на Ото I при Лехфелд на 10 август 955 г. И Византия претърпява неколкократно набези на унгарските орди (934, 959 г. атаката до самите стени на Константинопол). Само постепенното преминаване на този народ от номадски към уседнал начин на живот и християнското държавно устройство довеждат до мирно съжителство със съседите му.

Крал св. Стефан (997 – 1038), съпруг на баварската принцеса Гизела от рода на Людолфингерите, като подражава на баща си Геза, ориентира страната към западноевропейското културно пространство, без да прекъсва напълно връзки с Византия. Унищожението на българската държава в началото на XI в. облекчава този взаимен обмен с общата граница. Насочените и от двете страни навън интереси се укрепват през XI в. и началото на XII в. в поредица военни съюзи. Към средата на XII в. сякаш и мисълта за династичен съюз изглежда близка до осъществяване: възпитаният във византийския двор син на Геза II (1141 – 1162), по-късно крал Бела III (1173 – 1196), наследник на трона, е сгоден за Мария, дъщеря на император Емануил I. Дори силната намеса в унгарските династични спорове не може да изглади дълго време избухналите противоречия около владеенето на Северния Балкански полуостров. Нахлуването на унгарските крале отвъд линията Дунав – Сава към Адриатическия бряг (Хърватско и Далмация) не е подлагано на ревизия въпреки договорното признаване на византийското върховенство в тази област през 1167 г. Така византийската дипломация е извикала сама за уреждане на неотложния български въпрос в края на IX в. най-сериозния си конкурент на Балканите – бъдещето ще принадлежи нему.

Новият византийско-български въоръжен конфликт (894 – 896), който Симеон след първоначални притеснения от страна на маджарските съюзници на император Лъв VI (886 – 912) решава в своя полза с блестяща победа при Булгарофигон (896), бива изгладен въпреки търговско-политическите противоречия. Симеон съумява да запази постигнатото предимство. Неочакваното завладяване на Солун от арабска морска експедиция на 31 юли 904 г. помага при сетнешни поправки

на границата. Едно десетилетие по-късно той отговаря с въоръжен набег на внезапно преустановените от новото византийско правителство след смъртта на Лъв VI договорени през 896 г. плащания. Той довежда временно империята до ръба на пропастта.

Два пъти Симеон се явява с големи войскови сили пред кулите на Константинопол. През 914 г. пада Одрин. След отстраняване регентството на патриарх Николай Мистик завърналата се майка на императора Зоя не разполага вече с никакви защитни ресурси и на 20 август 917 г. претърпява унищожително поражение при Ахелой. Само мощните константинополски защитни стени стоят още срещу могъщия български цар. Далечната цел да стане господар на една византийско-българска империя не е осъществена до смъртта му на 27 май 927 г. Патриарх Николай Мистик му устройва тържествено влизане в Константинопол през 913 г. и го коронова с императорска корона („Василевс на българите", не и „на ромеите"), но изпълнението на останалите обещания му е отказано още преди управлението на Зоя. В стремежа си за императорска титла той получава помощта на новия регент - бившия друнгар (командир на имперската флота) Роман Лакапин. От 919 г. носи като тъст на император Константин VII Порфирогенит титлата василеопатор. Това състояние на нещата не може да бъде променено и от високомерното приемане от страна на Симеон на титлата „император на ромеите и българите". Но това не е дадено на неговата държава, простираща се от море до море (между Адриатическо и Черно море до Солун и Константинопол). Със смъртта на Симеон приключва първият възход на българската държава като велика сила. Неговият син и наследник Петър (927 – 967) се задоволява при сключването на мир през 927 г. с признаване на титлата български василевс и с ръката на Мария Лакапина, племенница на Роман I.

Времето на Симеон се отнася не само външнополитически към най-блестящите периоди на средновековната българска история, също и младата българска литература преживява своя пръв „златен век". Създаденият от славянските учители Кирил и Методий и от техните действащи на българска територия ученици литературен език се утвърждава във великолепните преводи на Климент Охридски, на епис-

част от войската си. Пленените българи (според преданието 14 или 15 хиляди) Василий ослепява и изпраща при приютилия се в Прилеп Самуил, който не може да понесе ужасната гледка и умира на 6 октомври 1014 г. Синът му Гавраил Радомир го надживява само с една година: през 1015 г. той пада жертва на покушение от страна на Иван Владислав, племенник на Самуил, който присвоява остатъците от българските владения. Неговата смърт пред Дирахион през 1018 г. отваря вратите на Охрид за император Василий II. В триумфален поход „българоубиецът" (булгароктонос) се завръща през Атина в Константинопол (1019).

Така в началото на XI в. Византийската империя след период на грандиозни завоевания сияе с последен отблясък на световно господство и отново има под контрол по-голямата част от Балканския полуостров. Изграждането на организацията на темите, изглежда, ще осигури нейните силови позиции и хитроумно измислената васална система ще обвърже с империята стремежите към самостоятелност на сръбските и на хърватските племена. За последен път Византия разпростира влиянието си върху Адриатика. Но великолепната реставрация на империята няма да надживее за дълго своя автор.

Появата на турци селджуки на изток и на нормани на запад (Сицилия), въоръжените нахлувания на степните народи от Вътрешна Азия в Долния Дунав и във вътрешността на Балканите (печенеги, узи, кумани) и началото на кръстоносните походи от запад разтърсват в зората на XI в. положението на империята. Те отново раздвижват политическия живот на балканските народи и особено на северозапад довеждат до скъсване с империята, започнало от IX в. с политически възход на сърби и хървати. Както в случая с маджарите, и тук византийската дипломация трябва да плати за антибългарската си кампания с повишаване самочувствието на напористи племенни вождове.

Епохата благоприятства поставените под влияние на графовете от Фриул и на Каролингите в Италия далматински хърватски племена, използващи фактическото отсъствие на франките след 875 г., за да вдигнат голямо въстание и за кратко да се отърсят от остатъците на франкското владичество. Основател на независимо Хърватско става княз Бранимир, който противодейства на провизантийската политика

на Здеслав (878 – 879). Той си осигурява подкрепа на папата с безусловно присъединяване към римската църква.

По-нататъшното развитие в Северозападните Балкани – адриатическата крайбрежна зона и граничещата с нея вътрешна славянска земя – е помрачено от отиващи твърде далеч църковни и политически съперничества между Империята на франките, Рим и Византия. Те се отразяват в неуточнената юрисдикция на епископатите на Аквилея, Сплит и Нин и се изразяват в разприте за литургическия език като една понякога ожесточена „културна борба", водена поколения наред.

Далматинското крайбрежие като културен регион

Ранната история на християнските мисии сред далматинските хървати е само частично възстановена. Мисионерската дейност се води от съхранилите се провинциални епископати на римското провинциално население в селищата по крайбрежието и по островите, в славянския хинтерланд и от предните франкски постове в Истрия и Панония. Военните успехи на графовете от Фриул над уседналите славянски племена откриват в мисионерския център Аквилея през IX в. големи възможности за развитие.

Християнството с римско изповедание присъства в далматинските градове още от VII в., а се е настанило в хърватския хинтерланд (Далмато-Хърватско) под владичеството на франките около началото на IX в. За изграждането на собствена църковна организация с център епископата Спалато / Сплит – като се заобиколи старият епископат в Нин – се грижи старият епископат в Аквилея. Свързаното с това установяване на славянското богослужение на езика на народа (при употребата на глаголицата), което като далечна издънка от мисионерската работа на славянските учители Кирил и Методий намира разпространение и сред крайбрежните хървати, предизвиква значителни църковно-полититически разпри. Те са израз на онези налагащи се културни и исторически особености на хърват0-далматинските крайбрежни земи, които оказват своето въздействие и в съвременността. Далма-

коп Константин Преславски (Константин Презвитер) и на Йоан Екзарх, чийто главен труд *Шестоднев* – една компилация от гръцки образци, между другото съдържа и обстойно описание на резиденцията на Симеон в Преслав. През царуването на Петър изпод перото на монаха Черноризец Храбър излиза една апология на славянския език и насочената против богомилите полемична компилация на Презвитер Козма. Подражанието в културния живот в България на византийския образец има съвършен израз във великолепния вид на дворцовите резиденции в столицата Преслав и Охрид. Това византизиране достига връхната си точка при цар Петър, когато упадъкът на гордата държава вече се очертава.

Продължилите години военни схватки с Византия и с нейните унгарски, сръбски и хърватски съюзници са изчерпили силите на страната. Дълго натрупвали се социални противоречия открито избухват. Зад изненадващия успех на онова радикално антицърковно и антийерархично сектантско движение на богомилите, което се радва на разпространение точно в низшите слоеве на населението, ясно се очертава мощен социален протест срещу властващата система в държавата и църквата. С новото възприемане на стари манихейски представи, които идат от Мала Азия, България оплодява средновековните религиозни представи не само в земите на Балканския полуостров. Сектантското движение в западното средновековие (катари, албигойци и т.н.) е много сериозно повлияно от него. Многобройни филиации на сектантската мисъл сочат към балканското пространство като към мястото на своя произход. България и Босна трябва да се разглеждат като главни места на прелома към ориенталско-манихейските и християно-еретическите представи. Така България е въздействала много по-трайно върху духовния живот на балканските народи като посредник в културно отношение с разпространението на църковно-славянската преводна литература сред православните славяни, с рецепцията на византийската култура и със създаването на сектантската мисъл, отколкото с опитите си за държавно творчество.

Още през X в. след победоносните походи срещу арабите (961 – превземането на Крит; 962 – превземането на Алепо, столица на емира на Мосул, и Алепо, Саиф-ад-Даулах; след победоносния поход на император Никифор II Фока (963) през

Киликия към Сирия и превземането на Антиохия на 28 октомври 969) укрепналата византийска държава слага край на българската. Военното ѝ унищожение император Никифор II Фока (963 – 969) предоставя на войнствения княз от Киевска Русия Светослав. Той принуждава в два военни похода (967 и 972) цар Петър († 969) и неговия син Борис (969 – 972) да се предадат и си присвоява страната без оглед на византийските претенции. Светослав даже обмисля много сериозно преместването на своята резиденция от Днепър в Североизточните Балкани. Само след мощно военно настъпление новият император Йоан I Цимисхий (969 – 976) успява да отнеме от ръцете на Светослав завоюваното. С отказ от завладяното руският княз откупува оттеглянето си от обсадена Силистра при Дунав и се завръща обратно на Днепър, където малко по-късно пада в борба с печенегите.

България губи по време на тия византийски операции не само своята политическа независимост, но също и своя националноцърковен център в лицето на Българската патриаршия. Историческото значение на тези събития не би могло да бъде подценено: след 300 години Византия е придвижила своите граници в Източния Балкански полуостров отново до Дунав.

В Централнобалканския регион всяко възстановяване на византийската власт среща значителна съпротива. Въстаническото движение под водителството на т.нар. комитопули (четиримата синове на комит Никола) в Западна България, т.е. в Македония, се развива след 976 г. в опасна заплаха за възстановената византийска власт, особено след като най-младият от братята Самуил след 987 г. оказва съпротива от столицата Преспа (по-късно Охрид), от загиналата велика българска държава, и създава нов център за българската църква в лицето на Охридската патриаршия. През 986 г. император Василий II (976 – 1025) в безуспешен поход към Сердика (София) претърпява значително поражение. След това напредването му е спряно поради избухването на гражданска война (въстанието на Варда Склир и Варда Фока, 987 – 989) и от нови усложнения на изток (Сирия и Кавказ). Но след 1001 г. императорът поема лично командването на балканските бойни полета. Той постига най-сетне в изключително ожесточена битка през 1014 г. унищожителен удар срещу Самуил. При прохода Клейдион (Ключ) българският цар губи по-голяма

то-истрийският градски ландшафт е съхранил късноантичното наследство най-вече в правните и стопанските си институции (агросоциалната система на колоната, муниципалната конституция на градските общини с тяхното самоуправление и гражданска свобода) във време, белязано от появата на латино-славянска симбиоза. При това се запазват и източните примеси. Те документират участието на Източен Рим в силово-политическото и културното взаимно проникване.

По отношение на особената среща на западни и източни стилови принципи в далматинското сакрално изкуство се споменава също тъй за „адрио-византинизъм". В Равена, Венеция и Истрия византийският стил надживява господството на Източен Рим и предоставя на настъпващите славяни достойни за подражание образци. Разпространеният от Аквилея „ломбардски стил" показва ясен афинитет към византийските модели. Във формите на далматинските църковни сгради дълго време още ще се възпроизвеждат византийски пространствени решения и сред църковните патрони светците с източен произход (Стефан, Козма и Дамян, Димитър, срв. също така и разпространението на църкви, посветени на св. София) се срещат повече, отколкото би било обичайно. Най-устойчиво е византийското културно влияние сред далматинските славяни в литургиката.

Византийската славянска мисия, за разлика от римската практика, под водителството на „славянски апостоли" е безусловно за народностния език в оповестяване на вярата и в тържеството на богослужението. Впрочем допустимо е далматинските хървати чрез своите племенни събратя в Панония съвсем рано да са влезли в досег с Кирило-Методиевата мисия във Великоморавия. Вероятно отделни ученици на Методий са намерили ново поле за дейност в Хърватска Далмация след прогонването им от Моравия (885). Всеки случай в хинтерланда на далматинските крайбрежни градове още в началото на X в. богослужението на славянски език получава всеобщо разпространение. Напразно се старае латинската йерархия чрез ограничителни мерки и забрани, благословени от решенията на множество синодални събори, да възстанови литургическото единство на разделената църква. През 925 г. на първия синод в Сплит е извършена юрисдикционалната реорганизация на хърватската църква чрез подчиняването ѝ

на Сплит. Под въздействие на църковната схизма от 1054 г. римското реформаторско движение от Латеранския събор (1059) дава нов подтик на централизиращите стремежи и издава решение срещу по-нататъшното съществуване на литургия на народен език. На синода в Сплит от 1060 г. хърватската църква е задължена да изпълни решенията на църковния събор. Привържениците на славянското богослужение особено сред необразованите свещеници (т.нар. глаголяши) опитват да вдигнат въстание срещу римския конформизъм, който обвързва духовенството с изучаването на латински език, и да отстранят традиции, заети от византийската църква (женитба на свещениците, дълги коси и бради). Те намират опора в хърватско движение, което се противопоставя енергично на предложеното латинизиране. Едва четвъртият, Латерански събор от 1215 г. проправя път за толериране на славянския литургичен език.

В далматинските крайбрежни диоцези глаголяшите до голяма степен съживяват бенедиктинските манастири, които се заемат със съхраняването на народните славянски културни традиции. Употребата на глаголическия шрифт се ограничава преди всичко за литургическите книги на католическата църква, за ритуала на богослужението. В светската употреба нахлуването на латинския не може да бъде повече задържано. Най-ранните писмени свидетелства за хърватската глаголица са от по-късна фаза на развитие – XII в. (фрагментите на *Служебника Башка*). Най-добрите ръкописи са от XIV – XVI в. Най-старата печатна книга е служебник от 1483 г.

Надписи с глаголически шрифт са се запазили в най-значителния център на културата на глаголическата писменост на остров Крък от XI – XII в. (надпис в някогашното бенедиктинско абатство „Св. Лаврентий“ в град Крък и в *Таблица от Башка* в ранноромънската бенедиктинска черква „Св. Лучия“ в Юрандвор при Башка в югоизточната част на остров Крък).

Кралство Хърватско

В началото на X в. Далматинско Хърватско е на път чрез целенасочено разширение да постигне хегемония над Западните Балкани. То е затруднено от нахлуването на маджарите,

което княз Томислав (около 910 – 928) успява временно да задържи на северозападната граница с военни средства, без да възпре разширението му в подвластните му земи в Панонско Хърватско. Маджарски стават Сирмия и Източна Словения. Противоречията между Византия и цар Симеон работят за държавното устройство на Хърватско. Докато Симеон разбива в успешен военен поход насъсканите от византийската дипломация сърби и присъединява техните земи към своята велика държава, той претърпява чувствително поражение от хърватите и трябва да се съгласи на мирно споразумение чрез посредничеството на папата. Рим е този, който през 924 г. санкционира със закъснение кралската титла на княз Томислав и с това помага на младата държава да придобие значителен престиж. Томислав най-сетне господства над Северна и Южна Далмация (Бяло и Червено Хърватско), върху част от близките острови, Истрия и Босна и си осигурява в граничещите на юг земи на Травуня и Диоклея (Дукля в днешна Черна гора), а също така в Захълмие (ще рече, земята зад хълмовете – Захумле) преобладаващо влияние. Внушителната флота му позволява също да се противопостави на Венеция и Византия.

Неговите наследници не опазват това териториално положение на младото кралство. Опитът учи, че само с помощта на една от съседните велики сили може да се постигне успешна политика спрямо сепаратистките тенденции на племенните вождове. Ловкият дипломат Стефан Дръжислав (969 – 997) се обединява в поход с византийския император Василий II срещу въстаналите комитопули и е щедро възнаграден и отново подкрепен във владеенето на Далмация. Византия му признава владетелските права над градовете и островите в бившата тема и го титулува екзарх на Далмация и признава най-накрая кралското достойнство на Стефан, като му предоставя кралски инсигнии през 986 г.

Но с укрепването на двете съседни сили Венеция и Унгария по-нататъшните възможности за развитие са спрени. И папските прояви на благоволение не могат да попречат regnum Dalmatiae et Chroatiae да не бъде поделено в следващото столетие между двата силови блока. Далматинските градове минават в ръцете на Венеция още през 1000 г. След смъртта на способния владетел Петър Крешимир IV (1058 – 1074)

и банът на Панонско Хърватско Димитър Звонимир не може да промени съдбата. През 1076 г. той се коронова с помощта на папата (Григорий VII) за крал и постига чрез жена си Елена, дъщеря на Геза I, добри отношения с маджарския съсед. Хърватското национално кралство през средновековието рухва след убийството на Звонимир през 1089 г., неуспявайки да се обедини около общ кандидат за престола и с това да се предпази от хаотичните, наподобяващи гражданска война обстоятелства.

Унгария ловко използва ситуацията. В разбирателство с приятелски настроена към нея група благородници крал Ладислав I е извикан в страната (1077 – 1095). Той и неговият наследник Коломан (1095 – 1116) покоряват постепенно в системни походи Хърватско и сломяват локалните центрове на съпротива срещу унгарското владичество. Ожесточената война срещу нахлуващите унгарци, която след 1091 г. е организирана с венецианска помощ по крайбрежието, е прекратена насилствено след решителната битка при Петрова гора южно от Кулпа през 1097 г. Крал Коломан обезпечава договорно това състояние с лична уния между Кралство Унгария и Хърватско след преговори с хърватската висша аристокрация – представителите на дванадесетте племена – чиито съсловни привилегии той гарантира. Историческата значимост и държавноправното значение на тези т.нар. Pacta conventa от 1102 г. са силно оспорвани в националната унгарска и хърватска историческа наука и в публицистиката, тъй като осъществяването на съединението става едва едно столетие покъсно.

Тази „триединна държава на Далмация, Хърватско и Словения" запазва и при владичеството на Арпадите своята социална структура и властта на висшите закони. Управлението и войската остават под временната власт на горните социални слоеве. Към унгарската кралска титла се прибавят нови завоевания („Dei gratia rex Hungariae Chroatiae et Dalmatiae"), като в страната хърватският бан в ролята на кралски наместник заедно с местното събрание (събор) запазва националната автономия и привилегированото положение на благородничеството. Оттогава Хърватско остава тясно свързано със съдбините на Унгария, респ. Австро-Унгарската империя на Хабсбургите до 1918 г.

Създаване на Сръбската държава

Значително по-големи трудности от хърватите срещат сръбските племена в борбата за държавна самостоятелност през ранното средновековие. Само временно се удава на отделни племенни вождове през IX и X в. да постигнат независимо положение спрямо Византия или могъщия български съсед от изток, който от времето на цар Симеон е сложил ръка върху сръбските племена. Периодът на българското отслабване по време на цар Петър е използван не без успех от княз Чеслав през 931 г. за ново въстание. И това държавно образуване няма да надживее задълго автора си. През втората половина на X в. сръбските племена отново изпадат под влиянието на западнобългарското царство на Самуил. Неговият упадък означава възстановяване на византийската власт.

Чисто формалният характер на васалните отношения, с които Византия се опитва да привърже към себе си от своите крепости по крайбрежието племенните князе от вътрешността, става явен още в следващото десетилетие, когато княз Стефан Войслав в крайбрежна Зета – древна Диоклея (днешна Черна гора със Северна Албания, езерото Скутари), отхвърля подчинението (към 1035 г.). След затвор в Константинопол той устоява предизвикателно на всички византийски наказателни експедиции. Подкрепя и опасното славянско въстание на Петър Делян в Централнобалканския регион (1040 – 1041) и разпростира своята власт над съседните сръбски племена. Княжество Зета през XI в. изглежда е създадено да стане основно ядро на независимата сръбска национална държава и да постави под своя скиптър отделните сръбски райони.

Крайбрежните области падат сравнително бързо под княз Стефан Войслав: Требине (Травуня между Катаро и Рагуза), както и Захумле, чийто княз Михаил („Dux Chulmorum") през X в. неколкократно се явява като самостоятелен властник. Стефан Войслав – син и наследник на Михаил (приблизително 1050 – 1082), успява да заинтригува римската курия с възхода на страната си и той получава – също както Димитър Звонимир в Хърватско – лично от папа Григорий VII кралска корона. Църковно-политически отстъпки по отношение на

латинската църква са цената на това признаване. Бар (Антивари) е въздигнат в епископат като организационен център на сръбската католическа църква. Неговият син Константин Бодин (1082 – 1100), който още през 1072 г. застава начело на антивизантийско въстание на славянското население в Македония и е избран за цар в Призрен, завършва обединителното дело на сръбските племена чрез присъединяване на Босна и Рашка. Неговата политическа програма не намира обаче продължител. Тя е осъдена на упадък поради непригодността на приемниците му.

Поради династични раздори граничните области отново отпадат. Опитите за обединение на сръбските племена от западното побрежие под латински пряпорец след обнадеждаващото начало на XII в. са разколебани. След половин столетие тези опити се повтарят в планинските източни области и накрая водят до успех.

Предпоставки за това са благоприятните външни обстоятелства на отиващия си XII в., когато Византийската империя е окончателно отстранена в срива на вътрешнобалканските междудържавни отношения по време на IV кръстоносен поход през 1204 г. и наследството ѝ е поето от нови сили по нейните граници. С това Балканският полуостров окончателно се разпада от едно политическо цяло на многобройни локални образувания. В Адриатика на преден план изпъква венецианската флотска мощ, от север нахлува Унгарското кралство в хърватско-босненските земи. Възходът на Неманичи в Сърбия и на Асеневци в България (Второто българско царство) води до нова фаза на балканска държавна история, в която Византийската империя е изгубила своята водеща роля.

Възход на Венеция и установяване на политическа самостоятелност на централнобалканските региони

Това, че през XI в. стремящата се към експанзия Венеция е могла да отстрани византийските императори в Адриатическото крайбрежие, е подготвено от постепенно изменение на реалните съотношения между силите. Още в предход-

ните столетия градът на лагуните, населен от някогашни бе
гълци от римско население след похода на хуните на Атила в
452 г. върху островната група на Риалто се разраства до вел
дещ търговски център на крайбрежието благодарение на за
щитеното и облагоприятствано от природата положение. През
568 г. патриархът от Аквилея се присъединява към потока
бежанци и премества своята резиденция на малкия остров
Градо. Император Маврикий (582 – 602) успява временно да
задържи след крушението на реставрационното дело на Юс
тиниан при нападението на лонгобардите в Италия (568) са
мо малка крайбрежна зона и военно да я обезпечи чрез Ек
зархата на Равена. С превземането на Равена от лонгобард
ския крал Айстулф (751) на дука на Венеция се пада задачата
да представлява политически и военно околното население.
Той скоро се променя под натиска на външни обстоятелства
от лоялен съдружник на византийската имперска мощ в пред
ставител на самоосъзналия се градски патрициат, който още
през 764 г. успява да си осигури правото да избира вожда.
Стопанските основания на тази градска аристокрация пред
ставляват едра поземлена собственост, която се използва пре
имуществено за пасища, лозя, зеленчукови и овощни гради
ни. Достатъчен добив на жито от населението не е бил въз
можен поради бедната почва. Желана стока за обмен и стъл
на венецианската търговия става солта, която се добива в сол
ниците на Адриатическото крайбрежие и отчасти по море
отчасти по суша се разменя надалече със значителна печал
ба. Венециански търговци осъществяват значима част от тър
говския обмен с вътрешността на Балканите (монопол върху
солта, износ на дървен материал, внос на луксозни продукти
с венецианско посредничество). Собствениците на венеци
ански търговски кораби владеят Адриатика и поддържат сто
пански връзки чак до източносредиземноморските предели.
Ранните споразумения с тамошните господари – арабите
донасят на Венеция значителни търговски предимства пре
всички други италиански морски градове. Особено прихо
носно предприятие се оказва търговията с роби.

Още през IX в., когато вътрешни вълнения и сходна
гражданска война обстоятелства разтърсват Византийската
империя и възпрепятстват упражняването на властта по Ад
риатическото крайбрежие, Венеция е въвлечена поради сво

бодолюбивите действия на славянските племена по крайбрежието в ролята на закрилник на свободното морско корабоплаване. Мирните споразумения с грабителските и войнствени славянски племена на нарентаните, които се сключват през 830 г. при дожда Джовани Патрициано във Венеция, не траят дълго. През 30-те и 40-те години на IX в. Венеция трябва да се отбранява в многобройни наказателни експедиции срещу хърватски и нарентски племена. Появата на сарацините в средата на IX в., които предприемат от своите новозавоювани опорни пунктове в Сицилия нападателни действия срещу адриатическите брегове, принуждава Венеция да ускори изграждането на своя флотска мощ. Тя все по-често оставя военното значение на византийската имперска флота на заден план.

Византийците още веднъж утвърждават своите владения по адриатическия бряг с договора от Аахен (812), в който Карл Велики се отказва от експанзия към Адриатическо море. Но растящите вътрешни и външни затруднения на империята позволяват само номинално упражняване на висшите императорски права над тази област. Жителите на Венеция вземат трайното обезпечаване на интересите си в свои ръце. Още през 840 г. gloriosissimus dux Veneticorum в договора с Лотар I – изгнатия за съимператор най-голям син на Людвиг Благочестиви и господар на Италия, постига правни гаранции за венецианската търговия с италиански градове (т.нар. Pactum Lotharii). Византийската дипломация, която временно вижда в стремежите на хърватския хинтерланд добре дошъл противовес и предоставя на хърватските крале владетелски права в Далматинското крайбрежие с договор (924), изпада внезапно в ролята на своя бивш васал Венеция в адриатическото пространство. С хрисовул от март 992 г. императорите Василий II и Константин VIII дават на венецианците значителни привилегии за търговия в Константинопол, за да откупят необходимата подкрепа на Венеция за византийската политика в Италия. С това те поощряват търговците от града на лагуните към онази забележителна търговска дейност в Източното Средиземноморие, която обосновава Венеция като велика сила и придава на стопанския живот на средновековна Европа нови и насочващи я към бъдещето импулси.

Споразуменията с византийските императори отварят Венеция за византийско влияние (осветената през 1093 – 1094 г.

черква „Сан Марко“ подражава на църквата на светите Апостоли в Константинопол), което дождът Пиетро Орсеоло II ловко използва срещу хърватските конкуренти по Далматинското крайбрежие. Кречмер свързва „годината на рождението“ на адриатическото владичество на Венеция не без основания с голяма експедиция от 1000 г., когато венецианците, отзовавайки се на апела за помощ на крайбрежните градове, се ангажират в хърватските междуособици и завладяват важни крайбрежни позиции.

Успешната намеса на венецианската морска сила довежда само до временно затишие. Още през XI в. венецианците и византийците се конфронтират от нови претенции. Дръзкият скок на норманите от Южна Италия в Южна Далмация се оказва една от най-опасните заплахи за свободното корабоплаване в Адриатическо море – очертава се препречването на морския път от Отранто. Венецианците отново имат трайна полза от съюза с византийците в тази кризисна ситуация. Те са възмездени за своята въоръжена помощ с търговско споразумение, отварящо цели области на Византийската империя за търговия без мита и данъци (хрисовул от 1082 г.). Тяхната победа над норманската флота при Дирахион не води до очаквания обрат, тъй като превземането на града откъм суша не се удава на император Алексий I Комнин (1081 – 1118). Робер Гискар принуждава през октомври 1081 г. градът да се предаде. Венецианците го отнемат от него година по-късно. Непосредствената опасност обаче не е отстранена толкова от разочароващите съвместни операции на съюзените сили, колкото от неочаквана случайност: страхотна чумна епидемия децимира норманската войска и я лишава от нейния предводител Робер Гискар (1085 г.).

С по-големи последици от норманския епизод е напорът на унгарските крале за свободен достъп до Адриатика, който възпрепятства венецианците в изграждането на отвъдморска империя. Още в 40-те и 50-те години на XI в. на унгарците се удават пробиви в хърватско-далматинското пространство, годни за разширение. Роднинските връзки с напиращите хърватски царстващи династии служат като държавноправни основания за една експанзивна политика в Адриатическо море. Докато унгарските крале търсят непосредствена конфронтация с конкурентната венецианска мощ и крал Ласло I (Ла-

дислав I) като тъст на починалия хърватски крал Звонимир взима под своя власт Вътрешно Хърватско (1091 г.), Венеция с мъка удържа позицията на далматинската брегова линия. Големи гарантирани привилегии след договорното присъединение на Хърватско към Унгария (*Pacta conventa* от 1102 г.) успокояват отпадането от унгарския курс на многобройни градски управи. Крал Коломан (1095 – 1116), който в Зара Векиа приема короната и благоволението на населението от крайбрежието, осигурява автономия на основание унаследената муниципална конституция, но под надзора на „comes" (граф). Разширението на властническата територия в Адриатика на унгаро-хърватските крале среща ожесточената вражда на венецианците, които не желаят да предоставят региони без борба. Още през 1115 г. те се подготвят за насрещен удар, но въпреки дипломатическата подкрепа на император Хайнрих V не постигат победа и във въоръжените походи през 1124, 1126, 1181, 1191, 1193, 1202, 1243 – 1244 г. Така политическото развитие на Адриатика е помрачено в течение на цяло столетие от съперничеството на Венеция и Унгария. Масивната военна помощ на кръстоносците, която дождът Енрико Дандоло – създателят на венецианските отвъдморски владения, обезпечава на града на лагуните (1202 – завладяването на Зара), донася само временно спокойствие. При унгарските Анжу, които активно насърчават търговията в далматинските градове, венецианците биват отблъсквани от крайбрежната зона в многобройни войни (1345 – 1346, 1356 – 1357, 1378 – 1381). Отслабената поради отбраната срещу турците Унгария трябва да им признае през първата половина на XV в. владичеството в Северна Адриатика.

Управлението на Венеция остава пример за следване за по-нататъшното развитие на законодателството и организацията на далматинските градове. Изграждането на градското устройство през XIII и XIV в. е извършено от самоосъзналия се патрициат, който успява да се отграничи като орган на „nobiles" спрямо масата на градските жители и да предаде и т.нар. Велик съвет (Consilium maius) управлението на града в ръцете на представителите на няколко семейства. Стопанска основа остава и занапред търговията във вътрешността на Балканите, за която поради връзките с унгарското кралство се отварят нови пазари във вътрешността на страната.

В началото на XII в. и византийските императори при
нават, че едностранчивите привилегии на венецианските тъ
говци са довели до опасни политически последствия. Ра
калните мерки – отнемане на привилегиите (1124 г.), кон
фискации на състоянията и арестуване на многобройни вене
цианци на територията на империята в деня на св. Георги (12
март 1171) – се оказват безполезни и отново са възстановен
под натиска на венецианците. Тези произшествия са симпто
матични за ограничената свобода на движение на чужденци
във Византийската империя – въпреки военните успехи на
Византия се изплъзва контролът над Балканския полуостров.

Външнополитическият обрат заявява за себе си непогре
шимо още през съдбоносната 1071 г., когато Византия пре
търпява унищожителен удар от проникващите селджуки (би
ката при Манцикерт) и същевременно предоставя на норма
ните последния си опорен пункт в Южна Италия – град Бари.
Реставрационното дело на великите Комнини (1081 – 1185)
само временно задържа видимото разпадане, но не успява да
го предотврати. Завладяването на Константинопол от рица
рите по време на Четвъртия кръстоносен поход (1204), който
остарелият дожд Енрико Дандоло, следвайки самостоятелна
венецианска политика, отклонява от първоначалната цел, е
само заключителният акорд на една драма, подготвяна деце
тилетия наред.

С това историята на Балканския полуостров окончател
но изгубва имперските рамки. Полуостровът се разделя на
многобройни конкуриращи се части, което определя карти
ната до настъпването на нова имперска фаза вследствие на
османското завладяване.

Балканските държави на Неманичи и на Асеневци

Сръбските и българските племена в централнобалкан
ските региони през втората половина на XII в. внезапно и поч
ти едновременно постигат самостоятелност. Политическия
възход на сръбските планински области по горното течени
на Тара, Пива, Лим и Ибър, старата Рашка се установява на

посредствено след крушението на обединителното дело на князете от Зета в края на XI в. Сръбските жупани намират естествен съюзник в съседна Унгария и тази подкрепа им позволява да устоят невредими на многобройни византийски военни експедиции. Стъпката към окончателно неподчинение, предприета от великия жупан Стефан Неман през 1166 или 1167 г., се оказва прибързана. Император Мануил Комнин (1143 – 1180) установява отново принудително васалните взаимоотношения. Неговата смърт през 1180 г. и новото настъпление на норманите на Балканския полуостров (юни 1185 пред Дирахион, превземането на Солун на 24 август 1185) обезпечават отслабването на византийския натиск. Още през 1181 г. унгарският крал Бела III си възвръща заграбените през 1167 г. от Византия области (Далмация, Хърватско, Сирмиум). През 1183 г. сръбско-унгарският военен съюз застрашава терористичния режим на Андроник Комнин (1183 – 1185).

Стефан Неман съумява да използва момента за сръбската независимост и за разширението на своите владения. Той добре укрепва водещата роля на Рашка по отношение на другите сръбски области и се справя с политическите амбиции на князете от Зета и Воден. След доброволния си отказ от трона през 1196 г. той се оттегля най-напред в своята манастирска твърдина Студеница, а впоследствие в Света гора – Атон, и оставя едно вътрешно сплотено кралство, което успешно устоява на смутовете на XIII в. и по-късно се явява първостепенна сила на Балканите.

По пътя на своето въздигане кралството е заплашено отначало да бъде задушено от възхода на блестящото Второ българско царство на изток. През 1185 г. братята Петър (Теодор) и Асен успяват с участието на влашки и кумански елементи да вдигнат успешно въстание срещу омразното византийско владичество. Този удар Византия претърпява по-болезнено, тъй като тя току-що е отстранила успешно норманската заплаха чрез победата си на 7 ноември 1185 г. при Димитрица. Вследствие на това норманите се оттеглят от Солун и Дирахион. Император Исак II Ангел (1185 – 1195) почти успява да оттласне водачите на въстаналите българи отвъд Дунав, но значителното подкрепление от кумански войски и солидната подкрепа на Стефан Неман го принуждават най-накрая да се примири с независима България, чиито владе-

ния първоначално се ограничават в земите между Долен Д
нав и Балкана.

Опасността за Византия от сръбско и българско нови дър
жавни образувания на Балканите ще се види скоро, когат
Стефан Неман, както и българите по време на кръстоносния
поход през 1189 г. влизат в преговори за съюз с императо
Фридрих Барбароса и показват открито антивизантийско по
ведение. Военната демонстрация на византийците след при
одоляване на създадената от кръстоносците критична ситу
ация има по-голям успех срещу сърбите (1190), отколкото сре
щу българите, които имат в лицето на братята Петър, Асен и
Калоян (1197 – 1207) силни и целеустремени владетели. От
1204 г. Калоян носи царска корона. Папа Инокентий III му
предава в Търново чрез кардинал Лъв, който освен това
деня преди тържествената коронация полага епископ Васи
лий от Търново за глава (примас) на българската църква. Та
ка под римска закрила започва един последен бляскав период
на средновековната българска история. Тази Втора българска
държава в течение на няколко десетилетия неподозирано се
разширява в битка за наследството на падналия под кръсто
носците имперски град при Босфора, но впоследствие предос
тавя на по-трезвата и по-целенасочена политика на сръбските
Неманичи водаческата роля в Централнобалканския регион.

Възходът на Сърбия до степен на хегемонна водеща сила
е дело на синовете на Стефан Неман, Стефан Първовенчани
(Първокоронован) и неговия духовен брат Сава в началото
на XIII в. Реалният политически усет, отличаващ толкова мно
го членовете на рода на Неманичи, позволява на Стефан да
преодолее опасните опити за узурпация на своя по-стар брат
Вукан. Вукан успява от бастиона си Зета с помощта на папа
та и на унгарците да си пробие път към трона (1203), но се
оказва недорасъл за ловките тактически игри на Стефан меж
ду Рим, България и Унгария. Стефан получава кралската ко
рона през 1217 г. от ръцете на папата; при решаване на въз
никналия църковен въпрос той се подчинява на желанията
на римската курия. Оставя в наследство въпроса на брат си
чиято цел е самостоятелна православна сръбска църква. Са
постига в преговори с гръцкия патриарх в Никея през 1219
отделянето от автокефалното архиепископство в Охрид. Тр
поема като архиепископ със седалище манастира Жича в

ховното ръководство на сръбската църква, която първоначално се дели на осем епархии. Този обрат към източната църква не изключва добрите отношения с католическото население по крайбрежните градове. Впоследствие на тези градове са дарени високи привилегии от сръбските царе и са присъединени към кралството.

В делото на двамата братя се проявяват характерните за средновековна Сърбия взаимозависимости между държавата и църквата. Своя естетичен израз това намира в разкошно обзаведените и богато дотирани манастири, основани от властващия род. Прекрасните фрески в Студеница (след 1209), гробищната църква на Стефан Неман и на неговия син Стефан Първовенчани са впечатляващи свидетелства на тогавашната сръбска монументална живопис („школата от Рашка"), която през XIII в. достига най-високото си развитие: Милешево (около 1235), Печ (църквата на светите Апостоли, 1250), Морача (1252) и Сопочани (около 1260). Разцветът на манастирите свидетелства за голямата подкрепа на царстващия род и на сръбската аристокрация през XIV и XV в.: Дечани, Грачаница на Косово поле (1321), също така и за творчеството на т.нар. моравска школа в долината на Морава: Раваница (около 1375), Лазарица (в Крушевац), Каленич, Любостиня и Манасия. Държавническата идея намира идеален израз в гордата поредица от жития на сръбски владетели и църковни глави, която сръбското средновековие е оставило като неповторимо литературно наследство. Със собственоръчно написаното животоописание на Стефан Неман Сава и брат му Стефан не само създават непреходен паметник на своя баща, но се опитват да дадат и една силна въздействаща идеологическа обосновка на политическото дело на династията Неманичи.

Политиката им несъмнено е възможна само благодарение на благоприятното разположение на страната на ръба на театъра на политическите сблъсъци. Излизането на Византийската империя от борбата за господстващо положение във вътрешността на Балканите през 1204 г. концентрира енергиите на новогрупираните малки държави за овладяване на проливите и за притежание на стария имперски град на Босфора. Сърбия остава дълго време необезпокоявана и може да преживее без загуби период на вътрешна слабост.

И обратно – злата участ за българската външна полити ка при Калоян (1197 – 1207) е това, че страната е въвлечена конкурентна борба за византийското наследство с Латинска та империя, с малките феодални държавици на франкските барони и рицари и с остатъците от гръцка държавност в Епи и Мала Азия (Никея). Първоначалните неоспорими успех играят важна роля за решението на Калоян. Във връзка с от седналите в Тракия гръцки аристократи той предприема на 14 април 1205 г. при Одрин унищожителен удар срещу латин ското кралство на Балдуин Фландърски. Плодовете на пор зителната си победа Калоян няма да пожъне. През 1207 г. п тайнствен начин – вероятно от ръка на убиец – той загива докато обсажда Солун, столицата на кралството на Бонифа ций от Монферат, който наскоро след това пада в бой срещу българите.

Възкачилият се чрез узурпация на българския трон в Тър ново Борил (1207 – 1218) се поколебава пред нарастващите вътрешни и външни затруднения. Преди всичко отпадането на отделни силни местни владения сериозно засяга терито риално неговите предели. В Родопите братовчед на Борил Слав, създава около замъка си в Мелник самостоятелно кня жество, а боляринът Добромир Хриз неколкократно опитва да основе между фронтовете държава, опрян на непревзе маемата крепост Просек при Вардар. Както срещу латините (31 юли 1208 г. – поражението срещу крал Хенрих Фландър ски), така и при решаване на вътрешните социално-религи озни смутове (синодът в Търново: напразен опит да подчини богомилското движение) Борил трябва да предостави трона на законния наследник Иван Асен II (1218 – 1241). По време на неговото царуване българската политика на велика сила през средновековието запада. Преди всичко срещу му заста ват като опасни конкуренти гръцките господари от Епир (Ми хаил Ангел и респ. след 1215 г. неговият полубрат Теодор Ан гел). Резиденцията им се намира в Арта (по-късно в Янина) и те са разширили своите владения, макар и за кратко, от Ад риатическото крайбрежие на северозапад чак до областта на Скутари) и далече на изток (Охрид, Прилеп) до долината на Марица. Солун пада през 1224 г. С коронованието на Теодор Ангел в този някога втори по значение град на Византийска та империя сякаш угасналото гръцко кралство отново блес

тящо се съживява. Разбиването на латинското ленно владичество около Солун отваря за Теодор Ангел с Тесалия и с части от Македония достъпа до Егея. Когато разширява тази благоприятна изходна позиция в посока Тракия с оглед последна битка за византийското наследство, става неизбежен сблъсъкът със същите планове на българския цар Иван Асен II, който намира дипломатическа поддръжка от Латинската империя в Константинопол. Унищожителното поражение на „Василевса и автократора на ромеите" Теодор Ангел при Клокотница на Марица през 1230 г. слага неочакван край на амбициозните епирски планове. На българския цар се пада политическото наследство в централните и западнобалканските региони и неговата власт се разпростира над Македония и части от Албания. Великата му държава включва Браничево и Белград на север, както Одрин на изток и Дирахион (Дуръо) на Адриатика. Той придобива влияние и върху наследяването на трона в Сърбия. Неоспоримата българска хегемония се явява в непосредствена близост.

Иван Асен II застроява Търново с прекрасна резиденция, с чудесни дворцови строежи, църкви и манастири. През 1235 г. е денонсирано непопулярното подчинение на българската църква на Рим и в разбирателство с върховните православни църковни лица се взема национално решение по църковния въпрос (българска патриаршия в Търново). Символичното завършване на новите имперски амбиции – влизането в Константинопол, е отказано на Иван Асен II, както вече и на неговия предшественик Симеон през X в. Даже и временният тесен съюз с Йоан Ватаци III (1222 – 1254) от Никея, който бива скрепен чрез сватбата на българската царска дъщеря с императорския син Теодор Ласкарис, не го доближава до избраната цел.

Първенстващото място на България надживява за кратко смъртта на Иван Асен II през 1241 г. Движещият се със стихийна сила над Източна Европа монголски ураган от 1241 – 1242 г. оставя в дунавското пространство, срещу което е отправен главният му удар, напълно променени владелчески отношения. Големи части от Унгарското кралство са опустошени, а също и българската отбранителна сила е значително отслабена. България не се възстановява никога вече след това неочаквано тежко изпитание. Едно десетилетие по-късно

(1257) династията на Асеневци отмира, което води до ко
кончаеми размирици и борби за власт между отделните пр
тенденти за трона. Царството на Иван Асен се разпада
локални владения с партикуларни тенденции.

Реставрацията на Палеолозите в Константинопол и сръбската Велика държава на Стефан Душан (1331 – 1355)

След средата на XIII в. вече никакви сериозни конкурен
ти не стоят по пътя на Сърбия към възхода ѝ във вътрешноет
та на Балканския полуостров и към възхода на царстващат
в Никея гръцка династия на Палеолозите към Константино
пол. Още през 40-те години България отстъпва от вдадени
във византийската територия гранични зони. Йоан III Вата
ци оттласва гръцките граници в Тракия до Марица и в Мак
дония до Вардар. Теодор Ангел, победеният при Клокотни
епирски деспот, и неговият син Йоан трябва да напуснат по
следния си опорен пункт Солун, а също и въздигнатото с
Михаил II Ангел върху развалини западногръцко деспотств
над Епир и Тесалия трябва да претърпи в Западна Македо
ния тежки загуби (Прилеп, Охрид). Укрепналата при Теодо
Ласкарис империя в Никея устоява и на последните опасн
нападения от запад, когато през 1258 г. синът на императо
Фридрих II, Манфред от Сицилия, в нов вариант на старат
норманска политика на изток влиза в троен съюз с Вилхел
Вилардуен от Ахея и с Михаил II Епирски, заедно със Стефа
Урош I (1243 – 1276). Чрез блестяща победа на севастократо
Йоан Палеолог от 1259 г. е спечелен с бой свободният п
към Константинопол, чиито врати се отварят през 1261
пред императорския военачалник Алексий Стратигопул.

Две събития в тази последна фаза на борбите за Кон
стантинопол са от значение за историята на вътрешните
балкански земи. След военното завладяване от страна
Манфред от Сицилия на части от Балканския полуостров (
земането на Корфу през 1258 г. и на насрещната крайбре
ивица) Михаил II Епирски чрез женитбата на дъщеря си Е
на с Манфред се опитва да удържи нападателния съюз сре
Никейското кралство. Като зестра той дава на бъдещия

зет собственически права върху значителни крайбрежни гра
дове (Дурацо и Валона), потвърждението на които наследни
кът на Манфред в Неаполитанското кралство Карл Анжуйски
през 1257 г. постига след дебаркиране на войските му. Само
„Сицилианската вечерня“ от 1282 г., която довежда Педро III
от Арагон в съместна игра с византийската дипломация до
властване над Сицилия, му попречват да осъществи нов ан
тивизантийски военен съюз от епироти, сърби, българи, ал
банци и венецианската военна флота. Когато Карл Роберт от
Неапол, чийто дядо Карл Хроми е женен за Мария Унгарска,
наследява унгарския му престол, Анжу получават албанско
то побрежие от Дурацо нагоре като secundogenitur. През 1368 г.
областта се обявява за самостоятелна под владичеството на
местния княз, „Princeps Albaniae“ Карл († 1388). Неговият син
Георг Топия я предоставя на венецианците през 1392 г., ко
ито я отстояват до 1501 г. срещу нападенията на османските
турци. Второто значително събитие в историята на Източно
то Средиземноморие е военният съюз между италианската
морска република Генуа и Никейската империя (договорът
от Нимфеон на 13 март 1261 г.), който чрез най-облагодетел
ствано положение Генуа в противовес на венецианците при
вързва Генуа към остатъците от Палеологовата държава и
усилва конкуренцията между двете морски сили. През по
следните две десетилетия от съществуването си Византия вече
не може да се прояви като сериозна конкурентна сила на Ве
неция. Принуделният отказ на императора от възстановява
не на византийското корабоплаване предоставя на репу
ликата на св. Марко крайбрежните райони в Адриатика като
зони за влияние и зони на интерес и с това осигурява в бъде
ще изграждането на венецианските отвъдморски владения.

Териториалните придобивки на нововъзстановената Ви
зантийска империя се оказват недостатъчни за градеж по от
ношение разпадналата се българска държава и остатъчната
гръцка държава в Западен Епир. Византийската царстваща ди
настия на Палеолозите (1261 – 1453) не може да възстанови
въпреки първоначалните значителни успехи някогашното си
владетелско положение в Централните Балкани. Тя трябва да
ги изостави на въздигащите се сръбски владетели, на които
татарското нашествие от 1241 – 1242 г. донася значително об
лекчение по северната и западната граница срещу България и

Унгария и отваря изгодни възможности за коалиция в послед-ната борба за Константинопол. Още през 1282 г. Стефан Урош II (1282 – 1321), който измества от трона брат си Стефан Драгутин (1276 – 1282), спечелва Северна Македония със Скопие. Четири години по-късно той разпростира влиянието си в съседна Босна и чак до Адриатическото крайбрежие.

Изграждането на подредено управление, систематичните поощрения на търговията и издигането на стопанската мощ на страната са сред високите постижения на дългото му царуване. С поканването на немски рудари (сакси – саксонци) от Унгария се възстановява рударството на Балканите, чието производство намира добър пласмент в италианските търговски градове. Мъчителният търговски обмен и транспорт от крайбрежието във вътрешността поемат керваните главно на богати дубровнишки търговски родове, в по-малка степен жителите на Трогир (Трагуриум, Трау), на Спалато (Сплит) в Босна и катарените и антиварените (в Сърбия). Като мощни финансисти те се оказват също добри предприемачи. Тези разкрития на богати находища (злато, сребро, олово, мед, желязо) създават предпоставки за нечувания възход на сръбската мощ в XIV в. и дават необходимата подкрепа на политическата самостоятелност на Босна между Унгария и Сърбия. За кратко във вътрешността на Балканите възникват цъфтящи рударски селища и търговски градове, особено в богатите с руди Копаник (Бръсково, Рудник, Трепча, Рогозно и като най-значим миньорски град Ново бърдо, т.е. Новус монс) – Новомонте, респ. Ниенберге близо до Прищина в източния край на Косово).

Нито България, която деспотът Михаил от Видин (Бдин) (1313) – основателят на династията на Шишмановци, извлича от анархистичните борби за престола, нито Византия, чието върховенство след продължителна гражданска война си присвоява Андроник III (1328 – 1341), притеснен впоследствие от настъпващите в Мала Азия неудържими османски турци, не могат да се примирят да останат неспособни за съпротива срещу сръбския възход. Стефан Урош III Дечански (1321 – 1331) изпреварва заплашителното обединение на българските и византийските сили и унищожава българската войска на 28 юли 1330 г. в решителна битка при Велбъжд (Кюстендил). Цар Михаил III Шишман пада в боя. С неговата смърт

българската държава запада така, че едно поколение по-
но пада окончателно под властта на турците. Крал Урош III е
измамен по отношение плодовете на своята победа. Растя-
щата привързаност на сръбското благородническо съсловие
и популярността позволяват на дейния принц и съвладетел
Стефан Душан, чието храбро участие значително помага за
успешния изход на сражението при Велбъжд, да посегне пре-
ждевременно към най-висшия сан. Свалените крал губи живо-
та си няколко месеца по-късно при опит за бягство.

В безпримерен победен ход младият крал Стефан Душан Урош IV (1331 – 1355) създава Велика сръбска държава, която включва в границите си Далматинското крайбрежие и главните населени места в Албания – с изключение на останалия за Анжу Дурацо – Епир, Македония, (с Охрид, Прилеп, Костур, Струмица, Воден – само Солун запазват византийците), части от Средна Гърция и стратегически значимата линия Морава – Вардар с Белград на север. Той слага ръка и върху България. Размирните обстоятелства във Византийската империя, предизвикани от опита за узурпация на Йоан VI Кантакузин (император за времето 1347 – 1354), социално-революционното движение на зилотите в Солун (след 1342 г.) и религиозните разпри (паламизъм, исихазъм) изтощават отбранителните сили срещу настъпващите сърби на Балканския полуостров, както и срещу турците в Мала Азия. С блестяща коронация като „крал на сърбите и на гърците" на 16 април 1346 г. в Скопие от сръбския патриарх Стефан Душан си поставя старата цел на балканските владетели: създаването на обширна балканска империя със средище Константинопол. Честолюбивите му планове обаче се разбиват пред непреодолимия пръстен от стени около резиденцията на императора.

По-трайни се оказват мероприятията за вътрешно укрепване на кралството, чието преместване от старото сръбско пространство в намиращите се под гръцко влияние области на юг около Прилеп и Охрид е свързано с по-нататъшно елинизиране. Във възприемането на дворцовия церемониал, на канцеларията и администрацията той следва византийските образци. Като сборник закони служи знаменитият свод на царя *Законник*, който е одобрен през май 1349 г. от събранието на благородниците в Скопие и е значително разширен и допълнен през 1354 г. в Сяр (Серес, Сере). В него се търси

връзка между наследеното народностно право и византийс
ките правни норми.

Истинският ползвател на тази сръбска великодържавна
политика на Стефан Душан е не централната власт, а феодал
ната. Феодалите извличат не само непосредствени ползи о
всеобщото развитие на търговия и занаяти, но се опират и на
новите управнически места и дворцови санове, които във връз
ка с незначителните поземлени владения се оказват важни за
доизграждане силови позиции. Така в Сърбия след внезапната
смърт на краля на 20 декември 1355 г. централистичната дър
жавническа мисъл се подчинява бързо на частните интереси
на висшата аристокрация. Великата сръбско-гръцка държава
се разпада на многобройни териториални образувания под во
дителството на мощни княжески родове. На младия крал Сте
фан Урош V остава само формалното господство, което при
това неговият чичо Симеон Синиша – полубрат на Стефан Ду
шан, оспорва като господар на Епир, Тесалия и Етолия. В Три
кала той се коронова за крал на сърбите и гърците.

Отделните краища тръгват отново по своите пътища. В
албанското пространство местни племенни вождове основа
ват независими държавности: Андреас Музака и Карл Топия,
който отнема Дурацо от Анжуйската династия; във Валона и
Канина се установява българинът Иван Асен. В Македония
братята Мърнявчевичи се възкачват до властта: Вълкашин
царува като „крал на сърбите и гърците“ (след 1365 г.) в об
ластта Прилеп, Скопие, Призрен, а брат му Углеша – в Сяр
Серес. В Южна Македония се утвърждава Богдан и Деянови
(Куманово, Велбъжд, Щип, Струмица), около Косово и При
щина – Вук Бранкович. Центробежни тенденции обхващат и
старото сръбско пространство. В Зета Балшичите (Балша) –
трите братя Срацимир, Георги и Балша Балшич – постигат
независимост, в Херцеговина – Войслав Войнович, който обаче
отсъпва на своя племенник Никола Алтоманович, в Моравска
Сърбия се установява княз Лазар I Хребелянович (1371 – 1389).

Залез на Второто българско царство

Сходни явления на раздробяване характеризират държав
ния живот на България в последната фаза преди османско

завоюване. Крайбрежната област на Черно море (Варна) е подчинена от втората четвърт на XIV в. на болярина от кумански произход Балик, който се укрепва в крепостта Карвуна (Каварна) на североизток и търси тясната подкрепа на Византия. След смъртта му го наследява неговият брат, деспот Добротица, който дава името на ивицата земя между Дунав и Черно море – Добруджа. От северозапад унгарските крале разширяват напред зоната на своето влияние, югозападните земи след поражението на България при Велбъжд (1330) са заети от сръбските войски. Непримиримите свади вътре във владетелския род на Шишмановци не позволява да се мисли за никакво обединение на отслабващите отбранителни сили. Цар Иван Александър (1331 – 1371) дава на центробежните сили мощен тласък, като разделя царството на двамата си синове. По-големият син от първия му брак, Иван Срацимир, получил Видин и по-късно минал на унгарска страна като васал, се отделя в ожесточена вражда със своя полубрат Иван Шишман (1371 – 1393) и го тласка още през 60-те години на страната на турския султан. През 1388 г. сам той се подчинява на турската върховна власт. Така разпокъсаната страна става лесна плячка на османските турци.

Единствено забележителният културен разцвет придава на упадъка на българската държава стойност. Сред най-важните постижения във възприемането на съвременните литературни и художествени движения от гръцката културна зона се редят ръкописните книги с миниатюри от XIV в. Заслужават упоменаване заедно с *Псалтир от 1337 г.* и *Сборник от 1348 г.*, на първо място, *Четвероевангелието*, което е написано по поръчка на цар Иван Александър през 1356 – 1357 г. върху 284 пергаментни листа и е украсено с 365 миниатюри. По околен път през дунавските княжества и Атон през 20-те години на XVIII в. ръкописът попада в собственост на Британския музей. Същото художествено качество показва *Манасиевата хроника* с нейните 69 многоцветни миниатюри, 18 от които са на българо-византийски теми и 4 – посветени на събития между руси, византийци и българи. Образец на този среднобългарски превод е гръцка световна хроника, написана от починалия през 1187 г. митрополит на Навпактия Константин Манасий. Илюстрованото изпълнение на среднобългарския превод заедно с други ръкописи от библиотеката на

епископа на Модруш Никола Катарски попада през 1475 – 1481 г. в библиотеката на Ватикана. В двата труда реформаторските грижи на българската църква, чието начало датира от средата на XIII в., се стремят към ревизия на църковнославянското наследство, опирайки се на гръцкия пример, и достигат висок художествен връх. Разработената за тази цел „писмена реформа", която често се свързва с последния български патриарх в Търново Евтимий (1375 – 1393) и неговата школа, има своето въздействие далеч отвъд границите на България. Нейните стилистични и езикови (правописни, граматически и лексикологични) норми са станали в края на XV в. отправни за развитието на руския литературен език. Посредници и носители на това т.нар. второ южнославянско влияние в Русия са митрополитите от български произход (Киприян, Григорий Цамблак) и многобройните преписвачи на книги, които по поръка на руската църква превеждат в православните културни центрове и манастири в Югоизточна Европа (Атон, Константинопол) от сръбски и български образци.

За разлика от съседна Сърбия малко остатъци от монументалната архитектура и от стенописите от периода на блясъка на средновековната българска история са устояли на времето. Старата царска столица Търново е превърната в прах и пепел по време на османското завоевание. От малкото останали следи българското изкуство само частично е реконструирано. Много почитаните фрески от малката църква в Бояна, стенописите в скалната църква при Иваново и украсената от деспот Деян църква в Земен (при Кюстендил) са последните свидетели на едно царско и благородническо меценатство, чиито стилови похвати въпреки многото подтици, получени от простонародните или от западните традиции, остават свързани с византийския образец.

Босненската държава през средновековието

Неудържимото разпадане на централнобалканския исторически ландшафт в многобройни немощни малки държави и конкуриращи се владелчески зони междувременно позволява на областта в Горна Босна, която дълго време остава сянката на мощни съседи, да се въздигне до неочакван пол

тически възход. През X в. сръбският княз Чеслав и хърватският крал Крешимир си разделят властта в Босна. След кратко присъединяване към Византийската империя при император Василий II в началото на XI в. страната попада във владенията на князете от Диоклея. Константин Бодин (1081 до след 1101) в разгара на предприета от него политика за обединение на сръбската земя присъединява Босна към кралство Зета и поставя княз Стефан за държавен глава. След настъпление на Унгария в Хърватско и Далмация с растящото унгарско влияние върху вътрешните работи на Босна не може да се избегне известна зависимост от северния съсед. Унгарските крале след 1138 г. заявяват в своята титла претенциите си върху Босна. Дадената за първи път през XII в. титла бан в Босна като обозначение на босненски владетел е заета от унгарски образец.

Особеността на средновековната история на Босна има религиозна основа. Разположена на гранична линия между зоните на влияние на западната и източната църква в края на XII в. при бан Кулин (1180 – 1204),тя отваря врати за произхождащото от България, съответно от Сърбия и въздействащо върху далматинските градове еретическо учение на богомилите (с източни и западни варианти на средновековна ерес богомилско-дуалистично направление) и напук на всички папски мъмрения и противомерки създава независима босненска църква от еретически тип. Начело на тази босненска църква стои „дяд“, комуто йерархически са подчинени „гости“ и „старци“. Те имат доброволната подкрепа на благородническото съсловие, тъй като еднакви интереси свързват тясно църквата (срещу Рим и подкрепените от Унгария стремежи за рекатолизиране) и аристокрацията (против външни интервенции, срещу засилване на централната власт вътре в страната). Срещу този мощен съюз подетият от хърватския бан Коломан кръстоносен поход срещу Босна по папска инициатива, подкрепен от унгарския крал Андрей II (1205 – 1235) и неговия син, претърпява поражение. Понесен от една национална вълна на съпротива, малко сумрачният в своите политически действия бан Матиаш Нинослав (1232 – 1250) срива първоначалните успехи на похода.

През XIII в. все още липсват вътрешни и външни предпоставки за отделяне от Унгария. През 1254 г. наследниците

на бан Матиаш Нинослав възприемат формално признава
на унгарската върховна власт, което означава администр
тивно деление на страната. Северните области са отдел
като Банат Усора и Соли от Горна Босна и от Долни кр
(между Врбас и Уна), а североизточният край е прида
към Банат Мачва (между Дрина, Сава, Дунав и Морава),
ето управление през следващите десетилетия е възложено
близки сродници на унгарските владетели. През годините 12
– 1314 г. Мачва-Босна преминава в ръцете на тогавашни
сръбски крал Стефан Драгутин, зет на унгарския крал Ладис
лав IV. Отслабването на унгарската централна власт по вр
ме на борбите за наследство на трона след смъртта на Ладис
лав IV (1290) облагодетелства в граничните зони появата
локални владетели. В Босна родът на хърватските магна
Шубичи придобива временно самовластно политическо по
ложение (1299 – 1322). Банът Павел Шубич се споменава
документите с гордата титла „бан на Хърватско и на Далм
ция и господар на Босна". Младен Шубич (1302 – 1322) е от
транен в Хърватско и Босна от съзаклятие на местни магн
ти. Те довеждат в разбирателство с унгарския крал Карл Р
берт неговия питомец Стефан II Котроманич (1322 – 135
на престола.

При неговото управление започва възходът на полит
ческа мощ на средновековна Босна: Стефан Котроманич за
воюва останалата дълго време под сръбска власт област Хр
(Захумле, която след предоставяне титлата херцог на вели
кия войвода Стефан Вукчич през 1448 г. става известна ка
Земята на херцога, т.е. Херцеговина), крайбрежната ивиц
между Рагуза и Алмиса / Омис (устието на Цетина) и широ
излаз на Адриатика.

Финансовите средства за тази скъпо костваща външн
политика идват както и в съседна Сърбия от богатите пр
родни залежи, чието разкриване и тук става от немски р
дари (миньорските градове Сребреница, Олово, Крешев
Войница). Сериозни затруднения не са се очаквали. Полит
ката на Стефан Душан има друго важно направление
елинизираните области на юг, а Унгария зависи от бо
ненското оръжие в Хърватско и от споровете с вене
анците. Племенникът и наследникът на Стефан II Котро
нич, банът Твърдко I (1353 – 1391), не се страхува нит

сръбския съсед, нито от унгарското владичество. Съюзът му със сръбския княз Лазар срещу Никола Алтоманович подир смъртта на Стефан Душан му носи обширни териториални придобивки по Горна Дрина и в Травуня (Требине), а смъртта на Лудвиг I Унгарски (1382) – реституция и разширение на владенията му по Далматинското крайбрежие до Рагуза (1385, Катаро).

Още през 1377 г. Твърдко е коронован на гроба на св. Сава в Милешево за крал на Сърбия, Босна и на крайбрежието, при което той обосновава претенциите си към сръбската корона чрез родствени връзки с дома на Неманичи. През 1390 г. прибавя към титлата си претенции към Хърватско и Далмация. Смъртта му през 1391 г. приключва едно дело на обединение на хърватските и сръбските племена, на което все пак липсва вътрешна жизнена мощ, за да оцелее в ситуация на умела политика отвън. Неудържимият османски пристъп на Балканския полуостров осакатява активността на племенните вождове. Унгарското кралство на северната граница присъединява отново граничните области на Босна (1393, Хърватско и Далмация). Неспособността на наследниците на Твърдко и неприкриваните съсловни интереси на големите родове на магнатите допринасят също за разпадането. Само благоприятното разположение на Босна между турските и унгарските предели забавя залеза на Босна с още едно столетие до 1463 г.

Скитащите овцевъди в балканските планински райони

Разпадането на Великата сръбска държава след смъртта на Стефан Душан (1355) довежда до преселение, което има голямо значение за народностната история на Балканите: разширението на албанските поселища на юг в Епир, в северозападните региони Акарнания и Етолия и най-сетне в един широк поток в Централна Гърция (Беотия и Атика) чак до Пелопонес. Още в предходното столетие започва движение сред албанските и влашките номадски пастири, наследници на онова балканско население, което при нахлуването на сла-

вяните е изтласкано във високопланински области и което частично е уседнало. Албанците след XI и XII в. се спуска от планинските области в крайбрежните низини (Долна Ал бания) и през XIII в. нахълтват в Западна Македония и Епир ска област. Сред местните племенни вождове, чийто поли тически възход започва след 1355 г., родът на Карл Топия (1359 – 1388) власта между Дураццо, Круя и Антивари (Бар, Балшичи), Балша северно и източно от Скутари. Ожесточе ните конкурентни борби в този род, в които и турците участ ват (за първи път през 1385 г. като съюзници на Топия) по магат на други родове да придобият значимост и политичес ка мощ. Сред тях изпъкват родовете Дукагини, Шпата, Му зака, Арианити и Кастриоти. На член на рода Кастиоти, при тежаващ при Круя големи владения, се пада да даде решите лен подтик за единство между албанските племена в отбра ната срещу османското настъпление. Като дълбоко почита герой на свободата той огрява заедно с Ян Хунияди един от най-тъмните периоди от историята на балканските държави.

Политическото бъдеще на влашкото пастирство е отвъд Дунав (Седмиградско, дунавските воеводства Молдова и Влашко), макар то да е имало влияние и върху вътрешнобал канските събития. Влашкото и куманското участие след 1185 г. води до успех въстанието на братята Асен и Петър и прави възможно създаването на Втората българска държава. Оста тъци от влашки заселници са се запазили до съвременността в албано-епирското пространство (Пинд), в Западна Македо ния и в хинтерланда на Солун (куцо-, македоно- или мавро лахи, ще рече, „черните влахи“ или морлаки, цинцари). Осо бено място в това отношение заемат саракачаните (карака чани), които като наследници на арумънските фаршероти в Южните Балкани в продължително скитничество в южните гръцки населени зони (през Епир и Акарнания към Тесалия, Македония, Тракия) постепенно възприемат гръцкия език.

Арумънските, респ. влашките номадски пастири играят в историята на Югоизточна Европа преди техническата ре голяма посредническа роля в стопанския и културния обмен на отделните райони. С използване на катъри, неизбежни ви паша и почивка за транспорт и пренос на товари на голе разстояния, те осигуряват вътрешнобалканския обмен, ка то и връзките със стопанските центрове.

III
Турската епоха

Османското завоевание и залезът на света на малките балкански държавици през XIV век

Светът на балканските малки държавици пада бързо под турските завоеватели, които след първото си нахлуване на европейския континент (1352 г. при Цимпе – на западния бряг на Дарданелите, и през 1354 г. при Галиполи – Калиполис) не срещат никакъв общ отбранителен фронт. В течение на няколко десетилетия балканските народи са принудени отново да възприемат отвън формите на общополитическа организация. Те трябва отново да вместят партикуларните си интереси в една имперска рамка. Различните опити на местни владетели да изградят собствените си територии като средища за всеобщо движение за обединение на балканските народи – като се почне от славяно-византийските опити на Симеон от България за славяно-гръцка империя през X в. и се стигне до неговите по-късни наследници Самуил или Иван Асен II чак до Стефан Душан и Твърдко от Босна – през вековете не отиват по-далеч от обещаващи кълнове. Също така и дейните владетели на византийския имперски трон – Василий II, императорите Комнини, Михаил VIII – не успяват в реставрацията на византийската държавническа мисъл от море до море и на север до старата дунавска граница от времето на римската епоха. Едва под знамето на полумесеца Балканският полуостров отново представлява политическо единство.

Османското нахлуване не идва като непредвидимо природно бедствие във вътрешността на Балканите. Още унищожителното поражение на византийците през 1071 г. при Манцикерт, което отваря пътя на селджуките към Мала Азия, ясно показва опасността от бързо възникващите тюркски държавни обединения на изток. Възходът на династията на

Османите в началото на XIV в. се превръща скоро в ос
военна заплаха. Тя произхожда от слоевете на военния
на борците за вярата (гази) и се оказва годна за големи
жавнически дела в борбата срещу византийците и христ
ските държави на кръстоносците на малоазийска терито

Османските владетели събират от своето седалище
са (Бурса) многобройните тюркски феодални владичест
Мала Азия в добре организирана държавническа сграда.
1352 г. те най-сетне дръзват скока на Европейския контине
за който са много добре информирани поради участието
във византийската гражданска война (съюза между Йоан К
такузин и Орхан). Още през 1365 г. султан Мурад – (13
1389) премества своята столица от Бурса в Одрин (Адриа
пол), който пада в ръцете на османските турци през 1362
Във Филипопол (Пловдив) се установява като пръв предс
вител на султана в европейската част на империята Лала Ш
хин. Той носи титлата бейлербег на Румелия (ще рече на В
зантия на основата на официалното ѝ название на византий
те като „ромеи"). Пълководците на султана съкрушават
следващите векове съхранилите се балкански малки държ
ви и местни владения и най-сетне през 1453 г. щурмуват
ръча от стени на Константинопол.

Това тяхно грандиозно завоевателно дело е улеснено
само от непреодолимата ударна сила на техните войскови с
единения и на превъзходното им ръководене на военни
действия, но също и от липсата на сътрудничество меж
християнските владетели. Опитите на папските дипломат
и на отделни проницателни властващи да дадат на загиващ
те християнски балкански държави някаква подкрепа
западноевропейска помощна акция винаги са завършвали
жалък начин, тъй като са свързани преди всичко с нереал
тични претенции на римската църква.

Така изненадващите въоръжени успехи на Зеления
(Il Conte Verde) Амедей VI Савойски – братовчед на ви
тийския император, който през 1366 г. успява да откъсне
менно от Турция отново Калиполис (Галиполи), остават
мо един епизод. Съдбоносен за участващите западноевропей
ки рицари резултат има кръстоносният поход на унгарс
крал Сигизмунд, който претърпява жалко поражение на
септември 1396 г. при Никопол на Дунав. Последният

под водителството на Ян Хунияди и на младия унгарско-пол
ски крал Владислав III свършва едно поколение по-късно с
катастрофата при Варна (10 ноември 1444).

Местните центрове на съпротива са прегазени от осман
ските войски понякога в ожесточени сражения. Под частич
но сръбско владичество съдбата изпреварва братята Йоан Уг
леша и „крал" Вукашин / Вълкашин, които събират значи
телна военна сила, като се надяват да възпрат османското
настъпление в техните владения в Македония. На 26 септем
ври 1371 г. те претърпяват унищожително поражение при Чер
номен на брега на Марица, което и двамата не надживяват.
Македония се покорява на победителя. Братята Деянович
Драгаш и синът на Вълкашин, Кралевич Марко („царският
син" Марко, Крали Марко), за който сръбските народни пес
ни са запазили героичен спомен, трябва да участват като ва
сали на турците в техните по-нататъшни военни походи. През
1395 г. Марко и Константин Деянович Драгаш падат в окол
ностите на Ровине в бой с влаха Мирча Старий.

Измирането на сръбската династия Неманичи със Сте
фан Урош V (1355 – 1371) дава още в годината на пораже
ето при Черномен последен шанс на сръбския княз Лазар на
Моравска Сърбия и на Рашка да промени хода на съдбата.
Добрите споразумения с въздигация се босненски съсед бан
Твърдко му носят значителни териториални придобивки сре
щу Никола Алтоманович. Умна политика на бракосъчетания
му подсигурява мощни съюзници (Вук Бранкович в Прищи
на, Георги II Балшич от Зета). Турските успехи в Албания, за
които помага Карл Топия, търсещ помощ срещу съперници
те си от рода на Балш 1385 г., и България (завладяването на
София, 1382 г., и на Ниш, 1386 г.) заплашват да се превърнат
в застрашителна маневра на заклещване срещу съюзените.
Княз Лазар се съгласява, както преди него българският цар
Иван Шишман, да плаща данък на турците. През 1387 г. се
удава на обединените сърби, босненци и българи да разбият
османска войскова част при Плочник под командата на Лала
Шахин. Друго турско настъпление към Босна завършва със
същия неуспех. Но тези краткотрайни успехи не донасят ре
шителен обрат. И двете страни се подготвят за последното
сражение. Турският военен поход в Източна България при
нуждава отпадналия от зависимост цар Иван Шишман отно-

во да се подчини на турците и осигурява фланга за по-нат тъшни операции срещу сърбите. На Косово поле крал Ла застава срещу султана на 15 юни (стар стил) 1389 г. – зна нития Видовден (честване на св. св. Вартоломей и Елисей Вук Бранкович и босненските съюзници под водителств на войводата Владко Вукович и помощни хърватски, албан ки, български и влашки войскови части.

Убийството на султан Мурад от легендарния сърбин М лош Обилич по време на боя придава на срещата драматич акцент. Бурното настъпление на сърбите вкарва обърканн турци в бедствено положение, но решителността на наслед ника на трона Баязид постига с много загуби още една тур ка победа. Старият княз Лазар попада заедно със свитата с в плен и е екзекутиран. Предполагаемото предателство н Вук Бранкович спада към кръга на ония легенди, които ве нага след тази кървава битка завладяват като благодарна т ма умовете и украсяват унищожението на сръбската войск и на нейните благородни вождове с драматични черти. Кня Стефан Лазаревич (1389 – 1427) става турски васал, но усп ва да си създаде силно политическо положение в Белград и Мачва по време на турската война за наследството на пре тола в началото на XV в. като съюзник на унгарския кра Сигизмунд.

Султан Баязид I Илдъръм, ще рече, „Светкавицата“ (1 – 1402), продължава в следващите години завоевателното де ло на баща си на Балканите. България сега е окончателно покорена. Върху стария престолен град Търново, който е пр зет с щурм през 1393 г., се произнася наказателна съдеб присъда. Патриарх Евтимий трябва да замине на заточение Македония, голяма част от населението е преселено в М Азия. Турският меч посяга отвъд границата на Дунав и пр нуждава храбрия влашки войвода Мирча Старий след бо оспорван изход при полето на Ровине на 17 май 1395 г. приеме частична зависимост. Унгарският крал се опитва отстрани грозящата опасност, като повежда към Дунав а мия, засилена с присъствието на западни, главно френски р цари, чиито първи успехи като че дават повод за оправд надежди. Българският владетел на Видин (Бдин) цар Сра мир се освобождава от своя турски гарнизон и отваря сл първоначална съпротива вратите на града. Но избързал

от Търново султан още на 25 септември 1396 г. нанася унищожителен удар на християнската армия от рицари при Никопол. Сега и съхранилият се дотогава остатък от българската държава при Видин губи своята независимост. България в края на XIV в. е в ръцете на турците чак до Дунав.

Неочакваното поражение и свързаното с него пленяване на султан Баязид в битката при Анкара (1402) срещу монголския световен завоевател Тимур Ленг (Тамерлан) означава за балканските народи само временен отдих. Те не съумяват да използват шанса си. Мехмед I (1413 – 1421) завършва кървавата война за наследството на трона срещу братята си Сюлейман и Муса в решителния бой при Чаморлу до Пловдив, където сръбските васали, особено Георги Бранкович се прославят. Така се създават предпоставки синът му – султан Мурад II (1422 – 1451), да проведе офанзивна балканска политика. През 1422 г. Константинопол претърпява първата обсада. През 1430 г. Солун, който от 1423 г. е притежание на Венеция, става плячка на османските завоеватели.

Унгарско-турското противопоставяне ще засенчи всички следващи събития на Балканския полуостров. Върху голяма част от сръбските земи се развява полумесецът. Само на север – облегнато на подкрепата на унгарската мощ, се е съхранило едно владение около Смедерево (Семендрия) между двата фронта, за което се разпалва ожесточена борба. През 1439 г. султанът успява да присвои Смедерево, но през следната година напразно обсажда Белград. В тази ситуация надеждите на християните още веднъж се възлагат на един блестящ герой воин, победил в множество сблъсъци турците и който повежда пъстра войска от кръстоносци под водителството на краля на Полша и Унгария Владислав III през 1443 г. в офанзива по Дунава: Ян Хунияди, седмиградския войвода „Сибинянин Яко“ (Йоан от град Херман) от сръбските народни песни. През Крушевац, Ниш, Пирот армията се отправя към София и печели по пътя към Пловдив блестяща победа при Яловац, последвана при оттеглянето му от друга победоносна тилова битка при Куновица, близо до Ниш.

Мурад II установява предвид несигурното състояние на страната си (вътрешни трудности в Мала Азия, албанското въстание на Скендербег) едно десетилетно затишие и предлага възстановяване на сръбския деспот Георги Бранкович в

неговите владения при Смедерево. При Сегедин (1444) с
разуменията са сключени под клетва, но ще имат сила са
няколко месеца. Чрез старанията на папския пратеник кр
динал Джулиано Чезарини Владислав и Ян Хунияди
уговорени за нов военен поход. При недостатъчната подг
товка и липсата на съгласие между съюзниците тези неоча
вани предприятия имат безславен край при Варна (10 ноем
ри 1444 г.). Крал Владислав и кардинал Чезарини намир
смъртта си. Ян Хунияди пада убит през 1448 г. след нов в
енен поход при Косово.

Само Георги Бранкович спасява остатък от сръбската с
мостоятелност и дълги години се удържа чрез умна политик
в междинната зона между унгарското и турското владение (р
зиденцията му в Смедерево и областта около Голубац, Круш
ва, Ново Бърдо). Още в 1456 г. той устоява на турското нап
дение срещу Смедерево и Белград, което Ян Хунияди заедно
папския легат Джовани Капистрано отблъсква на 21 – 22 юл
в блестяща победа. Три години по-късно сръбското деспото
во престава да съществува. Султан Мехмед II Фатих (Завоев
телят) (1452 – 1481) влиза за ужас на Запада през 1459 г. с
борба в Смедерево. Пътят за Унгария е отворен пред него.

Мехмед II Завоевателя

По време на властването на Мехмед II са покорени и п
следните локални съпротивляващи се сили на Балкани
Още през 1453 г. християнският свят научава с вътрешно с
участие за падането на гордата императорска метрополия пр
Босфора (превземането ѝ с щурм на 29 май 1453 г.), кое
осъществяваното десетилетие концентрично настъпление
османските турци отрязва от сушата и от морето. Символ
на православието, знаменитата „Света София", е превърна
в джамия. Съхранилите се остатъчни гръцки зони се удър
само няколко години след Константинопол. Мистра (в П
допонес) е победена през 1460 г., а царството на Трапезун
през 1461 г.

Не по-маловажно за утвърждаването на османск
власт е покоряването на славянските и на албанските пл
мена в Западния и в Северозападния Балкански полуостр

През 1463 г. последният босненски крал Стефан Томашевич (1461 – 1463) вижда кралството си да пада под изненадващ удар на турските войски. Той напразно се надява с радикален обрат в регионалната политика (отказ от босненската църква и покровителство на католицизма) да си осигури западната (папската) помощ. Босненските боляри (Хръвоя Вукчич-Хръватинич, Сандаля Хранич Косача, Павловичите) през предходните десетилетия тръгват по опасен път, залагайки на турците срещу унгарския натиск. Когато Хръвоя Вукчич-Хръватинич извиква врага в страната, залезът не може повече да бъде удържан. Антипатията на богомилите срещу католическите хървати и Унгария, както и срещу православните сърби отдавна е възприела национални форми и е помогнала за едно пространно ислямизиране на Босна по време на турското владичество. Непосредственото преминаване на босненската църква към исляма е поставено под съмнение от новите изследвания. Срещу масовото преминаване на местното население към исляма говори фактът, че първоначално помалък брой от еретиците, в селските райони, отколкото тези в градските центрове, са обхванати от ислямизиращата вълна. Все пак част от босненската аристокрация съумява да запази наследствените си поземлени владения и привилегированото си социално положение при променените външни условия чрез преминаване към мохамеданската вяра. По-късно преселила се група от сръбските земи, която се опитва да се измъкне от османския натиск, прави Босна през следващите десетилетия един от най-противоречивите ландшафти на Югоизточна Европа, където най-осезаемо Западната и Източната църква влизат в досег с исляма.

Падането на Босна слага край на особеното развитие на южните области, които под водителството на Сандаля Хранич Косача и Стефан Вукчич Косача (1435 – 1466) са се обявили за самостоятелни и опирайки се на турците, са имали съществени печалби. Като зона, през която преминават походите срещу Босна, те попадат непосредствено под османско владичество. През 1482 г. пада последният град на Адриатическото крайбрежие.

Синът на победителя над турците Ян Хунияди, Матиаш Корвин, се противопоставя като избран унгарски крал (1458 – 1490) само при нужда в открит бой с наследствения враг на

християнския Запад. Той прахосва в една изтощителна дългогодишна война силите си срещу хабсбургския проти ник – крал Фридрих III. Макар през 1485 г. да влиза побед носно във Виена и да се установява като „херцог на Австри в столицата на съперника си, той не успява да го принуди с се откаже от признатото му право на наследство в Унгария договор от Винер Нойщад през 1463 – 1464 г. На турския фро Корвин си осигурява успешното възвръщане на стратегичес ки важните крепости Яйце (1463) и Шабац (1476) и времен притежанието на северните босненски и сръбски краеви зон обединени в банатите на Яйце и Сребреница. В началото н XVI в. те стават плячка на турците (1512, респ. 1522), как мощно атакуваният Белград (1521) и по-голямата част от У гарското кралство след унищожително поражение на млад Ягелон Лудвиг II в сражението при Мохач на 29 август 1526 г

Хабсбургът Фердинанд, който на основание договора наследство трябва да наследи Ягелоните в царството на Ст фановата корона (и в Бохемия), се оказва ограничен впо ледствие в северните и в северозападните гранични област на Унгария (т.нар. Кралска Унгария). В своите амбиции з трона той трябва да се брани от опозиционното движени формирано сред унгарската аристокрация срещу разширя ето на Хабсбургите в дунавското пространство. Мнозинств от низшата аристокрация се обединява още през ноември парламента в Щулвайсенбург около воеводата на Седмигра ско и жупан на Секлер Ян Заполя (един от най-богатите по землени собственици) като национален представител на осъ ротялото кралство. Само малка група, присъединила хърва тите от парламента в Цетина през 1527 г., дава съгласието с през декември 1526 г. за избирането на Фердинанд в Пре бург (коронацията на 3 ноември 1527 г. в Щулвайсенбург Отстраненият от войските на Фердинанд Ян Заполя избяг ва да помогне на султан Сюлейман Великолепни (1520 – 15 и по-късно застава с голяма военна сила пред Виена, кой обсажда от 29 септември до 15 октомври напразно. Запол осигурява на своите васали до смъртта си (1540) собствено в Средна Унгария и в Седмигрaдско и претендира за свое наследство в ново сражение. След 1541 г. подир турското пр вземане на Средна Унгария полумесецът се развява за ов половин столетие над унгарската столица. Едва видимият у

дък на Османската империя от началото на XVII в. дава на Хабсбургите възможност постепенно да влязат в правата си на признати наследници на Унгария. Крепостта на Града на хълма е завоювана отново през 1686 г. след 75-дневни ожесточени настъпателни боеве под водителството на Карл фон Лотринген и баварския курфюрст Макс Емануел, но само след дълго възстановяване, докъм XIX в. напълно разрушените градове Буда и Пеща успяват да възвърнат своето значение като център на страната и изместват временната резиденция и главен град Пресбург.

Скендербег и албанската съпротива

Адриатическото крайбрежие се съпротивлява успешно на османското нахлуване с помощта на венецианската морска сила. В черногорско-албанските планини настъпващи турски военни части водят ожесточена война срещу гнездата на съпротива и непрекъснато получават удари в гърба. Възпитаният при султанския двор Георги Кастриоти, „Скендербег“, организира сред албанските племена високо ценена от западните християни локална съпротива. През март 1444 г. той обединява в Алесио племенните вождове в тесен съюз (Албанска лига) и до самата си смърт (1468) удържа срещу числено превъзхождаща го османска велика сила.

Поради съперничещи си аристократически родове албанската племенна зона е застрашена още в края на XIV в. от подялба между османските турци и венецианците. Докато султанът в родовите разпри между Балшичите (Балша) и Топия през 1385 г. взима страната на Топия (битката при Вюоса), венецианците си осигуряват владение над най-важните крайбрежни селища (Дурацо, Скутари). Битката при Косово поле (1389), катастрофата на османците при Ангора (Анкара) срещу Тимур Ленг (1402) и последвалите безредици и братоубийствени борби заедно с усложненията на унгарската граница довеждат до временно оттегляне на турските военни части. Едва през второто десетилетие на XV в. турците предприемат по-нататъшното си завоевателно дело с превземането на важни места в Средна Албания (1415 г. – Круя, преименуван на Акче Хисар, т.е. „Бялата цитадела“; 1417 г. – Валона,

Канина, Берат; 1419 г. – Гирокастро). Още през 1430 г. Алб
ния става санджак (Санджаки Арванид, по-късно Санджа
Арнауд), част от Османската империя, след като въстани
на властелина от Мати и Дибра Ян Кастриоти е разбито
време на турско-венецианските войни през 1428 г. Ян Кас
риоти остава турски васал в своите владения. Той трябва
предаде трима от четиримата си синове като заложници
двора на султана в Одрин. На един от синовете му – Геор
Кастриоти – султанът поверява владеенето на Круя и пре
1440 г. той влиза като санджакбей в Дибра.

Георги Кастриоти, наречен Скендербег (1405 – 1468), из
ползва новото необичайно доверено положение за конспир
тивни планове срещу своя върховен владетел. Той си създа
тайно отношения с италианските морски сили Неапол и Ве
неция, както и с унгарския крал. През 1443 г. по време на
победоносните нападения на Ян Хунияди най-сетне заста
открито начело на въстание и оповестява през ноември в Кр
независимостта на Албания. Още през юни 1444 г. при То
виол той унищожава като командващ армията на Албанск
та лига турските военни части под предводителството на Ал
паша и успешно се защитава срещу обсадните действия н
превъзхождащи го турски сили срещу Круя. През 1456 г., м
кар да му липсва помощта на външни сили, Кастриоти се у
върждава в ожесточено сражение при Ораник (Долен Дебър
и най-сетне постига изненадваща блестяща победа на 7 сеп
тември 1457 г. при Круя. Протакането на западноевропейски
кръстоносен поход, който Скендербег въпреки двукратни
си пребиваване в Италия не може да задвижи, става причин
с течение на времето албанската борба за свобода да не пос
тигне успех. Скендербег не доживява залеза на албанската
свобода – умира на 17 януари 1468 г. И след смъртта му ту
щите изпитват големи трудности с отделни важни пункто
на съпротивата, подкрепена от венецианците. Алесио и Д
рацо падат едва през 1501 г., Улцини и Бар – през 1571 г. С
бодата си в планините албанците запазват и след това. Как
и в съседна Черна гора, турските завоеватели се задоволя
с контрол над съществени в стратегическо отношение мес
и на области, удобни за транспорт.

Черна гора (Монтенегро) печели временно през втор
половина на XV в. известен успех от венецианско-турск

противоречия. Тези противоречия позволяват възхода на рода Църноевичи, които сменят венецианския протекторат с турска васалност и превръщат резиденцията си Цетина в културен център (между другото известен и с първата сръбска печатница). През 1449 г. Черна гора е присъединена номинално към Османската империя.

Венецианско-турските противоречия

Принудителното оттегляне на Венеция от най-важните предни постове в албанското пространство става симптоматично за новото съотношение на силите в Югоизточна Европа на прехода към XVI в. Опряна на флота с ударна сила, републиката на св. Марко съумява след 1000 г. да се въздигне до възходяща левантинска задморска република (Oltramare). Договорът за подялба с латинските завоеватели на Константинопол през 1204 г. създава правните основания за това. Три осми от някогашните византийски владения са предоставени на венецианците. Въпреки ограниченията да останат разположени близо до брега лесни за отбрана и обезпечаване важни места (Дурацо, Кефалония, Закинтос, Модон, Корон, Солун, Негропонте (Евбея) и егейските острови), сеньорията трябва да понесе в течение на 13 века тежки щети. В отбрана срещу политическите амбиции на патриарха на Аквилея тя успява след сблъсъци с променлив резултат да запази притежанията си в Истрия и да покори подкрепяната от бан Коломан и от Унгария самостоятелна република Зара (Задар, 1242 – 1243), без да успее да противостои на по-нататъшното настъпление на Унгария в Адриатическото крайбрежие.

През 1357 – 1358 г. венецианското владичество в Далмация рухва. В мирния договор при Зара (Задар) на 18 февруари 1358 г. крал Лудвиг Унгарски постига декларация за отказ с далечни последствия. Спалато (Сплит), Трау (Трогир), Себенико (Шибеник), Нона (Нин), Браца (Брач) трябва да бъдат напуснати. През 1378 г. Венеция отстоява с крайно напрежение сблъсъка със съюзените Унгария, Генуа и Падуа, към които накрая се присъединява херцог Албрехт III Австрийски. Той печели обратно вече опразнената Киоджа (мирния договор от Торино, 1381), но Унгария се утвърждава в дал-

матинските си владения. Едва заплашителното османско в воевание връща отново на венецианците изгубени територи и предава в ръцете им важни крайбрежни градове. Пост ните натясно албански родове Балшичи и Топия предост вят на венецианците владението на градове като Валона (1381 г. временно венецианска), Дураццо (отстъпен през 13 от Георги Топия, до 1501 венециански), Алесио, Скутари Дриваста (1396) и най-сетне през XV в. са им предоставе Дулчиньо, Будва и Антивари (Бар). Слабостта на Унгарск то кралство в началото на XV в. води до господстващо под жение на Венеция във Фриул и до връщането на далмати ките ѝ владения. Задар (Зара) е спечелен вече през 1409 г останалите градове падат между 1419 и 1421 г.

При това положение османското настъпление по Адр атическото крайбрежие – през 1417 г. турците са влезли в Валона – води до непосредствена конфронтация с венециан ките морски сили. Венецианската дипломация е предвидил приближаването на заплахата и след една колебливо предп жена подкрепа на локалните центрове на съпротива се опи ва да пресече пътя на турците. И в Егея Венеция не може д избегне премерването на силите. Отбранителните съоръж ния в Пелопонес и в Евбея са поставени в изправност, пре 1423 г. Солун (Тесалоники) е завладян, като е купен. Първ ят въоръжен поход носи на Венеция чрез блестяща победа н 29 май 1416 г. при Галиполи благоприятно за нея решени Мирният договор със султан Мехмед I (1413 – 1421) гаранти ра свободната ѝ търговия и обединяване след падането на С лун (1430) още веднъж на венецианските владения в Егея по албанските брегове.

От средата на XV в. Венеция е откъсната в поредица о военни походи от своите позиции на изток и постепенно притисната на Адриатическото крайбрежие. Повече от 16 г дини продължават след 1463 г. военните разпри, по време които венецианското корабоплаване значително отслабва по ради бързото изграждане на турска флота. През 1470 г. Не ропонте (Евбея) пада в турски ръце, предните постове по Че номорието са изгубени през 1475 г. През 1474 г. Скутари з тоява все още на обсадата, но постоянно нападаната Круя варя врати след двегодишно обсаждане на 15 юни 1478 г. Ал сио и Дриваста не могат да бъдат повече удържани. Венеци

трябва скъпо да заплати мира от 1479 г. с отказа от Скутари и някои други важни албански и далматински градове. Само Дулчиньо (1423 – 1571), Антивари (1442 – 1571), Будва (1442 – 1797) и Дурацо (1392 – 1501) са спасени във всеобщия крах. Дори щастливото завладяване на Кипър (1489) не удържа очевидния упадък на Венеция. При повторна война с турците венецианската флота е унищожена пред Модон на 12 август 1499 г. През следващата година венецианското владичество в Пелопонес (Морея) рухва. Лепанто, Модон, Корон, Наварин трябва да бъдат отстъпени с мир от 1502 – 1503. Дурацо пада още през 1501 г. Под владичеството на Сюлейман II (според турското броене Сюлейман I) Великолепни (1502 – 1566) и на наследника му Селим II (1566 – 1574) трябва да бъдат опразнени и последните острови на левантинската държава.

Венеция е изгубила отдавна своето господство във водите на Средиземноморието и трябва да предостави инициативата във войната срещу турците в ръцете на други европейски държави. След 1539 г. тя се оттегля от Християнската лига след пропадналото съвместно действие на флотите под командването на имперския комендант Андрей Дория и търси чрез френско посредничество едностранно разбирателство със султана. Мирният договор от есента на 1540 г. утвърждава оттеглянето на Венеция от Егея, която оттогава се владее от страховития морски разбойник и беглербег на Алжир Хайредин Барбароса като велик адмирал на Сюлейман. Островните владения на венецианските благородници, които се установяват след победния поход на Марко Санудо през 1207 г., се разпадат. През 1566 г. последният херцог на Наксос обръща гръб на португалско-еврейския любимец на султан Селим II Йосиф Наси – „беглеца на Ориента“.

Кипър е изгубен през 1571 г. Само Крит устоява до двадесет и петгодишната война от 1645 – 1669. Нито много почитаната, но често надценявана победа при Лепанто на 7 октомври 1571 г. (за благодарност този ден се празнува от католическата църква като „Празник на розовия венец“), нито победоносната контраофанзива на „Свещения съюз“ (Хабсбургите, Полша и Венеция) след освобождението на Виена от обсадата през 1683 г. не помагат на венецианците да възстановят предишната си значимост. Наследството на Адриатика се пада на Хабсбургите след междинното включване на Наполеон.

За сигурност на границата възниква и особената орган зация на гранична защита: военна граница (или „конфин латински confinium militare). Въведена е още през XVI в., к гато крал Фердинанд след рухването на Унгария и след п ната обсада на Виена от османските турци през 1529 г. тр да се погрижи за активната предна защита на своята ре денция. Още Матиаш Корвин използва чрез вербуване хр тиянски бежанци от османските владения, които поставя то гранични стражи. След капитулацията на Белград (29 а густ 1521 г.) крал Фердинанд се решава през ранната проле на 1522 г. да интервенира с оръжие в Хърватско, отзовавай ки се на призива за помощ на хърватската аристокрация. Пр липсата на готовност сред съсловията, представени в парла мента, при унгарския ангажимент да подкрепят безуслов Хабсбургите той е принуден впоследствие съвместно с в решноавстрийските парламентарни слоеве да мобилизир местните отбранителни сили. Привилегированото на „уск ците“ (1535) е принудително следствие от належаща нужд От организирана система от отделни отбранителни съор жения и поселища граничната зона край османските влад ния се развива постепенно в една заключена населена обла със собствена административна структура вътре в хабсбур ското държавно обединение. От 1553 г. тази зона е подчин на на местно военно командване. Местните граждански ч новници са подчинени на указанията на военния команд който като непосредствен представител на владетеля орг низира граничната защита. Военните колонисти се заселва в земите на короната, които са им предоставени.

В течение на XVII и XVIII в. военната граница като орга низационна форма се разпростира по цялата хабсбургско-т ска гранична зона. Тя върви от Адриатическия бряг до Ш миградско и в най-високата точка на своето развитие се с тои от четири независими едно от друго генералства (Хър ватско, Словенско, Банатско или Унгарско и Седмиградс генералство), съподчинени на върховен военен съвет във В ена. След 1849 г. те образуват временно единна държавна т ритория, която постепенно се разпада и през 1881 г. е окон чателно премахната.

Хабсбургската военна граница играе значителна градо на функция най-напред в защита от османски военни на

по-късно в присъединяване откъснатите от турците области в Югоизточна Европа. С особената си организация самоуправлението гарантира верска търпимост и даващи големи възможности привилегии и чрез тях въвежда сред населението процеса на социална диференциация, което помага за зараждането на самоосъзнал се горен слой. От друга страна, тя затруднява отношенията между виенската централа и пробуждащите се националности с предпочитанието на немския елемент в командните места и със строгото административно разделяне на „границата“ от непосредствения хинтерланд.

Дунавските княжества

Към „героичните“ земи на Балканския полуостров спадат и разположените върху източните и южните склонове на Карпатите княжества на Молдова и Влашко. От античността тези земи са изложени на заплахите, идещи от степния пояс на Вътрешна Азия. Политическият възход на самостоятелните княжества през XIII и XIV в. трябва да се разглежда във връзка с мерките по граничната отбрана на Унгарското кралство. Първо се освобождава от унгарско настойничество Влашко с князете от рода на Бесарабите и се утвърждава победоносно в множество сражения. Молдова я следва след средата на века. Въпреки местоположението между фронтовете (кримските татари, Полското и Унгарското кралство, османските турци) местните династии бранят своята самостоятелност чрез променливи коалиционни споразумения и оцеляват сравнително дълго спрямо краха на балканските държави. Турските набези по Дунав са също отбити (успехът на Мирча Стари през 1395 г. в долината на Олт при Ровине срещу Баязид I, на Стефан Велики Молдовски в паметната битка при Рахова (Васлуй) през 1475 г., както и заплахите от Унгария (1467, победата на Стефан над Матиаш Корвин при Бая). Превъзхождащата османска мощ изисква отстъпки, особено след като полумесецът е поставил в зависимост по-голямата част от Балканския полуостров. Година и половина след триумфа при Васлуй Стефан Велики търпи сериозно поражение срещу турците в сражението при потока Валеа Алба (Разбойени) на 26 юли 1476 г.

Влашко още в началото на XV в. след злощастния кр
тоносен поход при Никопол се примирява със заплащане
на данък на султана (договорът от 1411 г.). Най-значител
ят молдовски владетел през средновековието Стефан Вел
ки (1457 – 1504) принуждава своя приемник Богдан да пред
рieме подобна стъпка. С капитулацията през 1513 г. той, как
и влашките князе са облагодетелствани за признаване на ту
ската хегемония и чрез сериозни отстъпки (право на свобо
ден избор на княз, административна автономия, собствен
законодателство). Дунавските княжества са опазили чак
ново време по-особено положение в Османската империя по
господството на собствени князе и собствена аристокрация
като дворът на султана все по-открито манипулира избора н
княз и след участието на дунавските княжества в неуспеш
ния Прутски поход на Петър Велики 1711 г. в течение на ед
но столетие предпочита чужди господари – гръцките „фана
риоти“.

В църковно-културно отношение в дунавските княжест
ва се установява окончателно византийският ритуал в него
вата славянска форма със създаването на митрополии от па
риарха в Константинопол – 1359 г. във Влашко и през 1407
в Молдова. Славянската литургика още през предходните сто
летия се разпространява постепенно през Добруджа отвъд Ду
нав, за което епископатът в Силистра има съществена роля
От езиковите особености на най-старите ръкописи се уста
новява ясно българското посредничество (т.нар. средноб
гарска редакция). В разпространението си славянско-визан
тийското мисионерско движение стига до Седмиградско и д
панонското пространство.

Кирило-Методиевата традиция отваря на дунавските кн
жества през XV и XVI в. достъп до широко литературно н
следство и възникването на специфична славяно-румънска
тература (особено в жанра на хрониката). В молдовския
настир „Нямц“ в първата половина на XV в. монахът Г
ил Улиц създава на тези основи с богато илюстрирани ръ
писи (знаменитата ръкописна *Библия* от 1429 г., направе
за Марина, съпруга на княз Александър Добрия) калигра
ка школа с високо художествено ниво, която оказва влия
върху цяла поредица молдовски писмени школи. По вр
на владичеството на Стефан Велики културната дейност

манастирите „Нямц“ и „Путна“ – една щедро дотирана нова дейност на княза, постига своя връх. Книгопечатането, което вече се поражда във Влашко в началото на XVI в., дава на славянската литургика допълнителен живот до XVIII в., докато от присъединеното Седмиградско не започва всеобща преориентация на дако-романска основа към латинската азбука. Като първа печатна книга се смята *Служебник от 1508 г.* в среднобългарска редакция, издаден от черногорския монах Макарий за княз Раду Велики. Като най-стара печатна книга на румънски език с кирилски шрифт е възприет реформиран *Катехизис от Херманщат* през 1544 г. Само две десетилетия преди това – 1521 г., е първият сигурно датиран текст на румънски език – едно писмо на болярина Неакшу от Чимпулунг Мушел до съдията Ханс Бенкнер в Кронщат за опасността от турците.

В писмения румънски кирилицата е отхвърлена окончателно едва през XIX в. От февруари 1860 г. в княжествата Молдова и Мунтеня, съответно в кралството, употребата на латиница при официалните публикации става задължителна.

Впечатляващи свидетелства за късен разцвет на византийската художествена традиция са се запазили в църковните и манастирските строежи на XIV и XV в. в дунавските княжества. Отнася се във всички случаи за княжески дарения. С основания през 1369 г. манастир „Водица“ в Северински Банат на влашка територия се разпространява православната манастирска култура, която следва и Молдова през края на XIV в. със знаменития манастир „Нямц“, който скоро става църковен и културен център на княжеството и е богато обезпечен с дарения на князете. Особеност на молдовските манастири са отбранителните им съоръжения, а на каменните им стени е предоставена истинска защитна функция в стратегическите планове на князете. Стефан Велики през втората половина на XV в. не се скъпи в своите молдовски владения за възлагането на строителни работи. Основания през 1466 г. манастир „Путна“ той строи като място на собственото си погребение. Неговото име е свързано и с други дарения за манастири, които често са украсени с ценни стенописи, в т.ч. „Патрауц“ (1487), „Воронец“ (1488), „Балинещи“ (1499). Сред художествените особености на северномолдовските манастири са и стенописите по външните сте-

ни на църквата „Св. Георги“ в Сучава (1522, 1534 – 1535) и
манастирските църкви в Пробата (1530), Бая (1532), Хум
(1535), Молдовица (1537), Арборе (1541), Воронец (1547) и
В тяхната художествена програма се смесват традиционни
теми на византийската стенна живопис с непосредстве
съвременни на художника преживявания от борбата с турц
(срв. изображението на Страшния съд на западната стена
манастира „Воронец“), които са художествено представе

Югоизточна Европа под полумесеца

Удивителните организационни и държавнически прои
на новите господари на Балканския полуостров – османск
те турци – в ръководенето и в опазването на многонацион
на държава в течение на столетия не са намерили в истор
ческото самосъзнание на съответните балкански народи за
луженото внимание и признание. Очевидните прояви на уп
дък в по-късно време са оставили трайно впечатление, кое
винаги е давало храна на една произхождаща от борбите
свобода антитурска омраза, която до днес затъмнява пре
тавите за османското чуждо владичество.

Една от особеностите на управленския ред на османци
е, че съумяват да съчетаят абсолютистичната и строго мил
таристична форма на управление с широка автономия в ку
турно отношение и в самоуправлението на подчиненото
селение във функционално цяло. По правило местните пра
ни традиции не са докоснати. Съществуващите норми на об
чайното право са понякога дори вкарвани в законниците
отделните провинции. Политическото, социалното, правно
и стопанското приобщаване на все по-обособената власт
прослойка на Балканския полуостров (в началото на XV
около 20%) се основава изключително върху ислямск
вероизповедание. То свидетелства за пълното отсъствие
национални ограничения в османското държавническо м
лене и за това, че на ренегатите на християнството пъ
отворен до най-високи почести. Способността на държав
да регенерира през заплашителни кризи и времена на упа
се обяснява и с такъв един приток от страна на покоре
население. Като се изключи институцията на „Събиране

християнски момчета“ (девширме ще рече набори на християнски момчета, които после са възпитавани при двора на султана в ислямско изповедание), която е неизбежна за поддържането на еничарския корпус, опитите за масово ислямизиране на населението остават чужди на правото на исляма. Дори от гледна точка на данъчното облагане те не са подходящи средства за поддържане на османското владичество. Изключителното свързване на значителни прерогативи и привилегии (освобождаване от данъци, съответно опрощаване на данъци, признаване на правото да се носи оръжие и др.) при изповядване на исляма, от друга страна, създава силен подтик за доброволно преминаване към другата вяра.

След унищожаване властта на Мамелюците в Египет през 1517 г. от Селим I (1512 – 1520) и пленяване на абасидските халифи султанът – като господар на светите места на исляма – вече има претенции за най-високите светски и духовни почести. Сюлейман Великолепни (1520 – 1566) взема след смъртта на последния халиф официално титлата „халиф на исляма“. Тази титла остава свързана до 1924 г. с османския султанат. В упражняване на властта той се опира на йерархично устроена система от помощници, които се рекрутират от господстваща военна олигархия. Мощта и ударната сила на османската държава са гарантирани от ленната система (спахийство), която е създадена по образец на византийската система на проният (войнишки имоти с въоръжени селяни). Приемането на ленен имот с покорени християнски селяни обезпечава на мохамеданския собственик (спахия) необходимата материална издръжка, а на държавата – добре въоръжена ударна ленна конница, чието командване е в ръцете на провинциален губернатор. Според размера на ленното владение (хас, зиамет и, като най-малка форма, тимар) притежателят е задължен да предостави на разположение определен брой въоръжени конници (джебели). Османската ленна система в началото не познава нито наследствената, нито съсловните привилегии. Тя отговаря на военния характер на властващия ред, тъй като ленните владения са интегрирани в административната сграда. Все пак непосредствената административна длъжност не е свързана с предоставянето на ленно владение. Надзорът на администрацията е възложен често пъти на военни дейци, които не са от турски произход.

Санджакът (ще рече, знамето) като основна администрат
на единица обхваща заедно ленните владения на цял еди
гион. Неговото административно и военно оглавяване
дено на санджакбея, който от своя страна е подчинен
бейлербея (беглербега) като най-висша командна инстан
Първоначално тази задача си поделят само двама паши
йлербеят на Анадола (Анатолия, Азия) и за цялото европей
ко владение – бейлербеят на Румелия, т.е. на „Рум“ (Рим,
тежанията на някогашната Византийска империя, името
вее още в географското обозначение Източна Румелия,
рече, Южна България) със седалище София. Вследствие
децентрализиращите тенденции са създадени нови межди
ни инстанции: много санджаци образуват пашалъци или
лаети (генералгубернаторства).

Автономия на немюсюлманското население

Преобразуването на земеделието на балканските нар
с въвеждането на спахийската система не води поне в нач
лото до никакви непосилни тежести за селяните. В следв
щите столетия данъчните и държавните такси (поголовн
данък за държавата, данъкът в натура от реколтата за гос
даря, ще рече, при ленни владения на спахията, при цар
владения на султанския двор и при т.нар. вакъфи – набож
то дарение на джамията) се разрастват над обичайните
мери. Избраните слоеве от немохамеданското население,
ито са натоварени с особени служби (доставяне на помощ
военни части, пазители на проходи или на мостове, но съ
така рудари и търговци) могат да разчитат на значителни
лекчения, а в някои случаи и на пълно освобождаване от
нъчно облагане. Известна институция стават например в
канските планини и в Родопите т.нар. войнишки села –
ито и днес се отличават от другите селища по своето
ложение и които са запазили независимост и на съзнание
в стопанско отношение (Копривщица, Панагюрище, К
Жеравна, Градец, Ямбол, Сливен и др.). В случай на вой
жителите им са използвани за особени помощни служ
по-късно време – по време на националноосвободител

борби, тези селища стават центрове на съпротива срещу чуж
дото владичество.

Жителите на някои отдалечени планински райони отку
пуват с номиналното признание на османската власт по-го
леми права и остават почти необезпокоявани от властници
те (например т.нар. аграфа-селища, т.е. ненанесените в ре
гистрите населени места в Пинд или в Пелион и Амбелакия
в Тесалия, които през XVIII в. се превръщат в процъфтяващ
текстилен център). По-особен статут имат малките острови
в гръцкия архипелаг, чиито жители постъпват като моряци в
османската флота, или пък отделни рударски селища в Хал
кидика, които са задължени да предават определено коли
чество сребро. В много части на Балканския полуостров по
този начин възникват локално ограничени области. В гра
ничните зони на своето господство османците се задовол
ват по принуда със сложната стъпаловидна система на васал
ни отношения и на данъчна зависимост (дунавските княжест
ва, Рагуза, Седмиградско).

Православната църква и ислямът

Преобладаващата част от християнското население на Балканите представлява според ислямското право за чужден
ците рая, т.е. „стадо“, (но не в противния, презрителен сми
съл на думата, а като означение на тия, които са под закрила
та на султана), която е задължена да плаща данъци за моха
меданските господари. Постъпването на данъци и гаранци
ята за данъчни приходи са възложени не на турските чино
вници, а на църковните власти, на религиозната общност (т.нар.
милет – система). Фактът, че султанът, следвайки теокра
тичната идея на исляма, осъществява всеки контакт със сво
ите поданици посредством техните църковно-религиозни
водачи, е довел до съществени последствия за вътрешната
организация на съответните слоеве от населението. Вече не
етническите връзки определят организационните форми, а
принадлежността към една религиозна общност.

Тъй като мохамеданските господари не се намесват във
вътрешните дела на различните милети, на основата на цър
ковните организации възникват автономни области, упраж-

няващи предоставените им стопански и административни
дължения. Така границите между църквите в Югоизточна Е
ропа по време на турското господство стават предпостав
за възникването на политическо и национално себесъзнани

Мохамеданската религиозна търпимост води до зна
телен приток на прогонените от Испания „шпаньолски" е
реи в Османската империя и спомага вътре в православния
област юрисдикционните права на Гръцката патриаршия
Константинопол да се разпростират в непознати дотогава ра
мери върху всички православни поданици на Балканите. В
пак се запазват някои националноцърковни тенденции във
в православието. Те намират опора в България след падане
то на Търновската патриаршия (1393) в Охрид, а в Сърбия
в Ипек (Печ), която наистина губи през 1459 г. за едно столе
тие своята самостоятелност; през 1557 г. е възобновена отно
и едва през 1766 г. е окончателно отнета. Архиепископията
Охрид е постигната от същата участ през следващата 1767
Така с помощта на Високата порта Гръцката патриаршия
достига напълно старите си намерения по отношение на бъ
гарската и на сръбската църква. Църковното върховенство
на Константинопол и свързаното с това елинизиране на цър
ковната йерархия, на християнското училищно дело и на пр
светната традиция са сред най-тежките последици на осма
ската религиозна политика, от която са особено засегнати
България и двете дунавски княжества.

Гръцкото църковно върховенство трябва да плати висо
ка цена за това разширение на компетенции. Само безусло
ната лоялност към мохамеданските владетели дава шанс з
оцеляване на патриарсите. За защита срещу преждевремен
но отстраняване от длъжност (само между 1595 и 1695 г.
изброяват 61 смени на длъжностни лица) не помагат и зн
чителни дарове в злато на Високата порта и на корумпира
те лица. Автономията в уреждането на вътрешните де
позволява бюрократично перчене на управленския църков
апарат, с което се съчетават светски дух и трайни матери
ни интереси. Интриги и машинации при завземане на ва
дишките тронове и на църковните служебни места с течен
на времето стават доходоносни при висшите прелати на
канското християнство. Те предизвикват още по-голямо
чуждение сред християнския народ. Така враждебни на цъ

квата чувства и стремежи за създаване на национална църква с подчертано антигръцко обагряне неизбежно придружават процесите за политическа еманципация на балканските народи.

Отделянето на националните църковни организации от юридическото и духовното владичество на гръцката църква при тези условия става с дълго забавяне след придобиването на политическа самостоятелност на отделните балкански народи. Обединените след 1861 – 1862 г. дунавски княжества получават едва през 1885 г. потвърждаването на румънската автокефална православна църква от 1865 г. Сръбската църква постига стария си статут на автокефална през 1879 г. В България по този въпрос се стига до открито скъсване с вселенския патриарх (1870 – създаване на автономна екзархия), което е преодоляно едва през 1945 г. чрез закъсняло санкциониране от страна на гръцката църква. Само истинската народностна привързаност на низшия клир, който едва се отличава в социалния си статус от низшите слоеве на населението, и националните манастири са запазили жива сред балканските християни идеята за народностна и религиозна общност по време на турското владичество.

Стопанство и общество в османската епоха

Текущите представи за съкрушителен крах в обществеността и стопанското развитие на балканските народи не се вписват днес в картината, която модерните изследвания показват при разглеждане на турските действия в Югоизточна Европа. Османските господари имат поглед за глобална стопанска обща обвързаност.

Само от фискални съображения те е трябвало да мислят за запазване и благоприятстване на стопанските сили на страната. Демографските данни, с които разполагаме, сигнализират, че всъщност още през XV в. започва непрестанен ръст на градското население, в което християнските поданици участват наравно с мюсюлманите. В течение на XVI в. населението на османските балкански градове се удвоява. Този процес, който свидетелства за политика на заселване и за растящо процъфтяване на търговията и занаятите, е придружен от процентно увеличаване на мюсюлманското население глав-

но в по-големите и стратегически значимите селища. Са
отделни случаи се създава един изключително мохамеда
ки градски тип (такова е основаното през 1462 г. Сараев
Даже в имперската столица Истанбул, която е силно об
лена след османското завоевание, мюсюлмани и христия
респ. евреи, в края на XV в. отново са числено изравнени
времето от 1520 – 1535 г. са преброени 46 635 мюсюлманс
25 292 християнски и 8070 еврейски домакинства, т.е. ок
400 000 жители, от които 58,3 % са мюсюлмани и 41,7 % н
мюсюлмани. Това цифрово съотношение остава стабилно в
времето, дори когато населението на османската столица к
края на XVII в. се увеличава на 700 000 жители и Истанб
става най-големият град в Европа и на Изток. Въпреки пов
кога форсираната политика на заселване в полза на турск
народностен елемент мюсюлманите на Балканския полуос
ров остават до самия крах на империята малцинство. Тяхн
то участие се възкачва, общо взето, от приблизително 20
през XVI в. с една трета и достига в началото на XIX в. в
вилаета Солун най-високата си степен от 42 % (през 1831

Победата на исляма в Югоизточна Европа отнема осн
вите на съществуване главно на традиционните управлен
слоеве – аристокрацията. Те е трябвало да платят в много
ройните сражения висок кръвен данък. Сред оцелелите мн
зина поемат бягството през граница поради несигурна съд
в пределите на империята. Като оставим настрана ренегат
те, в ислямската военна система болярите намират само
изключителни случаи място като християнски спахии по в
ме на прехода.

Християнското население на страната и особено зана
чиите и търговците в града са по-малко обезпокоявани в п
ложението си при новите политически дадености. Промен
ните рамкиращи условия на обединението, което превр
голяма част от Балканите в единно стопанско пространст
не остават без благотворно въздействие върху цялостната ик
номическа структура. Търговията и занаятите се възползв
от връзките между отделните стопански региони и от търс
нето на продукти от страна на султанския двор и на градс
то население. При това централните служби са принудени
се откажат от дългосрочни намеси на пазара най-вече пор
ди практически съображения, за да се обезпечат финансов

те и стопанските сили на страната и трайно да се осигури снабдяването на големите градски центрове. Поради теократичната си структура османската държава от самото си начало е подложена на силно централизиране и бюрократизиране. Резултатът е регламентиране в подробности на най-различни дейности в стопанската общност на империята до еснафските организации на отделните клонове на занаятите, до строгите предписания относно цените и държавните монополи над най-важните стопански продукти (примерно солта).

Държавното детайлно регулиране на стопанската дейтелност, което намира израз в многобройни разпоредби от началото на XV в., трябва да се съобрази като всеки законодателен акт с принципите на ислямското право (шериат). Съществена функция в практическото му приложение се пада на съдиите (кадии), които внимават за спазването на нормите при отделните местни условия и тълкуват случаите на съмнение. Те са едновременно наказателни и граждански съдии. При изпълнение на задълженията им при тях се смесва съдебната и изпълнителната компетентност, като същевременно упражняват почти практически надзор, определен по искане на отделните региони, върху предписаните законови разпореждания. По време на вътрешен упадък институция като кадийството се превръща в източник на корупция. Не напразно в по-късно време подкупничеството на кадиите е станало пословично. Всеки случай то дава и на непривилегированите народностни групи шанса да получат относителна подкрепа срещу своеволията.

Активната защита на търговията и занаятите, възпрепятстването на неудобни чуждестранни конкуренти (особено при постепенното разпадане на изградените от италианските морски градове търговски империи), разширяването на вътрешния пазар и продължителното необезпокоявано общо развитие, което в началото гарантира османската военизирана държава, подтикват християнското население към действие. Предлагащите се възможности са използвани различно в различните краища. В благоприятните случаи се появяват здрави основи за стопанския просперитет на малки обществени групи и подтици за значимо социално диференциране. Ярки примери за предприемачески дух сред балканското население по

време на османското владичество представляват гръцките
дове от собственици на кораби и предприемачи по крайбр
жието на Егея, които съумяват да използват с дипломат
ческа ловкост и с усет за сделки предлагащите се в изто
западния обмен шансове за печалби и създават свои собст
ни търговски флотилии. По пресмятане от 1764 г. егейски
острови разполагат с общо 615 кораба с общ тонаж 153
тона и с екипаж от 37 526 души. Главни бази на тези гръ
кораби, които през XVIII в. пътуват предимно под чуждо (р
ко) знаме, са „островите на корабите“ Хидра, Спеца и Псар
кикладските острови Андрос, Скопелос, Тира и Миконос
тват с 29 кораба. На материка също през XVIII в. придобив
надрегионално стопанско значение текстилните градове
Западна Македония (Науса) и Тесалия, но най-вече Амбе
кия, която с продукцията си от „турска прежда“ и със спец
ални изделия на турските червени багрила снабдява цял
Средиземноморие и европейски клиенти. Населението с
дава достойни за удивление организационни форми и съдр
нически бази за изготвяне, преработка и продажба на свои
текстилни произведения, като разпределя финансовия ри
от няколко предприемачески рода върху повече хора. До на
са запазени прекрасни, архитектурно образцови бюргерс
къщи в Амбелакия, Костур (Кастория), Козани, Сиятица, В
рия от XVII и XVIII в., красноречиви свидетели на едно
минало време на разцвет в тази област.

И в международните търговски отношения османско
нахлуване не е довело до никакви решителни изменения
югоизточноевропейските страни. Силни с капиталите си чу
дестранни търговци със седалища в Рагуза (Дубровник), В
неция, Генуа, Анкона или в Седмиградско владеят и з
пред пазара. След края на XV в. толерантната политика
султана отваря вратите на прогонените от Испания, Порту
галия, Сицилия привърженици на Мойсеевото изповедани
сефарадските (шпаньолските) евреи в пространството на И
точното Средиземноморие и на Балканския полуостров пр
торно поле за стопанска дейност. Големи търговски пр
легии и концесии (например изкупуването на вълна за
рейските текстилни предприятия в Солун) улесняват зас
ването на еврейски общности в балканските градове. Р

със София, Скопие, Белград и Сараево особено се възползва Солун от притока на еврейски търговци и занаятчии. На тях градът дължи това, че става най-значителното място за търговски обмен в Източното Средиземноморие през XVI и XVII в. Временно участието на еврейското производство надмина далеч това на останалите народностни групи. Текстилният бранш в Солун до финансовата криза през 1584 г. остава здраво в ръцете на евреите.

Само покрай другото венецианското владичество в далматинските градове и османското завоюване на вътрешността са способствали за традиционното посредничество на рагузанските търговци в балканската търговия. Още в преходната фаза през XV в. султанът им дава многобройни привилегии и особен статут – между другото митнически облекчения по отношение на чуждестранните търговци и правно обезпечаване дори спрямо мохамеданите. На преден план в керванната търговия стоят подземните съкровища, които се добиват в босненските и сръбските рударски области около Сребреница, Крешево, Фойница, Олово, Зворник, Рудник, Капаоник, Ново бърдо, Кучево и които още през XIII в. са допринесли за стопанския възход на Дубровник. След упадъка на северозападното рударство през XVI в. рагузанските предприемачи и финансисти разширяват асортимента си от стоки и се обръщат повече към производителите на екстензивно процъфтяващото говедовъдство, като доставят главно добитък, кожи и вълна за крайбрежието.

Предимно рагузанските и еврейските прекупвачи, които след османското завоюване закупуват за чужди интереси търсените суровини във вътрешните пазари на Балканите или обменят със скъпоструващи текстилни произведения западно производство, работят с многобройни местни помощници и посредници. Те постепенно дорастват до отговорната си роля и най-сетне могат да изтласкат напълно от пазара дотогавашните си поръчители и партньори. Стопанският упадък на Дубровник се очертава от средата на XVI в. Еврейските търговци и занаятчии, които се бранят срещу растящата конкуренция от евтини вносни стоки, следват талвега на международния едър капитал и се изселват в процъфтяващите атлантически търговски центрове. Една толерираща евреите по-

литика в Нидерландия и Англия поглъща еврейски пр
ници от Полша, Русия и османските предели. Сред насе
ето на Солун евреите губят през XVIII в. доминантно
положение, тяхното процентно участие спада до 20 % и
денция за по-нататъшно намаляване. Знаците на новото в
ме оттук нататък могат да се четат в ръста на християнс
население в повечето от балканските градове.

От XVII в. като последица от това преустройство на па
товете местни, „гръцки" търговци и дребни прекупвачи
почват да владеят пазарите. Груповото означение според
лигиозната принадлежност „гърци" включва редом с гър
те в еднаква степен представители на други православни
пи на Балканите – сърби, българи, албанци и особено ару
ни (куцовласи, цинцари). Като типични дребни стопани
ито трябва да действат без подкрепа на международните т
говски организации с капитали, те предпочитат да осъщ
вят дейността си, търговските си дела по суша към Сре
Европа. В Седмиградско още в края на XV в. има гръцки п
говски родове. През 1636 г. Георг Ракоци разрешава в Х
манщат (Сибиу) създаването на гръцка търговска компа
и я облагодетелства през следващите години с големи при
легии. Ференц Ракоци II осигурява на сдружение на гръ
търговци, възникнало в Средна Унгария в Кечкемет, сво
да на търговската му дейност. Като пункт на средоточие
търговци от различните балкански народи през XVIII в.
развива преди всичко Пеща. Други поселения се обособя
в Гьонгьош, Ерлау и Токай.

Гръцките търговски и занаятчийски родове нахлуват
една евразийска разклонена съобщителна мрежа с устано
ването на отделни преуспели родове в горещите точки на
гавашните пазари. С поощрения и подкрепа на членове
общността се създават институциите на активното пра
лавно просвещение (църкви, училища, печатници) и здр
дело (болници).

В типичните организационни структури на правилер
ваните търговски сдружения, в които се обединяват тър
ци от Епир, Тесалия и Македония, битуват практически
и обичайни норми, трупали се по време на турското в
чество в религиозните, политическите, стопанските и

ните корпоративни общности на християнските народностни групи вътре в едно доминирано от мохамеданите обществено. Привилегии от господарите на страната им осигуряват автономно уреждане на вътрешните дела. Към предлаганите стоки те прибавят от XVIII в. насетне нарастващ готов продукт от развиващата се домашна индустрия, при което произведенията от специфичните стопански култури на Балканите – памук, тютюн, ориз, коприна – играят все по-голяма роля.

Хабсбургите не забравят при сключване на мирни договори с Османската империя да обезпечат по-нататъшния търговски обмен. Търсени вносни артикули от Османската империя са освен кожи, ориенталски платове и килими най-вече жито, ориз, подправки и т.н. От Средна Европа се доставят бронз, живак, сол.

Развитието в средите на османския военен апарат е белязано от противоположни тенденции. Като следствие от дълбоко преструктуриране, което се налага след края на XVI в. и води до разрушаване на дотогавашната система на ленни владения, те се обръщат към използването на доходни държавни служби и са погълнати от бюрокрацията. Скъпоструващи военни операции изтощават финансовите сили на империята. Растящата несигурност в постъпленията на данъчните налози, които все по-често са предоставяни на своеволието на частни откупчици на данъци, предизвиква локални безредици. Отделни опити да се потърси помощ, предприемани на ниско ниво от почитани граждани, засилват дезинтегриращите сили. Когато в края на XVIII и началото на XIX в. се подновява ролята на Югоизточна Европа като доставчик на селскостопански произведения и на търсени суровини и тя е въвлечена в обща европейска стопанска цялост, сред ислямските управляващи кръгове липсва готовност и способност за преустройство според новите изисквания. В противоположност на страните от Източноцентрална и Източна Европа, чието цялостно обществено развитие при сравними явления е белязано с относителна изостаналост, все пак не се стига до възникване на нова едра поземлена собственост. Определящите бъдещето обществени и стопански инициативи се обвързват на нововъзникващи слоеве немюсюлманско население, което иска да вземе съдбините си в свои ръце.

Ислямското чуждо владичество и християнската народностна култура

Ислямското чуждо владичество не е изисквало от християнското население на Балканите някакво радикално скъсване с миналото. Въпреки значителната дискриминация на немюсюлмански народностни групи в рамките на съществуващото църковно устройство е оставено достатъчно пространство за действие, за да се спаси и съхрани националното наследство по-нататък. Директните намеси сигурно са били почувствани като по-малко решителни в селския мир, отколкото в областта на „градското" общество, което дори по своя външен вид вече е достатъчно отчуждено. Възникващият нов ислямски градски тип изпъква в своите архитектурни доминанти – минаретата на джамиите, пространните пазарни квартали, характерното разположение на разделените жилищни квартали – ясно на фона на дотогавашните градски селища. Но и при изменените организационни форми дългоразвиващите се традиции на градското стопанско пространство остават ясно различими.

В течение на петвековното (за някои) османско господство не липсват съответно решителни културни и социално-исторически въздействия, нивелиращи асимилационни прояви, както и видимо „турцизиращо" отчуждение. Все пак непосредствените езикови, културни, художествени или етнографски влияния на Ориента са допринесли не по-малко за възникването на своеобразна вътрешнобалканска културна синтеза, отколкото радикалното скъсване на османските предели с по-нататъшното развитие на Централна и Западна Европа. Това скъсване, както е известно, е било спестено на албанските емигранти в Италия, проникналите в Южна Унгария сърби и на славянските (хърватско-босненско-сръбски) бежанци в пределите на Венеция и на Хабсбургската империя. Западноевропейското духовно движение на ренесанса и на хуманизма е въздействало при тези политически общности само в Унгария и в далматинската крайбрежна зона. Реформацията се спира на границите на Словения и на Вътрешно Хърватско, т.е. пред Балканите, и въпреки зрелищ-

то малодушие на вселенския патриарх Кирил Лукарис (1621 – 1638) спрямо реформаторската (калвинистка) доктрина тя прониква по-надолу на юг само спорадично. На безусловното признаване от реформаторите на родния език словените дължат първата печатна книга на свой език. Първата словенска печатница е открита през 1561 г. в Урах във Вюртемберг, основана от Примош Трубар (1508 – 1586); по-късно печатници се появяват в Тюбинген. От особено значение е преводът на *Библията* на Юри Далматинец (1547 – 1598), която излиза от печат през 1584 г. във Витенберг. Религиозната литература на хабсбургската контрареформация, предизвикана от йезуити и францисканци, е продължила да гради върху тези основи. Особено дейни са францисканците дълбоко в южнославянските области. В рударските селища на Северозападна България, в района на Чипровец (днес Чипровци), където още през средновековието (първата половина на XIII в.) се установяват рудари от Седмиградско (саси), през XVII в. процъфтява католически църковен живот със собствена йерархия с тесни църковни и политически контакти с католическите центрове във Венеция и Виена. По време на голямата турска война след 1683 г. в Чипровец избухва през 1688 г. съвсем не случайно първото голямо въстаническо движение сред балканското население срещу османското владичество.

В Югоизточна Европа реформаторската доктрина достига най-далеч до Седмиградско – унгарската аристокрация и седмиградските саксонци. Ученият хуманист Йоханес Хонтер подир следване във Виена, Краков и Базел, действащ след 1544 г. като градски свещеник в родния си Кронщат, има основна роля в това реформацията да се наложи сред саксонците. Със своя „Църковен устав на всички немци в Седмиградско“ от 1547 г. той сплотява саксонската църковна общност в твърд лутерански съюз на основа аугсбургското изповедание, докато унгарската аристокрация клони повече към Калвин. Унгарският хуманист Ференц Давид от Клаузенбург е изживял по неповторим начин в биографичното си развитие от католически свещеник през евангелски пастор до калвинистки суперинтендант (1564) блужденията на унгарския протестантизъм. Последната отсечка от пътя към радикален антитринитаризъм той трябва да измине сам. През 1579 г. е обвинен от парламента и е осъден на доживотен затвор.

Изложеното на опасности разположение на Седмигра- ко и суверенните права на султана запазват след 1541 г. па- ва ситуация в областта на изповеданията, което задържа съ- що така и католическата контраофанзива на контрарефор- мацията. Това състояние е обезпечено конституционноправ- но от решение на ландтага през XVI в. Практикуваната в Се- миградско религиозна търпимост приема четири „реципира- ни", т.е. държавно признати религиозни общности (калви- нистка, евангелистка на аугсбургско изповедание, римокато- лическа и униатска). На румънското мнозинство и занапред е отречено съсловно и изповедно равенство. Православната църква, като „толерирана" религиозна общност, има по- скромно правно положение. Тя е отслабена още повече към края на XVII в. чрез създадената от Виена църковна уния (Diploma Leopoldinum от 16 февруари 1699 г.).

По-силно въздействие на западноевропейския духовен жи- вот върху намиращите се под османско владичество народи- не се постига при разпространението на ренесансовата кул- тура и мисъл на хуманистите и на реформаторската доктри- на по Дунав и Адриатика. Така се утвърждава противореч и- ето между граничните зони и емиграционните центрове и вът- решността на балканските земи, което силно обременява раз- витието на новите национални държави през XIX в. Това про- тиворечие намира впоследствие отражение във вътрешното балканско диференциране между автономни области на при- вилегировани народностни групи и „раята" в равнините, ко- ито – лишени от свое естествено горно съсловие – са се вър- нали към дребното земеделие. В Динарските западни Балка- ни са благоприятствани такива възвръщания назад и възраж- дане на патриархални и племенни форми. В сръбската и чер- ногорско-албанската планинска зона при тези условия голе- мият род (задругата) отново възкръсва за живот.

Особено се изостря през турската епоха, от друга страна, етническото и културното отчуждаване на вътрешнобалкан- ските градски поселения. Те стават места за средоточие на пъстра народностна смесица. Така в началото на XIX в., кога- то балканските народи в борби с променливи резултати при- добиват отново загубената си свобода и взимат в ръце собст- вената си участ, в слабодиференцираните социални структу- ри все още липсват основните предпоставки за един подре-

ден градски живот. В едно многократно бурно променяло се вътрешно развитие през следващите генерации трябва да се компенсира пропуснатото от предходните столетия.

Упадъкът на Османската империя

От гледна точка на „малкия човек" далеч не само негативното въздействие на турското владичество позволява първоначално на християнското население да се справя със съдбата си. Не липсват отделни действия срещу произвола и срещу потисничеството, и обикновените хора са засвидетелствали почтително внимание и страхопочитание в песни и в епически разкази на отделните героични битки – към хайдутите в България и Сърбия, към ускоците в Северозападния Балкан, към клефтите в Гърция и в македоно-епирското пространство – но докато османската военна машина функционира и могат винаги да се очакват репресии, успехът в революционизирането на по-широки народностни слоеве е обречен. Още през 1690 г. сърбите, присъединили се по време на военните мероприятия на „Свещената лига" (след 1684) заедно със съседните албански племена към проникналите дълбоко във вътрешността на Балканите австрийски войски, успяват да се изплъзнат от турските отмъстителни мерки само чрез наподобяващо бягство оттегляне под водителството на своя патриарх Арсений III Чърноевич (около 1633 – 1706) от Печ (Ипек). Те се оттеглят на групи през Сава и Дунав в южноунгарските области и превръщат – облагодетелствани с кралски привилегии, за свобода на изповедание, свободен избор на владици и известна управленска автономия – Сирмия в един нов център на сръбска православна църковна култура (между другото се основават многобройни манастири във Фрушка гора, т.е. във „франкските планини"). През 1713 г. се премества седалището на църковния глава от манастира Крушедол в близкия Карловиц (Стремски Карловци), който впоследствие има важна посредническа мисия като църковно-културно и организационно-политическо средище за живеещите в Хабсбургската дунавска монархия православни християни и в областта на Южна Унгария сърби.

Реалните политически даденост, под които християн-
ките балкански народи в течение на столетия живеят как
поданици на султана, ни показват ясно, че колебливите опи
ти за интервенция отвън на Хабсбургите, венецианците, по
ляците и по-късно на руските царе – като се изключат отдел
ни зрелищни действия – не постигат доловимо вътрешно об
лекчение чрез създаването на вътрешен фронт. Липсващат
координация в конкретните военни цели и движения на
войските, предприемащи често страхливи офанзиви и чест
често пъти прибързано отстъпление ги приютява зад сигур
ните линии на собствената им отбрана, не могат да спечелят
симпатии и доверие в изоставеното и подложено на репре
сии беззащитно балканско християнско население.

Многократно скрепената с клетви солидарност на запад
ноевропейскохристиянските народности е подложена в Юго
източна Европа не само на тежка проверка, но е и поставена
под въпрос в победоносните офанзиви при догматичните ве
ско-политически разпри и при неприкритите политически
егоистични интереси на съучастващите сили. Заедно с воени
но успелите Хабсбурги, които в новозавоюваните земи се про
явяват предимно като борци на контрареформацията и на цен
трализма на Виена, възниква съпротивително движение сре
различни групировки, чиито представители изковават опас
ни оръжия от съсловно-национални и религиозни искания.
Събитията в Унгария и Седмиградско по време на дългата
петнадесетгодишна война срещу турците (1593 – 1606) са по
вече от симптоматични. От отбранителната линия срещу тур
ските нападения на хърватско-босненската граница импера
тор Рудолф II нанася през 1593 г. унищожително поражение
на босненския паша при Сисак със своите освободителни
войски. Срещу отмъстителния поход на султана се формира
с помощта на папата, Испания и съсловията, представени в
парламента, едно противотурско обединение, което предста
лява заедно със Седмиградско, двете дунавски княжества и
Полша значителна нападателна сила. В началната фаза на
военни действия господарят на Влашко Михаил Смели (Ми
хай Витязул) постига значителни успехи в поредица отбра
нителни сражения. Той с право живее в националната памет
като един от най-големите военни герои, но и като пръв обе
динител на румънските земи. Става временно – за няколко

месеца, през 1600 г. едновременно владетел на Влашко и Седмиградско.

Имперските войски се сражават по-малко успешно. На 26 октомври претърпяват при Мезьокерещес неочавано поражение, което ги принуждава да прекратят настъпателните действия. Затова толкова настойчиво търсят да се възползват от политическото надмощие, което техният съюзник, князът на Седмиградско, е готов да им предостави през 1598 г. Терористичният режим, упражняван от кралските наемници под командването на граф Георг Баста в Седмиградско, и многобройните вмешателства и „нарушения на законите" на централното управление стават повод за военно въстание под водителството на бившия върховен капитан на Седмиградско Ищван (Стефан) Бочкай, произхождащ от стара източноунгарска аристокрация. Той получава подкрепа и хора от средите на унгарските земевладелци-аристократи и на протестантските горноунгарски и седмиградски градове и се утвърждава като избран владетел на Седмиградско и победител над имперските войски (1605 – 1606). Обединението на вътрешни и външни врагове, което заплашително се очертава след срещата на Бочкай с великия везир при Пеща през 1605 г., принуждава съпротивляващия се император да прави отстъпки. Във виенския договор от 23 юни 1606 г. той кара брат си, ерцхерцог Матиас, като водещ преговорите да подпише исканите отстъпки (свобода на вероизповедание на аристокрацията, градовете и кралските пазарни селища, гаранции за държавна конституция на Унгария, признаване на Бочкай за владетел на Седмиградско). През същата година, на 11 ноември 1606 г., той се договаря при Житваторок със султана за териториалното статукво като призната основа за двустранните отношения и с еднократно заплащане на двестахиляди гулдена слага край на ежегодно изплащаните от императора данъци на турците.

Двадесетгодишното примирие на турския фронт бележи епохален поврат във вътрешно- и външнополитическите отношения на Хабсбургите. За първи път императорът успява да получи в преговори със султана признание като равноправен партньор, както и подписването на договор извън стените на Цариград. Да осъществи своите прибързани планове относно Турция му попречва не само упоритата съпротива на

застрашената Унгария, чието съюзяване с недоволните б
хемски слоеве предизвиква сериозна държавна криза и в т.на
раздор на братята Хабсбурги довежда неговия брат Ма
на власт. Нещо повече – самовластната роля, която сед
радските князе – особено Габриел Бетлен (1613 – 1629) и Ге
I Ракоци (1630 – 1648) започват да играят на европейска
сцена след преодоляване на партикуларните интереси, от
ма на императора оперативната база на югоизточната гран
ца. Бездействието на висшия виенски военен съвет изпо
ват от средата на столетието турците за последно напряга
на офанзивните си сили. Те принуждават Седмиградско о
ново да приеме зависимост от султана (1660) и простир
границите си до Подолие (в мира при Бучич на 18 октомв
1672 г. след падането на крепостта Каменец Подолски пр
август същата година) на североизток и до Крит (1669) в Ср
диземноморието.

Тази закъсняла демонстрация на сила на една импери
която отдавна е прекрачила зенита на дотогавашното си св
товно значение и е заплашена да се разпадне поради вътре
ните си противоречия и несполуки, прави възможна т.нар
реставрация на Кьопрюлю, която се опитва да премахне на
извратените прояви и държавни тумори – между другото и
ледяване на ленните имоти, разлагане на еничарския корп
и отбранителните сили на страната, корупция и неефика
ност на управлението, изяждане на благочестивите дарени
и зловещо влияние на духовенството (улема) върху държа
ните дела. Тази реставрация става под знака на един род
велики везири с албански произход (т.нар. арнаути) от Ма
Азия (името произхожда от местността Кьопрю при Амасия
Този род дължи възхода си от най-бедно положение до из
висшите държавни длъжности именно на упадъка на мон
на султана и фаворитите. Своята неограничена власт члем
вете на рода използват безогледно за постигане на своите ц
ли да възстановят реда в държавата в най-кратко време и
мобилизират още веднъж непредполагаеми сили за офанз
ва на различни бойни полета. Кьопрюлю Мехмед паша пр
1657 г. печели от венецианците островите Тенедос и Лем
и принуждава Георг II Ракоци от Седмиградско чрез зае
ване на крепостта Йеньо (3 септември 1658) и Гросвардай
(27 август 1660) да приеме зависимостта от султана. Него

ят син и приемник Ахмед паша – гордият победител от Канди (27 септември 1669) и Каменец Подолски (27 август 1672), довежда Хабсбургите във връзка със споровете за Седмиградско чрез изненадващо настъпление срещу Нойхойзел (завзет на 25 септември 1963) до притеснено положение, преди бързо придвижващата се имперска армия под водителството на граф Раймунд Монтекучоли да разчисти застрашителното положение чрез блестяща победа под Св. Готард при Рааб / Могерсдорф (1 август 1664) С изненадващо благоприятни за турците клаузи на договора от Айзенбург (Васвар, 10 август 1664 г.) те приключват благополучно тази история.

Напразно влиятелни унгарско-хърватски магнати предизвикват като крайна мярка срещу императора настъпателни бойни действия (т.нар. съзаклятие на магнатите) и заплащат като „подстрекатели" с живота си.

През 1671 г. биват екзекутирани Петер Зрини, бан на Хърватско, Ференц Надазди, Фран Кръсто Франкопан и Еразмус фон Татенбах. Малко по-късно съучастникът граф Имре Тьокьоли обвързва в съюз Портата и седмиградските вождове и недоволните от Хабсбургското владичество елементи (т.нар. куруци) и вдига въстание в Източна Унгария, като създава владения в Горна Унгария (като признат от Портата владетел на Горна Унгария 1682 – 1685 г.). Планираното от великия везир Мустафа паша и доведено до вратите на Виена настъпление на турските войски, които на 14 юли 1683 г. предприемат втора обсада на хабсбургската резиденция, представлява операция за облекчаване на унгарските васали. Тя свършва с пълно фиаско и води до решителен обрат по бойните полета на Югоизточна Европа. Героичната отбрана на Виена, предвидливо организирана от граф Рюдиге фон Щархемберг, и победоносното сражение за освобождаването на града от обсадата от страна на чуждестранната коалиция от Западна Европа под водителството на Карл фон Лотринген и на полския крал Ян III Собиески при Каленберг (12 септември 1638 г.) предпоставят първата двойна стъпка за възвръщането на Унгария през следващите години и за постепенното разпадане на османското господство на Балканите.

Това героично време от турските войни и освобождението на Унгария е свързано в историческата памет на Западна Европа с образите на великите пълководци на времето, с име-

то на принц Евгени (Ойген) Савойски (1663 – 1736), на марк
графа от Баден Лудвиг Вилхелм I (Турския Луи, 1655 – 1702)
и на баварския курфюрст Макс Еманuел (Максимилиан II
Еманuел, 1662 – 1726) – човека, превзел Белград (1688). Къ
възникващия мощен съюз против турците през изтичащото
XVII столетие се прибавя за първи път разширяващото се
Московско царство, което досега постоянно е отказвало да
се отзове на западните предложения за участие и на настоятел-
ните искания за помощ от балканските православни събрат

Промяната в умонастроенията на православния „цар и
самодържец" в Москва е принудителна последица от значи-
мите териториални завоевания на Русия през втората поло-
вина на XVI в., които са засегнали интересите на исляма (за-
владяване на ханствата на Казан и на Астрахан през 1555 г. и
съответно 1556 г. по времето на Иван IV) и от възникналите
във връзка с изместването на граничната защита в южно-
руската степ спорове с васалите на султана, кримските тата-
ри. След голямото въстание на казаците под водителството
на Богдан Хмелницки, който с договора от Переяслав от 1654 г.
разширява владенията на московската корона до границата
на Днепър, и след руските придобивки от подялбата на Пол-
ша през 1772, 1793 и 1795 г. и военните успехи на Екатерина
II Русия като непосредствен съсед навлиза все по-дълбоко в
Източния въпрос на европейската дипломация. За участието
си в западния антитурски съюз, който след безуспешната ос-
манска обсада на Виена през 1683 г. поради влизането на Ру-
сия в него е подпечатан като „Свещен съюз", тя не печели
никакви облаги. Безуспешните кримски походи на княз В. В.
Голицин през 1687 и 1689 г. допринасят съществено за паде-
нето на регентката София. По-успешно скоро след това дей-
ства младият Петър I, който след напразни опити в късното
лято на 1695 г. при втория си щурм през юли 1696 г. най-
сетне превзема значимата крепост Азов и я отстоява в договор
с Константинопол (1700). Но малко по-късно след неблаго-
получен поход към Прут той трябва да откупи с унизителни
условия своето оттегляне и да се лиши отново от всички за-
воевания, включително и от Азов (1711).

След края на XVII в. се очертава все по-ярко едно интер
национализиране на Източния въпрос. Принудата да се пос-
тигне уреждане на многопластовите балкански проблеми по-

волява на балканските народи и след постигането на независимост, платена с кървави жертви, едно пространство на релативна свобода.

Техните граници са определени и стеснени от непосредствените интереси на силни съседни държави (Венеция, Хабсбургите, Полша, Русия) и от твърдите стопански и стратегически съображения в близкоизточната политика на английската морска и на френската континентална сила. Растящата по време на упадъка на османската мощ готовност на балканските народи да предприемат въстание срещу потисническата експлоатация и да дръзнат да се установят като самостоятелни политически сили в отделни провинции става удобно средство за големите сили в дребни спорове и в създаването и разрастването на сфери на влияние, както и за провеждането на егоистични експанзионни кроежи. Растящите съперничества при военното и дипломатическото разрешаване на Източния въпрос оставят все по-малко място за самостоятелното действие на една държава. Едностранните привилегии, които притесненият султан предоставя в договорни споразумения, винаги биват коригирани чрез енергичната намеса на съперниците и свършват с обща гаранция на силите спрямо турските владения (във връзка с клаузите за Понта). Така противоречията в интересите и съперничествата на европейските велики сили отлагат разпадането на султанската империя до началото на XX в. и помагат да се запази за сметка на християнските народи на Балканите едно непоносимо статукво.

IV
Източният въпрос в европейската политика: етапи в преодоляването на една криза

Войните срещу Турция

Политическите представители на християнския Запад, които поради разминаващи се интереси още при задаването на османската заплаха не могат да се съюзят в общ антиислямски фронт, срещат през XVIII в. още по-големи трудности да се сплотят около една линия на поведение относно предстоящото наследяване на „болния човек" при Босфора и в отделните фази на актуалното преодоляване на кризата.

Само Франция най-решително, при това съвсем рано се освобождава от досадното задължение – от все още фиктивната солидарна общност на християнските монарси, и търси за собствена изгода модус вивенди заедно с османските турци. Крал Франсоа I (1515 – 1547) в период на тежки лични затруднения, след като е победен от хабсбургския си съперник Карл V на италианското бойно поле и след пленничество в Мадрид в резултат от поражението си при Павия (25 февруари 1525 г.), показва известни скрупули да започне тайни контакти със султана. Той е опитвал да подбуди султан Сюлейман да предприеме офанзива в Унгария и да принуди Хабсбургите да се бият в собствения си хинтерланд на два опасни фронта. Предпоставената цел на следващите преговори за сключване на договор (първият договорен тест е от февруари 1553 г.; автентичността на договорните отношения от 1536 г. във връзка с дипломатическата мисия на Жан дьо ла Форе е оспорена) оставя за продължително време Франция свободна от военния натиск в Централна Европа и чрез османските завоевания подпомага френската търговия в Средиземноморието. Сериозни стопански и правни отстъпки са

предоставени писмено на „най-християнския крал" и впоследствие са потвърдени многократно в т.нар. капитулации (през годините 1569, 1581, 1604, 1773 и накрая в обстойното потвърждаване на френските привилегии през 1740 г.) като отплата за ценна дипломатическа подкрепа. Те дават солидна основа на отношенията между двата двора. Това служи въпреки значителни пререкания като пример да се признаят такива привилегии след 80-те години на XVI в. на венецианци, англичани и нидерландци, а пък френската дипломация под натиска на общественото мнение много трудно успява да се откъсне от общите кръстоносни намерения на запад, което тя е отстоявала постоянно, като се стигне до зрелищния морски поход на Наполеон срещу Египет. Правото на закрила, което е признато на френските крале над християнското население (католиците) в Османската империя, позволява на Франция да осъществи успешна, с отзвук до съвременността културна мисия на изток. Гъста мрежа от колонии, фактории и мисионерски станции на френските религиозни ордени в крайбрежните зони на Източно Средиземно море и по островите маркира през XVIII в. пространствата на френското влияние в Леванта. Тези селища служат също като опорни пунктове на френските търговски интереси в Ориента. Опазването им е предоставено предимно на търговската общност на Марсилия. След радикалните реформи на най-значимия министър на Людвик XIV Жан Батист Колбер предприетите в духа на меркантилизма френски търговски инициативи подлежат на строг държавен контрол, който се упражнява от секретарите на марината. На дипломатическите представители на Франция при султана се пада влиятелна посредническа роля в това отношение в течение на две столетия. Краят на традиционната приятелска спрямо Турция политика в Наполеоновата ера се приписва на далечното въздействие на забележителната смяна на фронтовете „renversement des alliances" от 1756, която слага край на двустолетната вражда между домовете на Хабсбургите и Бурбоните и на която се дължи забележителното световно настаняване на Франция и Великобритания в колониите.

За разлика от Франция английската дипломация обявява Източното Средиземноморие едва в началото на XIX в. като област на своите политически интереси. В предходните сто-

летия тя се движи на буксир от частните търговски интере
и използва услугите на една търговска компания. Тази сле
допускането на английските търговци в Истанбул (1579) п
лучава лиценз от кралица Елизабет като „Turkey Compa
(1590 г. преименувана на Levant Company). Като официал
или регламентирано търговско сдружение тя има подкреп
та на правителството и в случаи на конфликти трябва да ра
чита на подкрепа от дипломацията. *Левант къмпани* въздей
тва непосредствено при избора на чиновници в двора на с
тана и изплаща до началото на XIX в. издръжката им от со
ствените си средства. Растящите противоречия с френски
континентални сили и особено неприкритото недоверие спр
мо териториалните аспирации на Русия в зоната на Чер
морието заставят британската дипломация да вземе стра
за обезпечаване на османските завоевания. Още през 1791
английският премиер Уйлям Пит младши напразно се опи
ва да въздейства върху общественото мнение, за да се изис
от руското правителство (ако е нужно – и в ултимативна фо
ма) да се въздържа по отношение на турския въпрос. Парл
ментът не иска да го последва в дебатите по „Russia
Armament" по този необичаен път. Краят на века носи м
сивното настъпление на Наполеон в Източното Средизем
морие. През следващите десетилетия непрестанно расте р
лята на британската дипломация като застъпник на турск
те интереси с дълготрайна промяна на стратегическите й ст
пански съображения по осигуряване пътя към Индия и д
пълнителни пазари в Близкия Изток. Съживяването на О
манската империя чрез реформи и постепенно отваряне къ
Европа и въздържането на центробежните сили в нея става о
новен принцип на британската източна политика през XIX в

За тази трудна задача при все по-голямото изостряне
Източния въпрос британската дипломация намира във вис
ския двор еднакво мислещ и готов на компромиси партньо
В Хабсбургската монархия първоначалното въодушевлен
от грандиозните военни успехи на турския фронт, повтори
то завладяване на Унгария (с изключение на Банат) с ми
ния договор при Карловац (Сремски Карловци) през 1699
и спечелването на Седмиградско с мира при Пожаревац (171
след новия военен поход на принц Ойген, който връща Бан
и Мало Влашко, отдавна са довели до трезво разбиране, че

сложена граница на по-нататъшното настъпление на Балканите с оглед на европейското равновесие на силите. Тясното сътрудничество с Русия, която се присъединява към Виенския договор през 1726 г., не носи придобивки на югоизточната граница. След неблагополучния ход на новите турски войни, в които император Карл VI е въвлечен на страната на Русия, са понесени териториални загуби (т.нар. Австрийска Влахия) с договора в Белград през 1739 г. От средата на столетието виенският висш военен съвет маневрира с отслабени съпротивителни сили в безизходна дилема. Изтощен от продължителни военни настъпления в Централна Европа срещу пруски съперници, виенският двор е все по-рядко в състояние да посрещне заплашителното придвижване на Русия към центъра на Османската империя и към Истанбул.

Блестящият военен успех в хода на руско-турските войни 1768 – 1774 г. позволяват на Екатерина II (1762 – 1796) да сключи мир при наложени от нея условия. Руските войски заемат дунавските княжества и полуостров Крим, балтийската флота, която под командата на братя Орлови прониква във водите на Източното Средиземноморие, унищожава през 1770 г. при Чешме турската военна флота и от егейските острови застрашава протоците. В договора от Кючюк Кайнарджа 1774 г. султанът се отказва от значителни крепости при устията на Дон, Днепър и Буг (т.е. Азов, Керч, Йеникале, Кинбурн) и от Велика и Мала Кабардиния в Северен Кавказ и предоставя чрез разделянето на земите между Буг и Днепър достъп до Северното Черноморие на Руската империя. През следващото десетилетие чрез анексията на Крим (1783) и след победоносния завършек на турската война от 1787 – 1792 с мира от Яш Русия се разширява около крепостта Очаков и по крайбрежната ивица между Буг и Днестър, а след войната от 1806 – 1812 с мирния договор в Букурещ – чак до Прут (откъсване на Източна Молдова, т.е. на Бесарабия).

Още през 1774 г. в Кючюк Кайнарджа Екатерина II си осигурява пропагандна преднина пред хабсбургските конкуренти при благоприятни отстъпки от страна на султана (право да интервенира пред Високата порта в полза на православните християни в опразнените от руските войски области, протекторат на източното православие и източната църква в Цариград). Руските агенти успяват добре да разиграят това сред

населението от балкански християни. Верската общност на балканските народи става политическо оръжие в ръцете на руските царе. Те могат да разчитат при своите антиосмански предприятия на сътрудничеството на въстанически групировки в Югоизточна Европа и да се приближат твърде до националните желания, от които на виенските политици – загрижени за предното място на Хабсбургската монархия – се налага все по-явно да се отдръпват. В кореспонденцията си с Йозеф II Екатерина II скицира план за подялба като радикално решение на Източния въпрос. Този план предвижда създаването на християнска балканска държава като руски Secundogenitur под властта на нейния племенник Константин в Цариград (т.нар. гръцки проект). Спекулации и опасения, че русите могат да действат самостоятелно, и непреодолимото нарастване на силата на неудобния партньор охлаждат готовността на австрийските политици да ускорят с избързващи интервенции очертаващия се упадък на Османската империя. Още през 1776 г. държавният канцлер княз Венцел Антон фон Кауниц-Ритберг, обезпокоен от руските планове на изток, предупреждава императрица Мария Терезия да бъде предпазлива и формулира принципа, че трябва да се предпочита един слаб съсед в лицето на Турската империя, отколкото един силен в лицето на Русия. Поради същите съображения самият Йозеф II е решен да се противопостави с всички средства по време на апогея на руско-австрийското сътрудничество на директно нападение от Екатерина срещу Истанбул, тъй като близостта на чалмата е много по-малко опасна за Виена, отколкото близостта на калпака. Подчертаното въздържане се оказва особено препоръчително след изпитанията на 1798 – 1799 г., когато щурмът на Наполеон в Източното Средиземноморие сериозно застрашава съществуването на Османската империя. Притиснатият султан не се бои да потърси помощ от стария руски враг и отваря за руската черноморска флота на адмирал Ушаков поле за действие в Източно Средиземно море. След завземането на Корфу се установява руско-турски кондоминиум върху „Републиката на седемте обединени острова“ (т.е. Йонийските острови), които осъществява по забележителен начин търсената от царя роля на протектор над православните християни на Балканите. Освен това непредвидимите последици от сръбс-

кото въстание от 1804 г. за осъществяване на националните принципи на Балканите, които то обещава на многонационалната хабсбургска държава, подканват към крайно предпазливо поведение. Още при оглеждането на най-новите военни събития в т.нар. Кримска война през 1854 г. австрийският външен министър Карл Фердинанд граф фон Буол-Шауенщайн съжалява за пропуска на Виенския конгрес, че заключителният акт на всеобщите гаранции не се отнася и до Европейска Турция.

Европейската пентархия, която в духа на Метерних и на „Свещения съюз“ прераства в солидарна антиреволюционна общност на монархиите, не успява въпреки скучните преговори да постигне изравняване на интересите относно Източния въпрос. Дори султанът се противопоставя на каквото и да било уреждане. Колебанията на Русия между верността към съюза и неприкриваната симпатия към състоянието на потиснатите събратя по вяра хвърля двусмислена светлина върху източната политика на царя. Александър I се надява да избегне едностранчиво решение на дилемата и да принуди султана да даде необходимото съгласие за установяване на автономия на християнските му поданици. Той окуражава въстаналите сърби да принудят Портата да прояви готовност за преговори чрез успешни военни действия, но ги изоставя безогледно да се сгромолясат, когато руските интереси като цяло се оказват застрашени, и се задоволява с колебливи хуманитарни помощи. Назначението на гръцкия емигрант И. А. Каподистрия към края на 1815 г. за втори секретар на руското външно министерство, който още по времето на виенските преговори съветва царя и като гръцки патриот е склонен към активна външна политика, трябва да се приеме като ясен признак за руската готовност за интервенция. Все пак липсват данни за директно или индиректно участие на Каподистрия или пък на руското правителство в подготвянето на въстанието на гръцката етерия, макар въстанието през март 1821 г. да започва в близост до руската граница в Молдова и да е оглавено от Александър Ипсиланти – някогашен офицер в руската армия.

Кризисното протичане на гръцката борба за свобода (1821 – 1829) много бързо стига границите, заклети от Метерних и Александър I като граници на антиреволюционна солидарност.

Прекалени противомерки на турските власти и неоправ
репресии срещу беззащитни гърци (като екзекуцията на г
цкия патриарх Григорий V) поставят царя в притеснено п
ложение. През юли 1821 г. той предава чрез Строганов р
ките искания в ултимативна форма и най-накрая прекъс
дипломатически отношения, но никоя друга сила не иска
се включи безусловно в самостоятелните руски действия
пътя към военно разрешаване на въпроса. Когато след ус
рити напразни преговори за колективна европейска инте
венция най-сетне през август 1825 г. Александър I обяви
солидарност с гръцката общност, само Великобритания
оказва готова за по-нататъшно сътрудничество (Санктпетер
бургския протокол от април 1826 г. с новия цар Николай I
Франция встъпва една година по-късно в пакта с Лондонск
то споразумение, което предвижда автономия за Гърция к
то единствено възможно решение.

Последващото разрешаване на гръцкия въпрос има изк
лючително значение за бъдещата стратегия на пентархият
при кризисни състояния. Прилив на елинофилско съчувст
вие, обхванал образованите среди в Европа, довежда пре
пазливата тактичност на правителството до явно противорс
чие с възбуденото обществено мнение, което иска бърза и
действена хуманитарна помощ и военна интервенция. Нац
оналният егоизъм, подхранван от крайни стопански и поли
тико-стратегически съображения, надделява над възвишени
принципи за антиреволюционен съюз на европейските м
нархии. Поради националните интереси новият английски
външен министър Джордж Канинг следва още от 1822 г. соб
ствен курс в гръцкия въпрос, който включва признаване на
националните права на въстаналите и грижите по създаване
то на автономна Гърция. Русия остава раздвоена в своята ис
точна политика и държи под око, при всичките си отстъпк
на европейската държавна общност, собствения си интерес
Самостоятелни действия, които по необходимост се съгласу
ват с приятелските кабинети и несъмнено ще посеят недовс
рие, едва ли могат да бъдат избегнати при тази констелация
Още през есента на 1826 г. Русия принуждава турското пр
вителство да приеме всички съществени точки, жестоко с
порвани при преговорите по Букурещкия мирен договор
(1812) (въпроса за границата, свободното корабоплаване

Черно море, привилегиите по отношение на дунавските кня
жества и Сърбия) – т.нар. Акерманска конвенция.

От началото на 1828 г. Русия повежда самостоятелна вой
на за изпълнение обещанията на балканския и на кавказкия
фронт. Султанът успява да спре руските войски под командо
та на генерал Дибич след успешно преминаване на Балкана
едва в полетата пред Истанбул и трябва да приеме руските
искания с мира в Одрин (2/14 септември 1829 г.). Пълният
отказ от завоюваните територии в балканското пространст
во Русия компенсира с отстъпки, които ѝ осигуряват при пред
стоящото решение на гръцкия въпрос и в дунавските кня
жества разбирателство и влияние. Руските окупационни войс
ки биват оттеглени едва през 1834 г. от дунавските княжест
ва. Подчертаната руска сдържаност при формулиране на мир
ните условия, които в съществените си точки отговарят на
становищата на западните сили, проправят път за разреше
ние на източната криза, без да се прибягва до военна принуд
да. Приносът на английската и френската въоръжена помощ
за постигане на гръцката политическа свобода се ограничава
с онази будеща любопитство афера от 20 октомври 1827 г. в
залива на Наварин, когато съюзената флота под командата
на адмирал сър Едуард Кодрингтън унищожава значителна
част от египетско-турската военна флота, преди да е офици
ално обявена война между спорещите страни.

Само няколко месеца след поставяне на гръцкия въпрос
се налага отново намесата на европейската пентархия, за да
се избегне опасността при мъчителното уравновесяване на
силите в Близкия Изток. На Лондонската конференция след
отегчителни преговори за границите на гръцката държава се
създава подходящ монархически режим с благословията на
участващите велики сили (на 9 октомври 1831 г. в Навплия
избраният гръцки президент Каподистрия става жертва на
смъртоносен удар, а решението за възкачване на трона на
Ото фон Вителсбах е взето едва с Лондонската конвенция от
7/9 май 1832 г.). Преди това Мехмед Али, паша на Египет
(1805 – 1848), повежда своите войски в Сирия срещу султана.
Целта на похода е да се уредят неплатени сметки по египет
ското военно участие в потушаването на въстаналите гърци
в Пелопонес. Ударната сила на египетските войски под ко
мандата на Ибрахим, осиновен син на пашата, разширява бър

зо локалния конфликт до опасна за империята криза. Т
подсилена от неразбирателства между западните сили, кои
не стигат до единно становище за положението, за да спре
победоносния поход на Ибрахим паша през Палестина, С
рия, Киликия към вътрешността на Анадола.

Ни най-малко основание за намеса не вижда френска
дипломация. Тя следи с неприкрито благоволение поли
ческия възход на някогашния главнокомандващ корпуса н
арнаутите (на албанците) в Египет Мехмед Али, който слаг
край на управлението на Мамелюците и дава техническа п
мощ за скъпоструващата и амбициозна програма за моде
низиране на родения в Македония албанец. Чрез реформа
управлението, със създаване на условия за стопанство и т
говия, с възприемане на технически западни постижения
изграждане на силна флота и с религиозна търпимост въ
в страната Мехмед Али осъществява последователно обр
щане към Европа. Франция залага на политическото присъ
твие на Египет в Предния Ориент. Основаната от „Източни
Наполеон" владетелска династия на Хедивите (на кралет
ще се удържи до 1952 г. на египетския трон. Победоносни
походи на Ибрахим срещу вахабатите (1811 – 1819) довежд
до присъединяването на Арабия и Източен Судан (1820–
1822). След унищожителното поражение на султана в бит
та за Коня (21 декември 1832) пътят към Истанбул е откр
Само енергичната намеса на руския цар Николай I, който с
варва през февруари 1833 г. руски помощни войски при Бо
фора и изпраща Н. Н. Муравьев с дипломатическа посред
ческа мисия, спасява Махмуд II от безнадеждната ситуац
обаче предизвиква намесата на западните сили. Под масир
френски и английски натиск двамата се споразумяват в к
венцията от Кутахия (8 април 1833) за временно решение
кризата, което не удовлетворява нито една от двете стр
(султанът трябва да се откаже от Сирия) и само отлага кр
ликта.

Срещу по-нататъшните тревоги, създавани от европ
ката дипломация, има грижата отбранителният съюз, в к
то султанът влиза с руските спасители с договора от Ун
искелеси на 8 юли 1833 г. под въздействието на заплашит
ните събития. По-малка съпротива предизвикват точките
договора, които предвиждат взаимна помощ и затваряне

проливите за чужди военни кораби, отколкото уреждането в
контекста на по-раншни договаряния на правата на русите за
преминаване през протоците. За руската дипломация спора-
зумението, според инструкциите на външния министър Не-
селроде, които той дава на водещия преговорите граф А. Ор-
лов, има чисто превантивен характер. Още през 20-те години
по време на гръцките освободителни борби е обсъждано раз-
делянето на Османската империя, но тези разговори са изос-
тавени с оглед партньорите в съюза. Сега руснаците искат за
всеки случай да си осигурят изгодна изходна позиция. Остро-
то възражение срещу самостоятелните руски действия при-
нуждават Николай I да се срещне с император Франц II, крон-
принца Вилхелм Пруски и с Метерних в Мюнхенгрец в Бохе-
мия (септември 1833), за да се задължи със съхраняването на
Османската империя и предприемането на съвместни дейст-
вия с Хабсбургите при бъдеща промяна на владенията. Като
най-голям противник на едно привилегировано руско поло-
жение в Истанбул се противопоставя Англия, чиято преса
възприема повишаващ се русофобски тон, и настоява едно-
странният руски ангажимент в Османската империя да се за-
мени с колективна гаранция на великите сили.

Добър повод за това дава новата криза в Ориента, причи-
на за която е отново Мехмед Али. Неговите трайни стреме-
жи към самостоятелност, които завършват с едностранна
прокламация за независимост, Лондон използва, за да мини-
ра руската позиция на Босфора. На върха на военните си ус-
пехи Мехмед Али е пред влизане в резиденцията на султана.
На 30 юни 1869 г. султан Махмуд II – само осем дни след
унищожителното поражение на Ибрахим паша при Нисиб в
Северна Сирия – неочаквано умира; турската флота под ко-
мандата на капудан Али паша Ахмед Мусхир сменя фронта
и отплава за Александрия; новият шестнадесетгодишен сул-
тан Абдул Меджид не е вече господар на положението. Все
пак Ахмед Али трябва да отстъпи пред обединените държа-
ви Великобритания, Франция, Русия, Австрия и Прусия. В
колективна нота на дипломатическите представители на ев-
ропейската пентархия до Високата порта се предлага всеоб-
що решение на конфликтите в Ориента и се известява евро-
пейската мирна гаранция. Стратегията на преговори на Ни-
колай I, който залага на двустранно решение между Висока-

та порта и Египет и иска да запази за Русия свобода на действие, не устоява, както и политиката на обструкции на Франция, която продължава да дава подкрепата си на Мехмед Али и влиза в остри противоречия с Лондон. Принципът на колективна подкрепа на турските владения, за което четирите велики сили Великобритания, Русия, Австрия и Прусия се споразумяват в Лондонската конвенция от 5 юли 1840 г., дава отново ясни контури на източната политика на европейската пентархия. След успешна военна интервенция на съюзниците в Сирия в началото на 1840 г., която принуждава Ибрахим паша да отстъпи, и Франция се присъединява към общата линия на поведение. Оставката на премиер министъра Тиер на 22 октомври 1840 г. дава възможност на новия премиер Франсоа Гийом Гизо да се приближи постепенно до европейския съюз. Ферманът на султана от 13 февруари 1841 г. обезпечава на Мехмед Али ограничени суверенни права в наследственото владеене на Египет, но той се посреща с решителен отказ. Ферманът е омекотен под масирания натиск на европейските помощници на султана в основните му пунктове, за да се осигури бързо изглаждане на турско-египетския конфликт.

Втора лондонска конвенция от 13 юли 1841 г., в която участва и Франция, потвърждава като „старо правило за Османската империя", че се забранява в мирно време навлизането на военни кораби в протоците. Колективна гаранция на европейската пентархия ще предотврати бъдещото кризисно развитие на този проблем. Същевременно английският външен министър лорд Палмерстон намалява с това вероятността за двустранни руско-турски преговори. Оцеляването на Османската империя е обезпечено чрез интернационализиране на Източния въпрос в политиката на равновесие на силите на европейската пентархия. От особен интерес за английската политика е чрез прогресивни вътрешни реформи да се постигнат законните искания на християнските поданици на султана за сигурност и равноправие, да се обезпечи трайна подкрепа и да се изключат подобни кризисни периоди на слабост на султанския режим. Следователно тесният кръг на реформаторите, който се образува около прозападно ориентирания външен министър Мустафа Решид паша, получава точно от Великобритания здрава подкрепа.

Периодът на Танзимата в османската история започва през 1839 г. с разпореждане на султана до кабинета – хатишерифа от Гюлхане (3 ноември 1839 г.), оповестен по тържествен начин в присъствието на султана и духовните първенци на империята. Този всеобщ имперски закон гарантира на поданиците на султана без оглед на тяхната религиозна принадлежност живота, честта, собствеността, обещава отстраняването на всяко своеволие и равно разпределение на данъците върху цялата общност (премахване на незаконни облагания, ограничение на задълженията към войската). Освен това той укрепва основите на всички бъдещи финансови, военни, административни и правни реформи. Това е типична реформа отгоре, проведена по маниера на административните разпореждания (откъдето е и името ѝ Танзимат – разпореждане). Голяма и на практика често непреодолима е съпротивата, която се формира на местно ниво сред засегнатите мюсюлмански групи на населението, заплашени да изгубят изгодните си привилегии. Султан Махмуд II се опитва да възпре самостоятелните действия на самовластните провинциални управници с физическо насилие и с терор. С военен поход се налага да бъде разбит (1820 – 1822) „Лъва на Янина" Али паша Тепеленли. Той създава от 1787 г. в Южна Албания и Северна Гърция самостоятелно управление и опрян на собствена въоръжена сила и значителна военна флота, успява да си осигури между силите известна свобода във външната политика.

Някога прославеният и страховит корпус на еничарите, който отдавна се е превърнал в корумпирана войнишка сган без каквото и да било военно значение, е насилствено разпуснат през 1826 г. в кървава разпра. С това се отваря пътят към създаването на модерна наборна войска, годна за нанасяне на удари. Но на следващите владетели не достигат воля, възможност за провеждане на реформите и политически средства, за да вдъхнат живот на често удачните проекти на благоразумните реформатори. Ориентираният към западни модели Мустафа Решид паша (1800 – 1858), който принуждава неопитния млад наследник на Махмуд II да оповести през 1839 г. декрета за реформите, отстъпва още през март 1841 г. под натиска на политическите си противници. Отпратен е като посланик в Париж. При своето завръщане в имперската

централа през 1845 г. той успява да реализира само ма
част от първоначалната си концепция за реформи. Като ве
лик везир (1846 – 1858) прокарва най-съществените зако
като създаване на светски училища (1846), допускане нем
сюлмански поданици като свидетели пред съда (1847), съ
дения по френски образец търговски кодекс (1850) и смесе
съдилища с участието на светски (и на християнски) пре
тавителни лица (1852). При реорганизацията на османск
армия помагат чуждестранни инструктори, между които и ст
рият Молтке (Хелмут Карл Бернхард граф фон Молтке, 1
– 1891), по-късно генерал-фелдмаршал и през годините 18
– 1839 като военен съветник. Той е оставил впечатляв
описание на преживяванията и наблюденията си в *Писма*
Турция.

На извършващите се промени на съществуващите отн
шения по западен модел се противопоставят упорито как
духовенството, така и висшата бюрокрация. Те се боят не са
мо за привилегированото си място в мюсюлманската държа
ва. В неудържимото отваряне за разложителни в техните оч
чужди идеи те виждат сериозна заплаха за просъществува
то на османската многонационална държава. И наистина от
тъпките спрямо немюсюлманското население дават нов тл
сък точно на тези центробежни сили, които предявяват иск
ния за широка автономия, като духовенството обръща вн
мание на натиска на съществуващите предимно в гранич
те зони национални и религиозни искания за отделяне.
може да се оспорва, че и великите сили виждат в тези нас
роения мощен лост за намеса във вътрешните работи на О
манската империя. След опита, придобит в гръцките бор
за освобождение, някои отделни държавни мъже и монарс
не могат да пропуснат предлагащия се шанс да се предста
пред европейската общественост и да се покажат на сцен
като истински представители на хуманизма. Поводът и пр
тичането на следващата голяма криза в Ориента от сред
на столетието, т.нар. Кримска война (1853 – 1856), дават
разци за публично изявени ангажименти по Източния в
рос, които са показателни и за годността на европейската ди
ломация да уравновесява отделните държавни интереси и у
прокара пътя за успешно преодоляване на кризата.

Кримската война

В жестоките боеве в полетата под стените на Севастопол царска Русия трябва да погребе преди всичко далечните си планове за политика в Ориента. Посредством Парижкия мирен договор тя губи и малкото си останали привилегии чрез неутрализирането на Черно море и снемането на руския протекторат от дунавските княжества. Цар Николай I в никакъв случай не е търсил лекомислено съдбоносния военен поход срещу общоевропейския съюз, а още по-малко е взел предвид в плановете си заплашителното развитие на конфликта в световната конфронтация на конкуриращи се сили. В тежките изживявания на току-що мъчително преодолената криза на Ориента той се чувства по-скоро почетен поверник на всеобщия интерес за сигурност. Поради оправданата грижа за всеки случай да бъде в готовност в Ориента и при възможен преждевременен крах на Османската империя да удържи в определени граници негативното му отражение върху европейската държавна система, той настоява още през 40-те години пред виенския и лондонския двор за двустранни преговори. След приключването на лондонските преговори с изложените в т.нар. Меморандум-Неселроде принципи от 1844 г. той вярва, че при бъдещо кризисно развитие ще може да разчита на британския коз. Но царят се е излъгал в истинските интереси на Великобритания към Ориента и в механизмите на парламентарно вземаните решения за откриване на военен конфликт, който, от една страна, да се предизвика, а от друга да се избегне, и кара Русия да преживее конфликта в съвсем неудобно за нея време.

Това е война, която никой от участниците не е искал истински. Но при възмутеното обществено мнение в решителни мигове традиционните дипломатически средства за обуздаването на кризата се оказват недостатъчни. Съдбоносният европейски въоръжен поход се развива през 1852 г. по-скоро поради случайни ежби за светите места в Палестина между изповеданията, в които са замесени и двете подкрепящи християнството сили – Франция и Русия. Наполеон III – произхождащ от уважавано семейство и бързо въздигнал се – също не иска

да се откаже от шанса да спечели престиж, както и руският цар. Но той не е безгрижен авантюрист и човек, който поради егоистични мотиви съзнателно ще залага на военен конфликт. Верига злощастни обстоятелства и нетактични постъпки на упълномощените да водят преговори – мисията на Меншиков в началото на 1853 г. в Константинопол – препречват пътя за мирно решаване на кризата. С напрегнатите руски искания за установяване протекторат в полза на православните християни под османско владичество един по-скоро локален спор между монарси ескалира до конфронтация на европейските сили. Завземане на дунавските княжества от руските войски (юли 1853 г.) и препречване пътя на английската флота в Средиземно море, към която се присъединява френският съюзник в залива Бешик, преди навлизането им в Проливите предизвикват крайната фаза на трескавите дипломатически действия. Това слага край и на т.нар. Виенска нота от 28 юли 1853 г. – последен опит за посредничество от страна на Англия, Франция, Австрия и Прусия със султана, който обявява война на Русия на 16 октомври. Само няколко седмици по-късно Англия и Франция са въвлечени във военните схватки на страната на султана след „клането от Синоп", когато руската черноморска флота под командата на адмирал П. С. Нахимов окончателно унищожава турската флота (30 ноември).

Повеждат се военни действия на много места – в повечето случаи отдалечени. Дългата ръка на английската морска сила застрашава руските крайбрежни райони в Остзее, Източно море, в Далечния Север (полуостров Кола), а също така и в Далечния Изток (устието на Амур) с ограничени действия по море. Главни бойни полета стават северните брегове на Черно море и Кавказ. Балканският полуостров е напълно пощаден при воденето на военните действия. Напразно царските емисари се опитват да мобилизират склонното към въстание православно балканско население. От единичното рекрутиране на доброволци и от локалните бунтове не възниква никакъв втори фронт. През 1854 г. демонстрацията на съюзната флота насилва неутралитета на гърците, които са се сговорили в кръстоносно въодушевление срещу исляма и сънуват разширяване на границите на север. Но действащите в граничните области на Епир и Тесалия доброволци биват призовани обратно.

Руските войски нямат никаква оперативна придобивка от форсирането на Дунав при Браила, Галац и Измаил на 23 март 1854 г. Под натиска на Виенския двор те трябва още през лятото да се върнат на левия бряг на Дунав, до септември окончателно да напуснат дунавските княжества и да позволят на австрийските окупационни войски да настъпят, преди още експедиционният корпус на западните сили, акостирал при Варна, да бъде изпратен да деблокира Силистра. Безуспешният опит да се възпре руският противник, растящите трудности по снабдяването и разпространението на холерата карат съюзниците да се опитат да принудят царя към отстъпки с директно нападение на най-важния опорен пункт за руската флота в Черно море – Севастопол. В средата на септември войските дебаркират южно от Евпатория на Крим и пробиват път към Севастопол, който след изтощителна позиционна война от 349 дни е принуден да капитулира на 8 септември 1855 г.

Цар Николай I не надживява крушението на своите планове за Ориента, умира през февруари 1855 г. по средата на трескава фаза на дипломатическа загриженост на Виенския двор за разрешение на ситуацията. На своя наследник Александър II той оставя една отслабена империя, която окончателно се прощава със своя ореол на гарант на монархическия ред, като „жандарм на Европа", и царят се вижда принуден да направи решителни реформи във вътрешните работи на страната според настояванията на недоволните си поданици. В мирния договор, който се подписва на 30 март 1856 г. след мъчителни преговори в Париж, той се отказва от последните привилегии за Русия в Югоизточна Европа и отменя поредица дискриминиращи положения (между другото неутрализирането на Черно море, заключването на Проливите за всички военни кораби и забрана да се укрепяват крайбрежните градове). Русия отново отстъпва Карс на Турция и със загубата на югозападната част на Бесарабия (дадена на Княжество Молдова) – Дунавската делта, се разделя със статута си на дунавска държава. Във всяко бъдещо регламентиране на дунавското корабоплаване Руската империя участва с ограничено право на мнение.

В двете новосъздадени дунавски комисии за Русия се определят място и глас само във временно насрочената Евро-

пейска дунавска комисия, а в постоянната комисия на крайрежните държави участие имат само непосредствено граничещите с Дунав държави: Вюртемберг, Бавария, Австрия, Сърбия, Турция, Влашко и Молдова. Впоследствие обаче подписалите споразумението сили не могат да се спогодят върху по-нататъшни действия, така че на практика мандатът на Европейската дунавска комисия е продължаван неколкократно.

Много по-тежки за Русия са загубите, които претърпява като преден отряд на православието в Югоизточна Европа. Признатото с мира от 1774 г. особено право на руските резиденти във Влашко и Молдова да бъдат представители на населението в случай на нужда пред Високата порта е отново оттеглено. С това окончателно се отнема почвата за екстензивното разширяване на договорните условия от Кючук Кайнарджа, на чиято база руската дипломация се опитва да заяви права на протектор върху православните балкански християни. Още в предварителните разговори, предшестващи мирните договори, за да се опази от нападки срещу правата си на суверен, Турция се задължава да проведе много по-широки реформи и да продължи започнатата с имперски закон (хатишериф от Гюлхане) политика на модернизиране.

Тържествено издаденият на 17 февруари *Едикт на реформите* (на турски *Ислъхат Фермани*, в западната историография известен под името Хатихумаюн) предвижда широко равенство на християнските и мюсюлманските поданици. В отделните определения (относно религиозни свободи, гарантиране на живота, честта и собствеността, равенство пред законите, достъп до държавните служби и армията, справедливост в данъчното облагане) прозира волята на османските реформатори да се осигури просъществуването на империята на основа енергично достигане и изравняване със западните държавноправни и конституционно съобразени норми. В замяна на това подписалите сили се задължават да се въздържат в бъдеще от каквито и да било вмешателства във вътрешните работи на Османската империя и да зачитат териториалния интегритет на страната. Със значително закъснение се наваксват пропуските от Виенския конгрес и султанът е поставен под закрилата на европейската правна общност.

С мъчително постигнатото съгласие по източната криза европейските сили приемат английската политика, що се от-

нася до годността на Османската империя да се реформира и по желанието на водещите държавни мъже на Босфора да проведат реформи. Трайният успех по рискования път, по който върви малка група образовани и просветени на запад политици, изисква да се скъса радикално с миналото – отказ от ислямското право, както и последователно изграждане на държавата и обществото. Съпротивата възниква и от мюсюлманска страна, и сред немюсюлманите, които се страхуват от промени в техните разраснали се автономни права вътре в системата на милета. Ислямските фундаменталисти мобилизират масите срещу всички тенденции за секуларизация на властта и възпрепятстват задаващата се разпродажба на националните интереси. За радикалните новатори преобладаващите политически институции около султана вече не са недосегаеми.

Реформаторите от периода на Танзимата показват неоспорими успехи. В областта на просветното дело, администрацията, правораздаването, финансовото и военното дело са предприети редица дълбоки преустройства, които се отразяват благоприятно на всички поданици на султана. Усилията за създаване на държавноправни норми кулминират в конституцията от 1876 г., която се опитва да се опре на прогресивните западноевропейски конституции – между другото на идеята за разделението на властите и за народното представителство, независимостта на правораздаването, на правата на човека и т.н.

Висока обаче е цената, която трябва да се плати за тази политика на европеизиране. Финансовите сетнини на отделните програми за модернизиране таят в себе си немалозначителни стопански рискове за Османската империя. Скоро е отбелязано завишаване на държавния дълг. По-значителни реформаторски намерения могат да бъдат финансирани само със заеми отвън, корумпираната и неефикасна администрация и огромното пилеене на пари на султанския двор повишават допълнително финансовите нужди. Капацитетът на държавния бюджет поради външните задължения не може да се възстанови повече чрез увеличаване на данъчното бреме върху населението. През октомври 1875 г. в навечерието на новата голяма източна криза правителството трябва да признае своята неплатежоспособност. Държавите кредитор-

ки прокарват уреждане на дълговете, за което се постига
зинство (т.нар. Мухарремски декрет от 1881 г.) след те
вътрешнополитически разправии. То поставя значителни
раничения на администрацията при вземането на стопан
политически решения и предоставя мерките по изплащ
на дълга на външен контролен консорциум, на т.нар. Со
d'Administration de la Dette Publique Ottomane, в който изп
щат свои представители Великобритания, Франция, Гер
ската империя, Австро-Унгария и Италия. Султанът тръ
да ипотекира по-голямата част от редовните държав
приходи на западните кредитори.

Абдул Хамид II (1876 – 1909) отдавна е направил в
решнополитическите си изводи. Той се оттегля от запа
ориентираните реформатори и от великия везир Мидхат
ша, суспендира конституцията и предпочита един самовл
тен, понякога прерастващ в своеволие личен режим. От с
цесите на този „кървав султан" страдат особено много м
цинствата и недоволните християнски поданици, но силна
система на надзор и полицейски мерки на недоверчивия в
детел потискат и при мюсюлманските интелектуалци вся
опозиционно движение. Той напразно се опитва чрез разли
ни мерки – от идеите на османизма, съответно на панос
низма да създаде надеждни основи за ново имперско съз
ние и да възпре по-нататъшния упадък на своя авторите
граничните провинции. Но очевидните успехи на национа
ните движения все по-често поставят под въпрос оцеляв
то на властващата система.

Още решаването на проблемите през 1856 г. е свързан
с неизброими рискове, така че бъдещо благоденствие на ба
канските християни при дадените обстоятелства не мо
да се очаква поради съображения от държавен характер
общоевропейска отговорност. Докато готовите за въста
могат да разчитат на доставка на пари и оръжие и на мора
на подкрепа от западното обществено мнение, на интерв
цията на великите сили в случаи на големи насилия от стр
на на турската администрация и имат релативната подк
па при репресии, едно трайно успокоение на кризисния р
йон не може да се очаква. Това не е в интерес и на силит
съседни държави, които против волята си се подчиняват
рестрикциите, налагани от съгласуваното европейс

уреждане на въпроса, и искат да запазят открит поне пътя за бъдещи претенции за разширяване на територии. Договорите от 1856 г. почиват върху нестабилна основа. Единствено взаимното недоверие на великите сили ги държи в шах за техните планове в Ориента, като за всички участващи липсват предпоставки за обща перспектива.

Те все пак са успели да затрудняват по-нататъшното проникване на Русия на Балканите, но за установяването на буферна зона за правата на народите по Долния Дунав (от територията на автономните княжества на Влашко и Молдова) в течение на дългогодишни преговори не може да бъде постигнато никакво споразумение. Срещу волята на отделни подписали споразуменията сили румънците изграждат националната си държава стъпка по стъпка (преизбирането на Александър Йоан Куза през 1859 г. за княз и на двете княжества и свързаното с това сливане на двете през 1861 – 1862 г.). Закъснялото санкциониране на това събитие служи по-късно на руския външен министър княз А. М. Горчаков за добре дошъл повод да освободи страната си от твърде досадни обвързаности, произхождащи от мирния договор на 1856 г. По време на кризата на Френско-пруската война от 1870 – 1871 г. той известява с одобрението на Бисмарк в една циркулярна нота от 31 октомври 1870 г. отказа си от т.нар. клаузи за Проливите, с които се урежда неутрализирането на Черно море и правото на преминаване през протоците, и излага обстойно на Лондонската конференция от 17 януари – 13 март 1871 г. руското становище.

Голямата източна криза през 70-те години

Международната система на равновесие, която създават творците на мира в Париж с гаранции за османската цялост и уреждане на корабоплаването през протоците, не може повече да се поддържа и да бъде обезпечена срещу натиска на християнските народи, които искат бързи промени, и само след няколко години е отново разклатена на европейските бойни полета, като накрая е изцяло разрушена. Австро-Унгарската империя излиза отслабена от италианските бойни полета от 1859 г. (Маджента и Солферино) и от прусаците

при Кьонигрец (1866). По време на Кримската война Виенският двор с твърде тактично поведение между спорещите истина успява да се предпази от разпространяване на бушуващите пожари, но военното поражение на Русия му отнема здравата поддръжка и защита на това, което Метерних преди е нарекъл „Партия на превратите". Хабсбургската монархия няма какво да противопостави на политическите амбиции на Кавур в Италия и на Бисмарк в Германия. Тя предприема основно опреустройство в средата на Европа и да очисти терена пред националните движения. Но и надеждите на Бисмарк да придаде трайност чрез споразумения с консервативните сили на Ориента (Тройният имперски съюз от 22 октомври 1873 г.) на европейската система на силите – на основа пълна удовлетвореност на териториални щения и на открито споразумение на монархиите – не могат да бъдат изпълнени поради нерешения Източен въпрос.

Промененото общо политическо положение облагоприятства движенията за еманципация и окуражава техните говорители за координиране на действията и за решителен пробив в югоизточноевропейската криза. Доловимата промяна в самосъзнанието на балканските народи окриля надеждите. Тя се изразява в програмните точки на изменената революционна идеология, която дължи много от своите подбуди на революцията от 1848 г., на европейския либерализъм, както и на конституционализма. Особено академичната младеж е обзета от чувство за политическа и социална солидарност с едно силно романтично и панславянско обагряне (движението на сръбската Омладина, основано през 1866 г. в Нойзатц / Нови Сад) и е подтикната към общи действия. Редом с това въздействат социално-утопичните идеи на Парижката комуна и на радикалните руски обществени критици Н. Г. Чернишевски и Н. А. Добролюбов върху Сърбия (Светозар Маркович) и върху България (Христо Ботев).

С едностранен отказ от клаузите за Проливите по време на Френско-пруската война руското правителство известява по недвусмислен начин собствените си интереси в Източния въпрос и разбива окончателно крехката кримска коалиция. Панславянските кръгове оказват натиск за по-голям ангажимент и в случай на нужда за освободителни военни действия на потиснатите братски славянски народи под османско робство. Също така и австро-унгарската политика при видимото отслабване на мощта на Османската империя вече не се противи на мисълта за териториални промени и завладяване на земи в Северозападните Балкани, за да примами Сърбия с отстъпки и да я откъсне от прекалено тясната обвързаност с руските конкуренти, като същевременно попречи на опасното разрастване на „южнославянското" движение за обединение.

И когато „старейшините" на Херцеговинския съюз на събора си в Невесине през есента на 1874 г. решават да предприемат нов опит за въстание, те вече могат да бъдат сигурни в активната подкрепа от страна на съседната държава. Околните племена се включват бързо във въстанието от 9 юли 1875 г. Колебаещите се правителства при княжеските дворове в Белград и Цетина, които първо искат да опитат дипломатично разрешение, не могат да удържат натиска на общественото мнение. В Сърбия княз Милан е принуден през май 1876 г. да назначи за министър-председател застъпника за интервенция, освободения преди няколко месеца водител на либералите Йован Ристич и от края на юни (началото на юли) Сърбия и Черна гора са на страната на въстаналите във война със султана. Върховното командване на главния войскови контингент е поверено на бившия руски генерал Михаил Черняшев, който се е прославил на азиатските бойни полета като „лъва от Ташкент" и който мечтае за водеща руска роля пред славяните. Много руски доброволци се присъединяват към неговите самостоятелни, гледани с неодобрение от правителството действия и тръгват към югоизточноевропейските бойни полета. Всеобщото еуфорично настроение трае няколко дни. Отрезвяването идва, когато турските войски само след 14 дни спират настъплението на сръбските съюзници и преминават към опустошителна контраофанзива. Сръбското поражение притеснява и успешно действащите черногорци. Въстаниците в Северозападния Балкан и техните съюзници са заплашени от същата съдба, както и българските революционери, чийто опит за въстание през пролетта (Априлско въстание) е задушен и предизвиква кървав поход на турците. Бие часът на дипломатите, които държат вече зад кулисите нишките на действието.

Руският външен министър Горчаков още 1867 – 1868 г. в прегледа си на десетилетната политика на Балканите след

Кримската война подготвя записка до царя, че старата ант
руска коалиция не съществува вече, че обединението на И
лия и Германия ограничава възможностите за действие
Франция и Австрия, както и „войната в Америка" е стан
спирачка за английската политика. При дадените обстоят
ства Русия няма нито интерес, нито право да възпре хрис
янското население на Балканите, да го отчужди от себе
да го хвърли в ръцете на Запада. От друга страна, Русия тра
ва да се пази от всякаква пряка намеса, освен ако не иска
избухне европейски пожар и ако не иска, както французи
постъпват в Италия, да прехвърли двеста хиляди души за тр
дни тук на Балканите и да завземе Константинопол под
копляскания та на Европа. Заради това християните в Ори
та не бива да бъдат подтиквани към необмислени действ
Не всички съветници от обкръжението на царя споделят пр
видливата въздържаност на Горчаков. В панславянските кр
гове се препоръчва открито настъплението на Русия, за да
изтрие миналият позор и да бъде дадено основание за вод
щата претенция на Русия сред славянството. Те намират
лицето на руския посланик при Високата порта Н. П. Игна
тиев усърден и влиятелен говорител. Той не иска да остан
разширяващата се източна криза неизползвана и оказва н
тиск за енергична защита на руските интереси. В своите доп
лади е привърженик на по-радикални решения и не изклю
чва преразпределяне на териториите между балканските хр
тияни. При това положение общите старания по умиротв
ряване, за които най-сетне Виенският и Санктпетербургск
ят двор постигат споразумение в нотата на Андраши на
януари 1876 за отстъпки на Портата към въстаниците (р
ширения на автономните права, свобода на изповеданията
други реформаторски мерки), не могат да имат успех. Засе
натите лица не са удовлетворени. В двора на султана с
Мидхат паша, великия реформатор от периода на танзима
се формира национална съпротива срещу задаващото се р
продаване на национални интереси и масивната намеса
чужбина. Вълнения сред мюсюлманското население бележ
края на готовността да се правят отстъпки. Те започват
Солун, където на 6 май 1876 г. френският и английският к
сул са убити от тълпата, и се разпространяват в столицата. В
нощта на 29 срещу 30 май султанът Абдул Азис трябва да с

откаже от трона в полза на своя племенник Мурад V. Мидхат паша е подготвил благоприятни условия за безболезнена промяна в империята. Два месеца по-късно влизането във война на Сърбия и Черна гора на страната на въстаниците притеснява европейските кабинети. Те се намират под засилващия се натиск на възбуденото обществено мнение, което е възмутено от зверствата в потушаването на българското въстание и настоява за енергична намеса.

За разумно уреждане на създадените проблеми отдавна вече не може да става и дума. Още през май английското правителство се отказва от съвместно действие с великите сили. Дизраели отказва да се присъедини към Берлинския меморандум, който подновява съдържащите се в нотата на Андраши предложения за реформи. Виена и Санкт Петербург се отдръпват, за да могат в двустранни споразумения да се осигурят срещу нежелателни последици от източната криза. По време на срещата между монарсите в замъка Райхщад в Бохемия цар Александър II и император Франц Йосиф се споразумяват в присъствие на външните министри върху принципите на бъдещи съвместни действия. Тайните споразумения от 26 юни – 8 юли 1876 г. потвърждават принципа на невмешателство във войната между Сърбия, респ. Черна гора, и Османската империя. Затварянето на австрийските адриатически пристанища Клек и Катаро за воюващите страни е мярка за запазване на неутралитет, което обаче засяга много по-болезнено снабдяването на турските военни части, отколкото това на християнските съюзници. Значително по-късен взрив се крие зад онези формулировки, с които двамата партньори се опитват да закрепят исканията си за компенсации при бъдещи териториални промени. Тъй като те не са изложени в официален заключителен протокол, а са упоменати в раздалечени един от друг абзаци в текста на въведението към споразумението между Горчаков и Андраши, могат да се предвидят затруднения при тяхното тълкуване. Те засягат особено съдбата на Босна и Херцеговина, за които Австро-Унгария претендира, докато според руското мнение при поражение на Османската империя в настоящата война те се падат на Сърбия и Черна гора. Обединението и създаването на голяма славянска държава на Балканите не отговаря на желанията на Австро-Унгария, а спрямо Бесарабия и Батуми

Горчаков гледа да гарантира търпимост към руските на рения за анексия. Единството се състои в това, че при поб от страна на Турция трябва принудително да се установи tus quo ante.

Разбирателство между европейските кабинети за к ретни стъпки пред двора на султана въпреки трескавите с рания не се очертава, когато тревожните новини от бойн полета в Сърбия заплашват да ограничат възможността вземане на решения. Частично подготвените и зле въоръж ни набори на правителството на Ристич и генерал М. Г. Че няев не могат да се организират в годни за бой военни част Черняев удържа за кратко турската контраофанзива. С след няколко седмици княз Милан Обренович трябва да м ли държавите, подписали Парижкия мирен договор, за по редничество с Портата за прекратяване на огъня. Първите пр говори донасят само кратък отдих. На 17/29 октомври турци пробиват при Дюнис сръбския фронт. Ултиматум на руско правителство от следния ден спасява Сърбия от пълен кра

Докато през 1876 – 1877 г. представителите на подпис лите договора сили в течение на месец напразно се мъчат п постигнат резултати в директните преговори с Портата в Ис танбул да принудят турското правителство за отстъпки в отношение исканията на въстаналите балкански християни и правят предложения за мирно решаване на конфликта. тайните разговори между Горчаков и Андраши в Будапеш се договарят евентуални мерки за неизбежни военни дейст вия (военната конвенция от 15 януари 1877 г.). Допълните ното споразумение от 18 март (което също се датира към 1 януари) съдържа основите на бъдещо териториално разгр ничение на сферите на интереси на Балканския полуостр Срещу обезпечаването на доброжелателния неутралитет на Ав стро-Унгария Русия дава свобода на действие на своя парт ньор в Босна и Херцеговина. Румъния и България са предс тавени на Русия като евентуални бъдещи зони за походи на руските военни съединения. Сърбия, Черна гора и санджа кът Нови пазар ще останат неутрална зона, изключени пр установяването на бъдещи новообразувания, макар че са отс транени несъгласията между двата двора относно малки из менения на границите. Не се предвижда създаването на една „голяма славянска държава".

След провала на преговорите в Истанбул руският канцлер Горчаков предлага в циркулярна нота до пруското, австро-унгарското, френското, английското и италианското правителство в колективен меморандум да прецизират вижданията си за уталожването на източната криза и да представят исканията си пред Високата порта. Като извънреден пълномощник на царя руският дипломатически представител в Истанбул граф Н. П. Игнатиев се опитва да получи съгласие на европейските столици за руския проект за протокол. Това съгласие най-сетне е дадено след значителни отстъпки в полза на Великобритания в Лондонския протокол от 19/31 март. На 9 април султанът отхвърля окончателно тази дързост. Турското правителство отказва най-упорито своя подпис под документ, който създава прецедент за реформите в областите на балканските въстания и ограничава съществено суверенните им права. На 12/24 април 1877 г. Русия отговаря на Портата, като обявява война, към която месец по-късно се присъединява Румъния, и с това започва една нова фаза на военни конфликти. Руските старания за мандат от Европа остават безрезултатни. Заплашителните самостоятелни действия на Русия подтикват останалите сили и поставят под успешен натиск колебливо предлаганите опити на отделните кабинети за омиротворяване.

Пътят към Берлинския конгрес

Руският план за настъпление предвижда военни действия на два фронта – в Кавказ и на Дунав. На кавказките бойни полета главнокомандващият руските войски Михаил Николаевич, брат на царя, повежда в бой войска, значително по-многобройна и по-добре въоръжена от турската. Още през април и май са завзети градовете Баязид и Ардахан и е установена обсада на стратегически важната крепост Кар. Тя обаче е щурмувана едва през решителната фаза на войната – през ноември 1877 г., от генерал И. Д. Лазарев. На европейското бойно поле военните действия се забавят с няколко седмици поради проблеми със снабдяването и поради огромното отстояние, което трябва да бъде преодоляно от мястото на потеглянето до Дунав. Отпадането на Румъния от османския

повелител облекчава похода на дунавската армия, към която се присъединява и румънският съюзник. След осъществяването през юни преминаване на реката при Галац-Браила и при Зимнич следват бързи военни успехи на руските части и техните съюзници и сриване на турския фронт. Още през юни падат Никопол и Търново (25 юни / 7 юли 1877) и до 7/19 юли предните руски части на дръзкия генерал И. В. Ромейко Гурко си пробиват път до Шипченския проход, като отварят с бой пътя през Балкана. Но бързо изтеглените от черногорския фронт турски войски го поставят в тежко затруднение чрез неколкоседмична кървава контраофанзива. Настъплението на главната руска армия е възпряно временно от упорито защитаваната севернобългарска крепост Плевен. Едва след три напразни щурмувания по време на летните седмици, в които и двете страни дават огромни жертви, и след неколкоседмична пълна блокада ожесточената съпротива е разбита. След неуспешен опит за пробив изгладнелият турски гарнизон под командата на Осман паша капитулира на 28 ноември / 10 декември 1877 г. и отваря пътя за руските и румънските военни части. Победоносният завършек на т.нар. война при Плевен разрушава мита и турските защитници по всички линии на фронта попадат под тежък натиск. На 1/13 декември Сърбия влиза отново във войната и участва по-нататък в успешната зимна офанзива на съюзниците. Също и потеглилите резерви не са вече в състояние да възпрат движението на няколкото клина на проникващия към Истанбул противник. Още през декември руското главно командване е заповядало преминаването на Балкана. В бърза последователност през следващите седмици падат София (23 декември 1877 / 4 януари 1878), Пловдив / Филипопол (5/17 януари 1878), а също така и последният бастион пред резиденцията на султана, Одрин / Едирне (8/20 януари 1878). Руското главно командване приема с големи колебания турските опити да се постигне прекратяване на огъня и диктува в Одрин на 19/31 януари строгите руски условия. Тези условия предвиждат автономия на Българското княжество и самостоятелност на Черна гора, Сърбия и Румъния, самостоятелно управление на Босна и Херцеговина, цялостна програма за реформи в полза на балканските християни и репарация от войната за Русия, по която тепърва ще се преговаря, без руското настъпле-

ние да е окончателно спряно. За голямо недоволство на западните дипломатически наблюдатели завземането на Истанбул вече не може да се счита за изключено. Това се изисква неприкрито от панславянските кръгове. Само енергичната интервенция на Австро-Унгария и заплашителното нахлуване на английската флота в Мраморно море попречват на брата на царя да предприеме самостоятелно радикално разрешаване на Източния въпрос. Царят и неговите външнополитически съветници въпреки значителни вътрешни различия в мненията не отхвърлят желанието на великите сили да се пристъпи към съгласувано международно уреждане на положението. Все по-настойчиво те се позовават на предишни споразумения между двете воюващи страни, та своевременно да осигурят при бъдеща конференция съществените руски изисквания. Резултатите на руските старания са онези забележителни прелиминарии към мирния договор, който е подписан на 19 февруари / 3 март 1878 г. в близост до двореца на султана в Сан Стефано от упълномощени от двете страни лица. Те подкрепят в съществени пунктове предшестващите прекратяването на огъня преговори. Руските желания се осъществяват главно в предвидените териториални промени. Те предизвикват както във Виена, така и в Лондон брожение и провокират искания за ревизия. Щедрото уреждане на границите на автономното българско изборно княжество, на което е предоставена цяла Македония, се разглежда във Виенския двор като нарушение на Будапещенската конвенция, а срещу изплащането на причинените от войната вреди срещу териториални отстъпки в Кавказ (Батуми, Карс, Ардахан, Баязид) и британското правителство излага съществени съображения. Също така малките съюзници на Москва, които разчитат на разширение на границите си, не искат да имат насреща си великобългарска държава между Дунав, Черно море, Егея и Охридското езеро като нова първа сила на Балканите с руската благословия.

Руските самостоятелни действия в Сан Стефано решително са променили статуквото на Балканския полуостров. Тази промяна се удържа кратко време пред стремежа на силите за ревизия. По време на сондажите, правени от Н. П. Игнатиев през март във Виена и от П. А. Шувалов в Лондон, руският кабинет заявява твърде рано своята готовност за отс-

тъпки. Двустранни компенсационни сделки проправят пъ
пред мирното решаване на източната криза, за което най-се
не и канцлерът Бисмарк предлага своите посреднически
луги. Немският райх няма териториални амбиции, Бисмар
е загрижен само да не би при преустройването на спорещ
лагери периферията на Европа да се окаже пред заплахата
се конфронтира с неочаквано възникнали коалиционни съ
юзи. В Кисингенските бележки от 15 юни 1877 г. се очертав
като идеално решение политическа ситуация, „в която всич
ки сили с изключение на Франция се нуждаят от нас и ще
бъдат въздържани да се коалират срещу нас от отношения
помежду им, доколкото това е възможно". За дълготрайното
осигуряване на тази цел след мъчителни преговори между
дивергиращите интереси на великите сили се постига нап
после компромис, който се оказва слабо устойчив. Предпол
гаемият характер на отделни териториални отстъпки (Босн
– Херцеговина, Източна Румелия, Кипър) не позволява да с
успокоят спекулациите относно по-нататъшните възможно
ти за решаване на Източния въпрос, а растящото объркване
което се създава при Руския двор поради липсата на немска
подкрепа, води в по-далечна перспектива до преориентира
нето на европейската съюзна система, което Бисмарк със сво
ето посредничество се е стремил да предотврати.

При вземането на решения на Берлинския конгрес, кой
то заседава от 1/13 юни до 1/13 юли, засегнатите страни -
дипломатическите представители на балканските християни
и на султана – почти не вземат участие. Съществените реше
ния се постигат при затворени врати с участието на тесен
кръг от представители на великите сили. Те са вече факт след
двустранни разговори, още преди срещата на конгреса да
била подготвена. В тайния лондонски протокол от 18/30 ма
1878 г. Великобритания установява план за редуциране на бъ
дещите български граници и в тайната конвенция от 23 ма
4 юни 1878 г. си обезпечава срещу териториалните отстъпк
на султана в Кавказ правата на владение над Кипър. В прет
ворите с Виенския двор на 6 юни 1878 г. се уточняват съмо
тни действия срещу разрастващата се руска политика на Бал
каните. По същия начин граф Андраши обезпечава австро
унгарските интереси в Босна и Херцеговина в договарянет
със сръбския външен министър Йован Ристич от 8 юли 187

г. и с уговорката за бъдещо тясно стопанско сътрудничество (между другото търговски договор и построяването на жп линия от Белград през Ниш до турската граница). В замяна на това Сърбия вижда потвърдени своите претенции за Ниш, Пирот и Враня.

Спазареният най-накрая в Берлин договор, който е подписан на 1/13 юли 1878 г., протоколира последен общ опит на меродавните европейски кабинети да се намери изравняване на дивергиращите интереси на великите сили относно Източния въпрос. С признаването на държавна самостоятелност на Сърбия, Черна гора и Румъния силите предприемат водещо до тежки последици за империята отклонение от принципите на дотогавашната си политика на изток. То ускорява кризисното развитие на разпадащите се предели на султана. Засегнатите балкански християни посрещат признаването на политическите си права със значителни резерви. Все още предстоящото уточняване на границата, предоставено на отделни комисии, има грижата за уреждане на местни спорове и поставя солидарността на малките народи на жестоко изпитание. По-тежко е горчивото разочарование от поведението на помагащите им сили, които поради съображения за политическа мощ отговарят само донякъде на желанията и надеждите на въстаналите. Най-жестоко това засяга българите. Те трябва да се сбогуват със съдържащите се в Санстефанския договор близки планове за първо по мощ място на Балканите. Дори и пълната независимост им е отказана. Трябва да се задоволят с васално автономно княжество върху значително редуцираната територия на север от Балкана. Македония е предоставена отново на Портата, а Южна България остава като провинция Източна Румелия с автономен статут със собствен християнски генерал-губернатор като част от Османската империя и занапред.

Русия продава отказа си от Сан Стефано срещу значителни териториални придобивки по Долния Дунав (южната част на Бесарабия, но без устието на Дунав / Йедисан) и обширни териториални придобивки на Източното Черноморие (градовете Карс, Ардахан, Батуми с техния хинтерланд). На руските окупационни войски се дава срок от девет месеца, за да напуснат страната, докато руските контрагенти потвърждават собствените права на Великобритания и Австро-

Унгария върху Кипър, респ. в Босна-Херцеговина и в санджа
Нови пазар. Малко по-късно Франция се установява б
проблеми в Тунис (1881), което султанът трябва да прие
протестирайки, както и последвалото нахлуване на Велик
ритания в Египет (1882). От Берлин Гърция си отива без у
летворение на нейните искания относно Крит, Тесалия
Епир. Само след продължителни преговори и под масивни
натиск на силите Портата най-сетне е готова за поправки
границата. Това донася по предложение на конференция
на пратениците на шестте сили в Истанбул с конвенцията от
24 май 1881 г. придобивките в Тесалия и в областта на Арт
Австро-Унгария и Великобритания не забравят да подсиг
рят бъдещите си търговски интереси на Балканския полуо
тров. В член 10 те задължават Високата порта, респ. Бълга
рия и Сърбия да предоставят концесии за железопътно стр
ителство за осигуряването на жп връзка през съответни
територии. Още през 1881 г. четиристранна конференция оси
гурява предпоставки за по-нататъшно стопанско проникван
в балканските страни и за включването им в интернационал
ната мрежа на обмен.

За критичното развитие на Източния въпрос през XIX в
съществено допринасят старанията на индустриалните нации
да отворят османския пазар за западни стоки и да принудя
империята да се присъедини към европейската стопанска сис
тема. Султанът може все по-трудно да се изплъзва от заду
шаващата хватка на западноевропейските стопански и капи
талови интереси. Традиционната система на капитулации, ко
ито дават от XVI в. на търговските представители на Запад
ограничени възможности за действие в османските предели
се превръщат видимо в могъщо действащ лост, за да бъдат
турците принудени към по-нататъшни отстъпки. Траялото
повече от два века затваряне на Черно море за чужди корабо
не може да бъде удържано след преместването на руската
държавна граница на северния черноморски бряг, както и
може да бъде поддържана почиващата на държавни монопо
ли стопанска политика. В търговското споразумение от Бал
та Лиман (1838) англичаните установяват принципа на сво
бодната търговия. Английската индустрия впоследствие съ
умява да използва това за пласиране на евтини масови про
дукти. Местните предприемачи, най-вече в текстилния бранш

не са дораснали да конкурират с остарелите си методи на производство тия масови продукти на изгодни цени и са отстранени от пазара. Само на някои гъвкави и деятелни малки предприятия с местно значение се дава някакъв шанс да се приспособят към новите условия на конкуренция като партньори на чуждестранни агенти, като прекупвачи и посредници с необходимото познаване на Изтока и да оцеляват в едни все още не напълно отворени мъчно достъпни земи.

Съдружническите организационни форми за регулиране на продукцията и за пласирането ѝ разпределят риска на повече плещи и облекчават финансирането на необходимите действия по инвестирането. От тези среди на самосъзнателни и успели търговци и предприемачи през XIX в. произхождат сред балканските християни динамичните фигури на „будителите". В своите просветителски грижи в полза на най-широки народностни слоеве и в борбата за политически свободи те са мотивирани не само от разпалено национално-патриотично настроение, но съумяват също да организират общото дело и да мобилизират събирането на необходимите финансови средства. Под въздействие на това национално възраждане султанът е подложен на нарастващ натиск, който все по-често избухва във вулканични експлозии и накрая не може да бъде удържан повече под контрол. Тези често неекоординирани съвместни действия на вътрешен и външен фронт лишават накрая Османската империя от всички шансове за оцеляване.

V
Борбата на балканските народи против турците

Балканските народи не влизат неподготвени в новата ге роична епоха на борба срещу турците. Героическата поезия е запазила блестящото минало живо в историческото самосъзнание. В средите на ускоките и на хайдутите възниква нача лен военен елит, който оцелява при неблагоприятни усло вия. Пробуждането на новото историческо самосъзнание на раята говори, че точно автономните области и преди всичко в средите на привилегированото население се заражда ми съл та за насилствено изменение на всички условия. Жите лите на войнишките села в България, водачите (князете) на самоуправляващите се селски общности на сръбските селя ни (системата „кнежина“) и възникващите при благоприят ни условия във Великата османска империя привилегирова ни слоеве на търговците и дребните занаятчии бдят ревност но за своите привилегии. По времето на всеобщо разпадане на градския ред – преобладаването на своеволия и на корупция – точно сред тях се срещат привърженици на въоръже ната съпротива, която единствена може да обещае някаква действена подкрепа. Не е никак случайно, че Сръбската вой на за освобождение от 1804 възниква и се подклажда от ло кални поводи, от противенето срещу самовластието на про винциални управители.

Предпоставка за такава политическа активност на бал канските народи е онзи обществен диференциращ и прест руктуриращ процес, благодарение на който от затворената дотогава аграрна общност се поражда нов водачески слой, идващ като възмездие за загубите в отечествените върхни слоеве по време на първата фаза на мюсюлманското зава евание. Шансовете и възможностите нарастват с отдалеча-

ването от имперската централа и от близостта до руските, хабсбургските и венецианските предели.

Черна гора

В Черна гора, старата Зета, упражнява благодарение на географското си разположение значително стимулиращо въздействие. Пашата от Скутари се задоволява само с номинално господство над племената по черногорските планини. Възраждането на първоначалните патриархални основни норми на живот сред тамошните племенни групи принуждава църковния водач, епископа от Цетина, да се ангажира все по-значително в политиката, като представя интересите на общността навън. Подтикнати от одобрението на племенните вождове и с венецианска и хабсбургска подкрепа, епископите най-сетне предприемат по-решителна стъпка за откъсване на страната от обвързаността с Османската империя. След избора на монаха Данило Петрович Негош в църковния център на страната – манастира в Цетина, през 1697 г. избирането на князете е в ръцете на епископския род – чрез предаването му от вуйчото на племенника.

Черногорските племена, чиято територия от 1499 г. официално е присъединена към империята, трябва да се борят по трудния път на своята самостоятелност срещу значителна вътрешна и външна съпротива. Сред основните задачи са преодоляването на жилавия племенен партикуларизъм, осигуряването на границите срещу алчни съседи и координирането на оглавяваните от самостоятелни и самоосъзнати водачи на семейни кланове отделни политически и военни действия.

От общата защита срещу насилствените намеси на турските управители в завещания правен ред през XVIII в. укрепва мисълта за обща участ на населението. Тя се оформя с успешно проведените мерки за централизиране и модернизиране на държавните организационни форми, предприети главно от Петър I Петрович Негош (1782 – 1830). Образуването на черногорската държавност е под въздействието на могъща патриархалност, която е оцеляла в Динарската карстова област като една „затворена планинска крепост сред турското море“ (Г. Геземан), свързана тясно с мита за борбите срещу турците.

Династията на Негошите се удържа до Първата свет
война на това отличително място и успява да запази чес
горската самостоятелност през всички премеждия на и
щата се външнополитическа ситуация, дори да я увеличи
нострани връзки с руския царски двор гарантират в крит
времена силна дипломатическа подкрепа. От XVIII до XX
ориентирането към Русия е една константа на черногорск
външна политика.

Гръцката църква и Фанар

По-големият брой на националните „будители" сред сл
би, българи, румънци и гърци са насъбрали своите най-
ществени впечатления в емиграционни центрове извън Б
каните и са започнали най-напред отвън своите трудове
националното възраждане. Неслучайно самоосъзнаването
собствената народност пуска корени сред църковните кр
ве. Към ежедневната грижа за душите се прибавя необхо
мостта християнската вест за спасението да се предаде
езика и с представите на обикновения човек и да се нам
някакъв отговор на неговите проблеми и нужди. Именно
ционалните манастири не са изгубили по време на столет
то чуждо владичество тесния контакт със своя народ и са п
хранвали и закриляли волята за национална самостоятелно
Това самоопределение на църквата на страната на народа и
вее и от силни социални импулси. Такова съзнание при оп
делени обстоятелства лесно преминава в политически дем
страции и действия. Системата на милетите на османско
чуждо владичество е от самото си начало предпоставка
такова политизиране.

Ужасните представи за строго ислямска система за
тискане, която тежи столетия върху балканските народи
задушава в зародиш всяко волно движение, не се съгласу
със социалната действителност. Християнската рая в от
ните райони на Балканския полуостров е усетила с разли
интензивност присъствието на султанската ръка в ежедне
ния живот. С постепенния упадък на османската мощ, ко
то управителите на граничните провинции се откъсват от р
порежданията на имперската централа, регионалната д

ренциация печели значителна тежест при мобилизирането
на скритите съпротивителни сили на народа, който почва да
се брани срещу произволите на местните първенци.

Практиката на новите властници да търпят съществуването
на християнски общности при определени ограничения е доб-
ре дошла само за гърците сред християнските народи. След
падането на Константинопол те най-добре се приспособяват
към новите властници и съумяват да използват различните
възможности за кариера – като драгомани, дипломати, съ-
ветници, търговски агенти и опитни хора в корабоплаването
при двора на султана. След като исканата от султана инве-
ститура на Генадий Схоларий (1453) става факт, патриарши-
ята е вече в ръцете на гърците. Заемането на патриаршеския
престол е спазарено с влиятелните семейства от Фанар – гръц-
кия квартал, свързан с двора на султана. Като етнарх на всич-
ки православни християни патриархът получава отново не са-
мо юрисдикционни права и влияние върху балканските цър-
ковни провинции, които при православните царе е изгубил
отдавна, но встъпва и в нова политическа роля, която дото-
гава е запазена изключително за властта на императора.

От множество отделни съдби става ясно, че гърците, ко-
ито най-много от всички балкански народи при настъпле-
нието на турците поемат по горчивия път на емиграцията, най-
бързо си стъпват на краката в новата ситуация. Екзодът на
гръцки учени от умиращата Византия започва дълго преди
крайната фаза на военните разпри. Гръцките изгнаници на-
мират радушен прием при дворовете на италианските князе
и в Западна Европа. Достъп им осигуряват по-рядко призиви-
вите за кръстоносен поход, свързван понякога с авантюрис-
тични планове за обратно завоюване на страната им, отколко-
то тяхната ученост и носените богати вързопи с ръкописи.
Тези ръкописи по време на ренесанса и на хуманизма са же-
лани предмети за колекциониране за новата аристокрация
на парите в италианските градове-държави.

Окончателното падане на Константинопол през 1453 г. е
последвано от нова изселническа вълна. Тя се устремява към
Италия и близко разположените външни постове на венеци-
анските задморски територии в района на Средиземномори-
ето и в зоната на Адриатическото крайбрежие. Така гръцка-
та култура в Крит преживява непредполагаен късен разцвет,

на който се дължат между другото много четените роман
стихове *Еротокритос*, написан на народен диалект
Викентий Корнарий (1650), и забележими постижения в
куството на популярния театър и в живописта. Този разцв
свършва с османското завоевание на острова в турско-вене
цианската война от 1654 – 1669.

Самата Венеция се развива като сборен пункт на увели
чаваща се гръцка общност от бегълци, търговци, моряци
занаятчии със своя собствена църковна организация (митро
полита от Филаделфия) и със свои културни учреждения. Пе
чатните преси на гръцките издателства във Венеция в тече
ние на много поколения задоволяват нуждите на православ
ните балкански християни и изпращат църковни текстове в
далечна Москва. Гръцкият търговски дух поддържа обмен
въпреки политическите и идеологическите граници между
европейските и евразийските стопански райони. Гръцките
предприемачи по крайбрежните райони и по островите съ
умяват да използват шансовете на източно-западните морски
съобщения в Средиземноморието след изтласкването на ве
нецианската далечна и междинна търговия от водите на Лева
та. Гръцките островитяни участват съществено със своите ко
раби в приходоносния износ на жито, който се развива от на
чалото на XIX в. по новооснованите южноруски пристанищни
градове. Движението в обратна посока те използват за пласи
ране на местни произведения от областта на Черноморието.

Главните пътища, по които се движи гръцката емиграция
след падането на Константинопол, водят не само в запад
посока. В свитата на София (Зоя), племенницата на послед
ния византийски император, която с посредничеството на па
пата се жени за московския велик княз Иван III през 1472 г.
много гърци получават достъп до московската резиденция к
то придружители и съветници. Някои от тях имат бърз въз
ход в дипломатическите служби или в управлението на фи
нансите. По-късно ние откриваме гърци на влиятелни мест
в московската печатница и в новосъздаваните учреждения.

В дунавските княжества гръко-византийската култура из
живява столетия след падането на Константинопол неподо
зиран късен разцвет („Byzance après Byzance“)*. Много еми

*„Византия след Византия“. – Бел. ред.

ранти от балканските държави намират тук убежище. И при
ло-нататъшното предаване на гръцкото културно наследство
в източнославянското пространство – в Киев и Москва –
Влашко и Молдова играят роля, която не е за подценяване.
Гръцки начин на живот и идеали на възпитание се разпрост
раняват сред местните боляри, които загубват всякакъв кон
такт със собствения си народ и с низшите селски слоеве. След
поражението при Прут на Петър Велики (1711) потомци на
гръцки и на елинизирани родове от Фанар срещу съответно
възнаграждение на Високата порта встъпват в почетни длъж
ности и стигат до високи удостоявания от султана. Повече от
едно столетие чак до началото на гръцките борби за свобода
семействата Маврокордати, Гика, Ипсиланти или Калимахи
са господари на Влашко и Молдова. В техните свити гръцки
те културни традиции, гръцкият език и гръцките просветни
учреждения запазват свободен достъп до резиденциите на кня
зете. В създадените в Букурещ и в Яш висши учебни заведе
ния – господарските академии, гръцките учени между 1714 и
1821 г. извършват педагогически експеримент с широк обхват.
Елинизиращите тенденции на фанариотите още през първа
та половина на XVII в. са въздействали основно върху гръко
филски владетели като Василе Лупу (1634 – 1653) в Молдова.
В следващите поколения има усърдни разпространители на
идеите на просвещението, чиито често пъти кратки програ
ми за реформи предвиждат мерки за еманципация, облекче
ние на бедственото положение на селяните (освобождение
на селяните, нормиране на задължителния труд при Конс
тантин Маврокордати през 40-те години) и на усвояване на
западното право и практика на управление (кодекса на Скар
лат Калимахи в Молдова, 1816 – 1817, дело на седмиградеца
саксонец Кристиян Флехтенмахер и кодекса на влашкия княз
Йон Г. Караджа от 1818 г.). Принудителните чести смени на
властниците и стигащата до висшата администрация корup
ция оставят малко пространство за предвидливо планиране
и продължителна политика на реформи. В очите на засегна
тите румънци времето на фанариотите е белязано с омразата
към чуждото владичество.

Провалилият се експеримент на фанариотите в дунавс
ките княжества не остава без последици за борбата на гърци
те за освобождение през XIX в. Неслучайно тези борби поч-

ват от две силно раздалечени от централния регион зони
Пелопонес и от Молдова. Напразните надежди за свобо
гръцкото население на материка почиват в течение на сто
тия върху безразсъдните отделни сражения на т.нар. клеф
които се противопоставят в ограничени локални действия
ислямските властници. Под образа на благородни разбой
ци и отмъстители за сторените злини те обогатяват с бе
ройни варианти репертоара на народната гръцка песен. Б
ците за свобода на отиващото си XVIII столетие имат в та
героична среда неизбежна база за рекрутиране. Заедно с
значителните водачи като Одисей Андруци в Източна Ру
лия или знаменития водач на въстанието в Пелопонес
одор Колокотронис (1770 – 1843), който произхожда от
вестен хайдушки род, тези отчасти анархистично-героичен
традиции оказват своето въздействие върху военните и
литическите форми на зараждащата се гръцка държава.
новническото мислене на баварските съветници на крал О
он по-късно много трудно се ориентира сред този непрокси
ем гъсталак от кланове и лични връзки. В стратегията и
алите за всеобщо надигане на гърците малко местни сил
действащи в ограничена територия, участват така, както
аспората". В пръснатата надалече гръцка общност се зара
да междувременно нов самосъзнателен водачески слой. То
слой е добре запознат с модерните политически идеи на
падна Европа и разполага с необходимите финансови сред
ва и организационен опит. Сред разпалените потомци на
успелите фамилии в богатите търговски селища, получи
образование в европейски учебни заведения, се разгарят за
рогващи призиви на западното просвещение срещу свои
лията и потисничеството над свободното човечество. Те
ства в своето привилегировано положение все по-настой
во моралната задълженост да помогнат на потиснатите
ратя под турското чуждо владичество. Богатият търго
син от Хиос А. Кораис (1748 – 1833), работещ в Париж
целия си живот като учен и публицист за гръцките дела,
надява да постигне пътя към свободата чрез духовно въз
дане на гръцкия народ. Поетът Ригас Ферей Велестин
(1757 – 1798), който в дръзки стихове и песни от Букурещ
Виена заклева гърците в свободните идеали на антична Е
и ги призовава на въоръжено въстание, заплаща своето

мешателство с живота си. Той е предаден от хабсбургското правителство на турските власти и е екзекутиран през 1798 в Белград. Докато по същото време гръцкият йерусалимски патриарх Антим в убедително „Братско послание" подканя християните към покорност пред султана като от Бога поставен законен господар, под впечатлението от нахлуването на Наполеон в Египет възникват предпоставки за насилствено разрешение на конфликта. След 1814 г. тръгват сигнали за подготовка на въстание по конспиративни канали от основаните в Одеса тайни сдружения на „Филики Етерия", към които са се присъединили представители от всички обществени слоеве.

Сърбите в Южна Унгария

Междувременно сърбите опитват първи сред балканските християни да се вдигнат на въстание. То е дело както и при гърците на новия водещ национално осъзнат обществен слой. Акушираща роля тук играят унгарските сърби, възприели я по отношение на останалите под османско владичество техни сънародници. В подкрепа на все по-успешно оперираща хабсбургска военна сила те са намерили отвъд Сава и Дунав нова родина, която им предлага заедно с хабсбургските земи успешна стопанска дейност и участие в европейското културно развитие. Желаната териториална автономия на имперска земя остава за дълго отказана на преминалите границата и на бежанците, дори когато в голяма си част се присъединяват през 1690 г. към екзода на своя духовен глава – патриарха от Печ Арсений III Чърноевич. Спазарен в мъчителни преговори с имперските служители и потвърден с леополдовите патенти, привилегированият правен статут на сърбите не остава неуязвен в практическото му приложение поради различни пречки, тъй като събранията на съсловията в съответните територии (Унгария, Седмиградско, Хърватско, Словения) не са приети и допустими според местните закони. Освен това православните нови заселници трябва да се борят срещу заплашителните стремежи към униатизиране и срещу контрареформаторските мерки на страните, които са им дали подслон. През 30-те години на XVIII в. те са прину-

дени да се изселят в южноруските нови земи (Нова Сърбия под закрилата на православните царе. Отделни семейства и ри предпочитат завръщането на турска територия.

Позитивните страни на хабсбургското владичество бежа щите узнават най-напред в относително сигурната военна щитна зона на Конфина. Православни сърби са заселени още в началната фаза при изграждането на хърватската военна граница като военни селяни. Под командването на висши военен съвет в Грац те са обезпечени срещу пречки в църк вния си живот и срещу стремежите на хърватската аристо крация в хинтерланда, военната повинност им отваря добри възможности за възход. При отблъскването на турците до гр ницата Сава-Дунав след успешна отбрана при втората обсад на Виена през 1683 г. имперските сановници успяват да от правят потока от бежанци по-близо до границата и към ши роките обезлюдени по време на военните събития райони които са се паднали на Хабсбургите според мира от Карло вац през 1699 г. Източната част на Словения по това време заселена с многобройно сръбско православно население със свой църковен център в Карловац (Сремски Карловци) в сянка та на националния манастир във Фрушка гора. Към Кар ловацката митрополия са придадени и като суфрагани пра вославните епископати и от Нойзатц (Нови Сад), Пакрац Карлщат (Карловац). След мира при Пожаревац и след при съединението на Банат (1718) биват приобщени и епархиите на Арад, Темишвар и Вершец, където румънците са мнозинст во от верующите.

За разлика от военната зона и от Сирмия, обърналите се към графствата на Стефановата корона намират много по трудно възможност да стъпят на краката си – особено в гра довете, които са по-привлекателни за занаятчии и за заним ващи се с търговия, където да придобият положение на рав ноправни граждани. Макар че в сръбските общности, меж тях в Коморн, Гран, Офен, Пещ, Санкт Андреа, Нойзатц, ко ито развиват усилена стопанска дейност и установяват въ местно с гръцките търговски компании връзки със средно европейските пазари, отстраняването на дискриминиращите ограничения става само след дълга ожесточена борба с ун гарското началство. При заселването на отвъддунавския сто пен регион сърбите са в конкуренция с други селски групи

(немци, французи, италианци), на които държавната колонизираща политика дава предимства, както и с унгарската аристокрация от тия комитати (графства), която брани енергично своите права на управляваща от всякакви привилегировани заселници. Чрез създаване на кралски свободни градове и отделни области на короната новата комисия за устройство на новопридобитите територии (т.нар. комисия по новите придобивки) се опитва да изравни справедливо помежду им различните интереси. През 1745 илирийската висша комисия (след 1747 „Дворцова депутация в Банат, Трансилвания и Илирия“) поема грижата за православните бежанци от Балканите в южноунгарския граничен район. Седмиградско и Банат са подчинени през 1755 г. отново на Висшата камара. Докато сърбите в Бачка като граждани и селяни – заедно с католическите родствени тям племена от Буневатцен и Шокатцен – постигат релативно мнозинство в немско-маджарската смесена зона в компактни заселени пространства – особено в кралските градове (Нойзатц, Сомбор) и стават преобладаващ елемент в коронната зона край Тиса (с Алт Бексе), те делят предното място на православието в граничещите източно с Тиса комитати – в т.нар. Парциум (ще рече, в „partes adnexae“ на Стефановата корона между Унгария и Седмиградско с темишварския Банат) с многобройните установили се румънци. Църковната йерархия и процъфтяващото училищно църковно дело в Банат все пак остават в ръцете на сърбите. В Леополдинските „дипломи“ на сръбските пришълци са осигурени същите права, които са имали още под османско владичество в патриаршията на Ипек (Печ). „Дипломите“ им гарантират свобода на изповеданието, вътрешноцърковна автономия с безпрепятствен избор на митрополити и епископи на собствени народностни и национални църковни събори, както и данъчни привилегии. В условията на изповедна, стопанска и социална конкурентна ситуация при липса на съсловно представителство на църковното ръководство православните сърби в митрополията на Карловац имат ръководна задача. Митрополитите израстват, както по-рано при системата на милета в Османската империя, до ролята на вид етнарси и като такива се явяват пред съответните инстанции ръководители и говорители на своите верующи и въпреки многократни откази настояват за политически права и за-

пазване на предоставените им привилегии. Едва след националния събор в Темишвар от 1790 г. унгарският парламент признава през 1791 – 1793 г. пълни граждански права на православните сърби. Техните епископи и архиепископи получават места в парламента.

В църковните събори на православните действат равноправно по традиция редом с клерикалите и представители на миряните, които са избрани от общността. Те се превръщат в почти парламентарни съвещания и в инстанции, където се вземат решения с мандат далеч отвъд тясното църковно пространство. В това отношение с право се говори за „изповедонационалности" (Е. Турчински). Те представляват сред православните сърби и румъни по Дунав и в балканското пространство важен преходен етап по мъчителния път към раждането на нацията. В тази фаза на развитие се попълват празнините, наследени от миналото, и в наложеното изравняване с новия околен свят се въвежда необходимото преструктуриране на традиционното аграрно общество.

Сред сърбите още преселението от XV – XVII в. в Босна Шумадия (Моравска Сърбия) и в областта на Дунав-Сава дава подтик за широко социално прегрупиране, като естественото противоречие между стари и нови заселници освобождава нови обществени енергии. Но едва хабсбургската югоизточна политика по време на реформите на Терезия и Йосиф, която е готова за предвидливи социални и административни отстъпки, благоприятства сред заселените в Южна Унгария сърби възникването на елементи от средната класа, от които може да се рекрутира ръководещ слой от национално осъзнати хора. Обществено издигналите се стават посредници на едно ориентирано към имперския двор и към виенското общество европеизиране, което се изразява главно в просветително-литературни старания и най-вече в мерки по реформирането на просветата. Училищните закони на Мария Терезия от 70-те години се стремят да въведат нов административен ред в народностната просвета сред православните сръбски и румънски поданици – т.нар. гръцки неуниатски или „илирийски" училища. До 1782 г. големият сръбски училищен реформатор Теодор Янкович Мириевски, който подражава на своя образец Игнаций Фелбигер и на „Нормалното

училище" във Виена, ръководи училищното дело в Банат, преди Екатерина II да го извика за педагогически съветник в Русия. Така подрастващата младеж на сръбските бежанци се запознава с възприетите от немското пространство педагогически идеи и с прогресивната западна мисъл от периода на Просвещението. Обществената изолация сред необичайната, другоезична и хетеродоксна среда подсилва самоосъзнаването на собствения произход, на православните културни традиции и изостря съзнанието за стойността на собствения език и за собствената си нация, както и за бъдещо историческо предназначение. От южноунгарските сърби произхожда не само архимандрит Йован Раич (1726 – 1801), който оставя един четиритомен труд като опит за историографско разглеждане на историческото развитие на южното славянство (Виена, 1794 – 1795), но също така и големият сръбски просветител и творец на езика Доситей Обрадович (1742 – 1811). Както Раич, и той произхожда от атонското монашество и постепенно заменя своя аскетичен идеал за живот със светска образователна програма. При постоянните си скитания из Европа той се запознава с популярните представи за философията на Просвещението и развива като пръв министър на просветата на автономното сръбско княжество след 1807 г. практическа дейност в служба на народностното възпитание.

Също така и най-изтъкнатият сръбски реформатор в областта на езика Вук Стефанович Караджич (1787 – 1864), който скъсва с традициите на църковно-славянския език и налага литературата на говоримия език (през 1814 – 1815 се появява неговото *Описание на сръбския език според говорите на народа*), което предизвиква решително подстрекателство в смисъла на немския романтизъм в чужбина сред виенските емигранти. Неговият преподавател във Виена, словенецът славист Бартоломеус Копитар (1780 – 1844) го подтиква към изучаване на простонародния език и го вдъхновява да събира сръбски народни песни, приказки и пословици. Йохан Готфрид Хердер († 1803) съпреживява това литературно откриване на сръбските народни песни, а Гьоте и Якоб Грим проявяват жив интерес към събирателската дейност на Вук Караджич. Новото откриване на сръбския народ се превръща в европейско събитие.

Румънците в Седмиградско и в дунавските княжества

Не случайно националното самосъзнание сред румъни
те пуска корени най-напред в Седмиградско. Под новите пр
есивни конституционноправни норми, предвиждащи раз
лянето на властта между князете, съвета (губерниум) и с
ловното събрание (парламент), които регулират съвмест
живот на различни народности, говори и изповедания в
жеството, на мнозинството от населението – на румънски
селяни, не са предоставени никакви политически права.
живеят само „като търпяни" обитатели (tolerati) в стран
На „дарените с права" нации – унгарци, шеклери, немци (се
миградски саксонци), император Леополд I при новото
ладяване на княжеството и при неговото присъединяване
хабсбургското владичество през 1691 г. обезпечава свобо
те в правни разпоредби, в унгарските кралски декрети и
вилегии, в решенията на стария и на седмиградския пар
мент. Трите съсловия в страната, universitas nobilium на
гарските магнати и семействата на дребната аристокра
comunitas на шеклерите и саксонската „национална уни
салност" на немските граждани и свободните селяни зае
територията като автономно областно тяло. От „комитатс
та земя" на унгарските аристократи две трети се падат
едрите земевладелци, останалото си разпределят шеклер
(една пета), които първоначално са заселени като гран
стража и владеят източните и югоизточните гранични
както и седмиградските саксонци (една осма), които са
седнали отчасти като градски жители и занаятчии, отча
като селяни върху „кралската земя" (fundus regis) в чет
разграничени заселнически комплекса. Румънците жи
главно като крепостни (йобагии) в чифлиците на саксон
и на шеклерите. Те не са представени в парламентите
началото на XVIII в. нямат нито право на глас, нито
ция за техните православни църковни уредби. Към чет
„установени религии" (religiones receptae) спадат спор
шенията на парламента от XVI в. само католиците, к
нистите, арианите (унитарианците) и лутераните.

Повече и от сръбските поданици на императора румънските селски маси от Седмиградско разчитат на постоянното застъпничество на тяхното духовенство пред управителите на страната и виенския двор. Официалното одобрение на обединената йерархия сее недоверие сред румънците, чийто православен клир трябва при това да се брани в Банат и в Партиум срещу настойничеството на сръбските суфрагани на карловацкия митрополит. Единство в действията на всички национално осъзнати румънци отвъд границите между църквите се постига едва през втората фаза под въздействието на реформите на Терезия и Йосиф и на радикалните протестни селски движения (въстанието през 1784 г. начело с В. Хорея). Първоначално църковното ръководство на униатите държи най-добрите козове в ръцете си. Школувани в църковните семинари и в богословските факултети в Тирнау, Мукачево, Виена и Рим, техните говорители не чувстват липса на подходящи аргументи. През 1732 г. пръв се възползва от възможностите в събранието на съсловията новопровъзгласеният епископ на Фогараш Ян Мику (Инокенти Клайн) и поисква в седмиградския парламент, за неудоволствие на останалите представители на съсловностите, премахване на крепостничеството и официално признаване равноправието на румънците като „нация". В паметни записки до императорския двор той брани румънската кауза и не се бои от бурни ответни реакции. Това му носи накрая следствен арест във Виена, от който се спасява с бягство в Рим. Без да има очакваната подкрепа от папата, Ян Мику най-сетне трябва да се примири и през 1751 г. да се откаже от епископското си място. При неговия приемник и главен викар Петру Павел Арон епископалното седалище в Блазендорф (Блай) става духовен и културен център на униатите в Седмиградско. Откритото през 1754 училище предлага на растящия брой ученици систематизирана образователна система от елементарно обучение през латинско школуване до духовно образование. Отношенията със събратята по изповедание продължават да бъдат твърде обременени. Успехите на техните мисионери епископ Арон посреща отчасти и с драстични средства. На страха на виенските властници от по-нататъшно солидаризиране на православните поданици от всички части на страната и от възможното дипломатическо съдействие на Русия православните от Седмиградс-

рилов. Априлов финансира заедно със своите съдружници пр
вото българско училище в родния си град Габрово (1835)
така става създател на модерното българско просветно дел
Чрез тесни връзки с Русия се предават на пробуждащия
български духовен живот значителни импулси, които ока
ват въздействие върху българското революционно движе
през втората половина на столетието (Христо Ботев, Люб
Каравелов).

В началото на просветителските идеи за образование
на народа стои впечатляващият образ на П. Берон (1800
1871), който изучава в Хайделберг философия и завърш
следването си по медицина в Мюнхен през 1831 г. с доктора
Още през 1824 г. той отговаря със своя буквар, наречен *Рид*
буквар, на нуждите на широкото начално образование, пре
лагайки една полезна помощна книга. В лицето на двамат
монаси Неофит Рилски и Неофит Хилендарски Бозвели т
намира двама усърдни продължители на своето педагогиче
ко дело, като последните водят към още по-радикално скъ
ване с гърците. Бозвели заедно с Иларион Макариополск
спада към най-влиятелните идеолози и агитатори в българ
ките църковни борби, които завършват със създаването н
Българската екзархия през 1870 г.

Хърватският илиризъм

При съвсем други условия минава пътят към създаван
на национална държава в Северозапада на Балканския полу
остров. Националното възраждане на хърватите се осъщест
вява главно в отбрана срещу маджарските езикови и култур
ни стремежи за асимилация. От кратко просъществувалото
наполеоново държавно сътворение в Северозападните Ба
кани се заражда насочено срещу Хабсбургите, респ. срещу Ун
гария самосъзнание. С договора в Кампо Формио (1797) и
когашните венециански владения в Истрия и Далмация за
едно с републиката на Св. Марко се падат на дългогодишни
те й хабсбургски конкуренти. След 1809 г. (мирът в Шьонб
рун) наполеоновият маршал Мармон обединява тази облас
южно от Сава в едно политическо единство със Словения
Триест, Вилах, Крайна, Гьорц и части от Хърватско (хърват

ката военна граница остава) в илирийски провинции със сто
лица Лайбах, което наистина се запазва само до 1815 г., но в
годините 1816 – 1849 продължава да живее отчасти като „Или
рийско кралство“ (Крайна, Каринтия, Гьорц, Градиска и Ис
трия) в Дунавската монархия на Хабсбургите.

Сред това макар временно обединение на словени, хър
вати и сърби в едно държавно устройство сред хърватите за
почва духовно движение, в което се смесват идеали от фран
цузката революция, мисълта на немския романтизъм и панс
лавянски представи (Копитар, Палацки, Мицкевич) в една на
ционално-политическа програма за единение (която включ
ва и българите). Своя пръв говорител това „илирийско“ (по
късно южнославянско) движение намира в лицето на Людев
вит Гай (1809 – 1872). В своето *Късо изложение на славяно-*
хърватското правописание от 1830 г. той застъпва форма на
писменост по чешки образец. Решението да се вземе в голя
мата диалектна зона на сърбо-хърватското щокавско на
чие (наречено така по произношението на въпросителното
местоимение „що“) в т.нар. негов екавски вариант за основа
на писмения език е трябвало да помогне за уеднаквяване със
сръбската езикова реформа на Вук Караджич и с това за съз
даване на една дълбока общност на двата народа. Хърватски
ят „илиризъм“ е творение на тънкия господстващ обществен
слой от благородници и духовници. Той не се оказва жизнес
пособен срещу сръбската великодържавническа мисъл, нито
срещу хабсбургския централизъм. Надеждите на епископа от
Дяково Щросмайер за федерализиране на Хабсбургската мо
нархия и за отваряне към всички националности се оказват
все по-илюзорни. С основаването на Южнославянската ака
демия през 1866 г. в Аграм (Загреб) той се присъединява към
общата южнославянска програма. Опитът от страданието учи
хърватите, че само чрез национално приравнение с унгарци
те, което става през 1868 г., може да бъде придобито наци
онално признание.

Възможностите и границите на национално-политичес
кото движение сред балканските народи в съюза на Хабсбур
гската дунавска монархия са представени с особена отчетли
вост в примера с хърватите. Австрийският централизъм ус
пява да спечели верността към императора на пограничното
население срещу съсловните интереси на хърватското и ун-

гарското благородничество в Гражданско Хърватско (крал
во Хърватско-Словения). Когато унгарско-хърватската ари
тократия в преговори с външни сили, между които и Порт
та, се стреми да получи признание на конституционно
ното отделяне на Унгария и на околните ѝ земи, импера
рът Леополд I (1658 – 1705) се намесва с твърда ръка: маг
тите Петър Црински (Цриний) и Фран Франкопан (Франк
пани) са екзекутирани през 1671 г. във Винер Нойщад. И
алите на групата заговорници, към която спадат и палатин
Франц Веселений, както и магнатите Надасди, Тьокьоли
Ракоши, не могат да бъдат изкоренени. Те продължават
живеят във въстанието на Франц II Ракоши (т.нар. война
куруците, 1704 – 1711). Защитата на централистичните тен
денции на Виенския двор води хърватската и унгарската ари
тократия до съюз с обща цел, който под знака на усилващо
се маджаризиране от началото на XVII в. (заместването
латинския като език на канцелариите с унгарския, насърча
ването на маджарския елемент в образованието и в учили
ното дело, в стопанството и в управлението) е поставен
изпитание.

Немаджарските националности на Стефановата коро
в революцията от 1848 г. отказват подкрепа на воюващия
ционализъм на демагога Лайош Кошут. Националната арм
на Кошут – хонвед – през 1849 г. търпи поражение благода
ние интервенцията на руския цар Николай I в съюз със сър
ско, румънско и словашко свободно опълчение и с хърват
войски под командването на „бан" генерал Йосиф Йелач
(капитулацията при Вилагос 1849). Десетилетие и полови
по-късно Унгария се сдобива чрез „приравняването" от 186
с признание на собствената си държавност в рамките на Д
навската монархия.

Унгарският национализъм – въпреки разбирателство
с хърватите от 1868 г. – не допуска в следващите десетиле
други национални претенции. При този национален егоиз
и при шовинистичните стремежи към великодържавност в
ка поява на федеративна мисъл сред засегнатите нацио
ности е разбивана. Мечтите на сръбския външен мини
Илия Гарашанин за възстановяване на Великата държава
Стефан Душан в неговото знаменито тайно послание от 18
Начертание намират сред младежкото движение на 6

години (Омладина) въодушевени последователи. Хърватският илиризъм, обратно – губи видимо популярност срещу националистичната и автономистичната партия на Анте Старчевич (†1896).

Така под знака на великодържавническите идеи въпреки разрушаването на османската и на хабсбургската многонационална държава в Югоизточна Европа не възниква равностойна трайна правна структура. Светозар Марковић (1846 - 1875), който се противопоставя на идеалите на Омладина и е повлиян от материалистическата и социалистическата мисъл на времето, прогнозира революционното движение на балканските народи в една бъдеща фаза на политическото новосъзидание:

„Идеята за нашето национално единство е най-революционната идея, която е съществувала на Балканите. Тя съдържа унищожението на Австрия и на Турция, премахването на Сърбия и на Черна гора като самостоятелни княжества, революция във всички области на южните славяни с цел установяване на една нова обща държавност."

Но необходимата солидарност на стоящите под чуждо владичество балкански народи се разбива в необединимите цели на отделните национални революции. Максимални териториални искания обременяват трайно добросъседските отношения. В смесените етнически зони само под масивния натиск на гарантиращите сили се прокарва приета от двете страни гранична линия. Тя има характер на демаркационна. Основни искания за ревизия създават почва за нещастни войни между народностите, на които младите балкански народи дават висока кървава дан.

Албанската „рилинджа"

Албанците дължат своето съществуване изключително на съпротивата, с която Австро-Унгарската монархия и Италия посрещат въжделенията на съседите. И двете са свързани от общ интерес да пресекат достъпа на сърбите до Адриатика. Силно изразен племенен партикуларизъм и значителни религиозни и социални противоречия, които разделят католическите племена в Северна Албания от мохамеданските

едри земевладелци и от православните албанци в Средна и Южна Албания, са попречили албанците още от рано да се разберат за общо действие и сами да извоюват своята самостоятелна държавност. Гордите „синове на орлите" водят историята си дълга борба срещу турците – те остават и след формалното им покоряване неукротим и неспокоен елемент в съюза на Османската империя. През втората половина на XVIII в. контролът над албанската територия фактически се изплъзва от ръцете на султана. На север произхождащата от Дукагините, ислямизирана фамилия Бушати, създава своя област и окупира пашалъка на Скутари. На юг Али паша Тепеленли след 1787 г. се настанява успешно, тръгвайки от Янина срещу ожесточената съпротива на химариоти и на сулиоти на гръцко-албанската граница и отблъсква всички опити за интервенция на имперската централа. В похода през 1806 – 1810 той печели пашалъка Берат, на 1 август 1811 неговите войски влизат във Валона (Вльора). На султан Махмуд II едва след неколкократни пристъпи през 1822 г. се удава в редовна война да преодолее упоритата съпротива. Столицата Янина е щурмувана от турската войска чак след седемнадесетмесечна обсада. Великият везир Мехмед Решид паша, натоварен с военните операции в Албания, възстановява суверенитета на султана с брутални методи. През 1831 г. и Мустафа паша от Скутари трябва да сложи оръжието.

Имперската централа и след това не може да е сигурна в лоялността на албанските поданици. Действия на турската администрация, които се сблъскват с нормите на обичайното право или пък увеличават данъчния налог, срещат обструкции и неподчинение, преминаващи в локални и регионални въстания. Общоалбанска перспектива придобиват исканията за автономия едва във връзка с голямата източна криза през 70-те години, когато започва да се очертава нов териториален порядък в ущърб на албанците. В предварителния мир от Сан Стефано обитаваната от албанци територия се разглежда от руска страна само като разменна монета в полза на славянските съседи – българи, сърби, черногорци. В заключителния протокол на Берлинския конгрес на 10 юни 1878 г., три дни преди откриването му се учредява със съгласието на турските власти в Призрен Албанска лига като представителка на интересите на албанците. Инициативата произхожда от ве-

рноалбанските области, чиито представители още през края на май се изказват на обща среща в Дяковица за самостоятелно уреждане на настоятелно поставящия се национален въпрос. Албанският Юг се присъединява след късо време към тях. Протурските елементи остават все повече в малцинство пред борбата за албанска автономия, върху чието конкретно оформяне националният съвет се споразумява в програма от пет точки на 27 ноември 1878 г. Тя предвижда събиране на всички албански земи в един вилает, право на местното население да участва в службите на властта, усилени просветни мероприятия и национално представителство. Различията в мненията относно по-нататъшните действия се оказват непреодолими. Още през 1880 г. на събранието в Дибра се стига до открито скъсване. На радикалното крило под водителството на Абдил бей Фрашери вече не е чужда идеята за откъсване от имперската обвързаност. През 1881 г. Дервиш паша със своите турски войски слага безвременно насилствен край на албанската независимост. Призрен е взет след ожесточена съпротива на албанските борци за свобода на 23 април, Дяковица на 8 май 1881 г. Водачите на лигата са изгнани и са осъдени на дълги години лишаване от свобода.

Междувременно представителите на движението за национална пробуда са приели като своя идеята за обща албанска държава над всички социални и религиозни граници. Те вербуват хора във важните градове с албанско население и в емиграционните центрове – в Румъния, Южна Италия, България, Египет и особено в самата имперска столица Истанбул – за албанската кауза и за разпространението на албанския език. През 1844 и 1845 г. Наум Векилхаркси (1767 – 1846) на основа на славянската азбука издава своя *Албански буквар*, през 1871 г. Зеф Юбани (1818 – 1880) привлича вниманието на образованата публика върху наследствените съкровища на албанската народностна култура със своя публикуван в Триест на италиански език *Сборник от албански народни песни и приказки*. Национално-патриотични сдружения, в които се събират успели албански търговци и занаятчии и представителите на все още тънкия слой на градската интелигенция, пропагандират идеята за национално просвещение и за разширена училищна програма, за да създават предпоставки многобройното неграмотно мнозинство да се труди за разви-

тието на своя собствена държавност. Една от най-настоятел
ните задачи се оказва решението на спорния въпрос за азбу
ката. Отличително за амбивалентния характер на формира
щото се албанско национално самосъзнание е, че при албан
ците се конкурират латинската, гръцката, славянската и ня
же арабската писменост преди експертната комисия през 1879 г
да се произнесе в Истанбул за въвеждането в употреба на е
на модифицирана латиница и да предложи модел за азбука –
Алфабетария, който бива широко разпространен в Албания
Грижата за албанския език и литература поема т.нар. Стам
булско дружество, където се срещат и Сами бей Фрашери
Яни Врето и Ваза Пашко. От този кръг се пораждат двете
остри програмни писания на младото албанско национално
движение. Към европейската публика се обръща пръв през
1879 г. Ваза Пашко в излязлата на френски език брошура *Ис-
тината за Албания и за албанците*, която извиква спомена
за героичното минало и за страданията на един забравен бал
кански народ. Манифест на албанското възраждане (т.нар.
рилинджа) става посланието на Сами Фрашери *Албания – kak-
во е била, kakво е и kakво ще бъде*, излязла през 1899 г. Албан
ският народ е представен като „най-древната нация на Евро
па" – на основание нейния произход от пелазгите – и е опре
делена като единство на кръв и език – „няма никакви турци и
никакви гяури, всички са албанци".

Сами бей Фрашери, както и мнозина негови сътрудници
в борбата, преживява в своята собствена жизнена история
постепенното установяване на свое албанско самосъзнание с
доминиращия наследен културен свят. Той е израснал в ис
лямско обкръжение и присъства в турската литература под
името Шемседин Сами като един от най-значителните на
родни просветители, реформатори на езика и лексикограф.
В историята на неговото семейство са отразени типичните
съдбини на албанско бейско семейство, чиито членове в един
мъчителен процес на растящо разочарование се отказват от
лоялността към режима на султана и се посвещават като фана
тични патриоти на националните цели на албанския народ.

Пред тях и пред албанските борци стои труден път до
пълната независимост на албанското княжество. Колеблив
печелят симпатии сред меродавните европейски дворове.
Дипломацията от конгреса след голямата източна криза на

ълно игнорира собствените интереси на един отделен ал
анski народ и още по-малко се опитва да направи територи
ални отстъпки на тънкия висш слой пробудили се патриотич
но настроени дейци. Едва организираната от лигата военна
съпротива в Призрен кара конференцията на посланиците да
предприеме корекции. За бъдещите разправии по спорните
териториални проблеми бързо формиращото се албанско на
ционално самосъзнание е по-добре подготвено. Турските
властници са принудени да отстъпят в училищното дело, в мъ
чителни ежедневни конфликти. През 1886 г. се открива за пър
ви път албанско обществено училище с обучение на албански
език, което отваря врати в Корча. Влиянието на църковното –
гръцко православно, респ. латинско – училище губи постепен
но своето значение за учители и публицисти, чиито патриотич
ни настроения са разпространяват и сред низшите слоеве. По
литическите искания на националното движение, които най-
сетне са изложени в *Червената книга* на въстаналите през 1911
в програма от дванадесет точки, намират широк отзвук
въпреки всички различия между партиите. Успех им осигуря
ва и дипломатическата подкрепа, която Австро-Унгария и Ита
лия оказват на албанците по време на Балканската война.

Националното възраждане като културна епоха

Като обозначение на една епоха понятието „национално възраждане" е в ограничена употреба при балканските наро
ди. Външните маркировъчни пунктове на първото сръбско въстание от 1804 г. и създаването на Турската държава от страна на Кемал Ататюрк през 1923 г. са груби ориентиро
въчни средства в един комплексен процес на националното просвещение, чиито по-ранни начала са видими в отделните райони далече назад в миналото и който в своите обществе
ни трансформационни форми и в „модернизирането" чрез предпоставени цели на традиционните патриархално-аграр
ни структури и до днес отчасти не е завършен. Този процес е белязан с асинхронни периоди на развитие и е носен и про
дължаван според изходното си положение от различни сло
еве. Въпреки всичко в отделните форми, в които протича, са

видими типологически общи неща пряко всички етническ
и езиково-културни разграничения. По правило става дум
като изключим маджарите и гърците – за малки селски
родности с малка социална мобилност, малка мощ за обно
ление и с една още слаба градска среда. От векове те са з
шени от своята политическа самостоятелност и ръководни
те функции в обществото, стопанството, културата и църкв
та се намират открай време в чужди ръце. Само национал
движение от сецесионистки тип има някакъв траен шанс
бъде чуто от широко неграмотните селски маси и да ги м
билизира за отцепване от досегашните господари. В посл
натото обществено съгласие трябва да бъдат включени и оне
зи преуспели лица, които преди това са били загубени за соб
ствения си народ и за неговите културни традиции чрез аси
милацията си във висшите слоеве. Редом с това действат сти
мулиращо идеи на просвещението, което се дължи на ново
откритото собствено достойнство и на собствените национал
ни култури. Те подбуждат към интензивни занимания с нат
рупаното национално предание. Поради новоосъзнатата
стойност на народностния език се поражда непреодолимата
задача да се създаде средство за надрегионално комуникир
не посредством стараниятa за формиране на език, който да
годен да послужи за налагането на по-извисена литературн
култура, а също така и за разпространение на заетото от з
падните страни съдържание на учебните системи. В Гърц
се запазват един с друг конкуриращите се чист (катаревус
и простонароден (димотики) език като културно-политичес
ки взривен материал чак до XX в. Дунавските княжества
отделят през 1866 г. радикално от миналото за един неор
мански идеал и въвеждат в официалните публикации лати
ския шрифт. Най-последователното решение е осъществе
след значителни вътрешни трудности при езиковата рефо
ма в сърбохърватското езиково пространство. Тази реформ
преодолява съществуващите регионални и изповедно-език
ви бариери и избира като бъдещо средство за обща литера
турна традиция говорения от мнозинството народен език (
екавския вариант на шокавския диалект) и поставя правоп
са на фонетична основа („пиши, както произнасяш“).

Макар представителите на църквата и религиозните
дени да се противят на отстъплението от църковно-слав

ския език като създаващ езиковите норми, започва секуларизиране на образователната система. То се залага и в реформите на Терезия и Йосиф, с които се развиват в дунавското пространство началата на многонационална учебна система сред малките балкански народности, изместила постепенно латинските училища и гимназиите на йезуитите и довела през втората половина на XIX в. до създаването на академии и университети (Атина – 1837, Яш – 1860 г., Букурещ – 1864 г., Аграм / Загреб – 1869 г., София – 1889 г., Белград – 1896 г.).

Особена задача има написването на националната история. С педагогическа преднамереност тази историография трябва да представи като настоящи историческите възпоменания за някогашното национално величие, за да укрепи самосъзнанието на малките народности и успоредно с това да предостави необходимите исторически аргументи в ежедневната борба за еманципация. „Знай свой род и язик“ – така изразява Пайсий Хилендарски в увода на *Славянобългарска история* своята задача и подтиква българския народ към изучаване на собствената му история. Не случайно големите поети на балканските народи, които през фазата на националното възраждане изпробват в творенията си новите езикови и литературни възможности за израз на народностните говори, които черпят от живото национално предание, и същевременно усвояват съвременните им европейски поетически форми, с предпочитание се обръщат към историческите теми из живота на своите собствени народи. Като се почне от словените и се стигне до гърците – поетическото изображение на борбата срещу турците намира израз в епически поеми и романи, но също така намират израз и личните изживявания, преработени в лирически жанр, оформяйки стандартния репертоар. В българската възрожденска литература поетическото овладяване на преживяното настояще и осмислянето на общата борба е въздигнато на високо художествено ниво отчасти и от самите революционери. Със своя *Горски пътник* от 1857 г. Георги С. Раковски (1821 – 1867), предводител на чети срещу турците, оставя един литературен паметник. Петко Рачов Славейков (1827 – 1895) – бащата на новата българска поезия, подема в няколко епически песни тази популярна тема (между тях *Изворът на Белоногата*, *Бойка Войвода*, 1873). Литературното творчество на Любен Ка-

равелов (1835 – 1879), реалист под влиянието на съвремен-
та руска и украинска проза, и на Христо Ботев (1848 – 187
се подхранва непосредствено от революционните идеали за
свобода, а даровитият поет Иван Вазов (1852 – 1921) проеле-
дява в своя цикъл *Епопея на забравените* съдбините на свой
народ в течение на няколко десетилетия и го възпява пр
всичките му падения и възходи с вътрешно дълбоко съпре
живяване. Неговите романи *Под игото* и *Нова земя* са посве-
тени на съдбините на Априлското въстание и на новото на-
чало след присъединяването на Източна Румелия към бъл-
гарското княжество.

С интензитета на лирическото овладяване на травмат
зиращи съвременни изживявания на собствения му народ Ва-
зов е сравним с произхождащия от Керкира Дионисиос Со-
ломос (1798 – 1857). Той възпява на народен език борбите на
гърците за свобода (*Химн на свободата*, 1823, *Ода за смър-
та на Байрон*, 1825, *Свободните обсадени*, 1826 – за отбраната
на Мисолунги срещу Ибрахим паша).

В хърватската литература темата за борбата срещу тур
ците е подета още от рагузанския поет Иван Гундулич (158
– 1638) в прочутия епос в стихове *Осман*. Широко разпрост
ранената народностна книга на далматинския францискане
Андрия Качич – Миошич (1696 – 1760) *Поучителните разгово-
ри на славянския народ*, отпечатана във Венеция през 1756 г.
поддържа спомена за героичното минало на народа с религи
озно оцветен и приказен сюжет. Сред авторите на национал
ното възраждане Иван Мажуранич (1814 – 1890), който по-
късно ще бъде цяло десетилетие бан на Хърватско (1873 -
1880), възпява в своя баладичен стихотворен епос *Смъртта
на Ченгиз ага* от 1864 г. съдбата на мюсюлманския войвода
Смаил Ага Ченгиз, паднал жертва на кърваво отмъщение на
черногорци през 1840 г. В патриотичната лирика, в одите
(например *На славянството*) и лирическата драма *Кралевич
Марко* (1852) на най-значимия поет на епохата Петър Прер
дович (1818 – 1872) историческият сюжет прераства в култу
рно-историческо видение за особена славянска мисия на сър
бите на границата между два свята.

Сред сърбите черногорският княз Петър II Петрович Не
гош (1830 – 1851) посвещава своя *Планински венец* на борбе
та за свобода срещу турските потисници. Йован С. Попович

(1806 – 1856), основател на модерната сръбска драматургия и
на националния театър, открива възвишени патриотични сю-
жети в епизоди от сръбското средновековие (между другото
Смъртта на Стефан Дечан, 1841, *Хайдути*, *Сръбската побе-
да и сънят на Кралевич Марко*, една алегорична пиеса). Съз-
дателят на модерния писмен словенски език Франц Прешеч-
рен (1800 – 1849) прехвърля мястото на действие на своята
лирично-епическа повест в стихове *Кръщаване в Савица* (1836)
в езическата древност на словенската история.

По същия начин поетите в дунавските княжества търсят
в исторически възпоминания тълкуване на съвременни съ-
бития в трудовете за националното обновление. Големият ли-
рик Михай Еминеску (1850 – 1889), който е добре запознат
със западноевропейската литературна сцена поради дългото
си пребиваване с образователна цел във Виена и в Берлин,
дължи на румънското народностно предание поетическото
си вдъхновение и патриотична нагласа.

Под влияние на немските романтици етнографските и
лингвистичните студии, сборниците за народно творчество и
изучаването на стари летописи и ръкописи става своевремен-
на национална задача, към която са съпричастни учени и по-
литици. Поборникът за обединение на румънските княжест-
ва и неколкократен вътрешен министър Михаил Когалничеа-
ану (1817 – 1891) се развива като един от най-плодовитите
историци на Румъния, сръбският езиков реформатор Вук Сте-
фанович Караджич си е спечелил трайно признание като съ-
бирач на народни песни, пословици и народни приказки, как-
то и като автор на исторически трудове.

С възникването на сравнителното славянско езикознание,
чиито начала в Прага и във Виена са свързани с имената на Й.
Добровски (1753 – 1829), И. Юнгман (1773 – 1847), Фр. Палац-
ки (1798 – 1876), И. Колар (1793 – 1852), П. Й. Шафарик (1795
– 1861), Б. Копитар (1780 – 1844) и др., стават достъпни за
външния свят във времеви и идеен контекст автентичните и
детайлизирани познания върху етнографските, езиковите, из-
поведните и културните особености на Европейския Югоиз-
ток. Те будят интерес и съчувствие също така и към актуално-
то положение на балканските народи. За осъществяване на
своите несбъднати национални блянове всички те са обърна-
ти към европейските велики сили за активна помощ.

VI
По пътя към създаване на национална държава

Въстанието на сърбите

Бавно пробуждащото се романтично обагрено народнос
но съзнание на балканските народи първоначално не мо
да се ориентира в политическата реалност. Идейните въздей
вия отвън (Френската революция, немските романти
посяват кълнове на волята за създаване на собствена д
жавност в едно пространство, чиито собствени традиции
държавна самостоятелност се коренят в една отдалечена
повече по петстотин години епоха. Разпръснатостта на зем
те на отделните нации и на етническите малцинства поз
лява оживяването на романтично заявеното средновеков
първенство и осъществяването на националните въжделе
само за сметка на други националности. Това допринася
малко за лабилността на възникващата балканска държа
система, при която в случаи на конфликт общите цели и
тереси трябва да отстъпват пред иредентистките стреми
на отделни нации.

При това към вътрешната слабост на балканските на
ди спада фактът, че освобождението от османско господст
през XIX в. става винаги при повече или по-малко явни пр
текторатни отношения с граничещите велики сили Авст
Унгария и Русия. Общото религиозно изповедание при пове
чето балкански народи води до опора от страна на ръковод
щата православието Русия, която от края на XVIII в. дос
си приписва ролята на закрилница на православните хрис
яни под турско владичество. След Петър Велики руските ав
ти търсят тесни контакти с раята, като заобикалят офици
ните турски чиновници. Одеса допринася твърде много за н
вия интелектуално самоосъзнал се слой в България след

те години на XIX в. Доброто разбирателство между сръбския православен патриарх в Карловац, Южна Унгария, и руското православие намира израз не само в литературата и в просветното дело на южноунгарските сърби; една част от тях се отзовава на призива на царските чиновници и се заселва в новите руски територии на север от Черно море (Нова Сърбия). Но отношението на балканските народи към Русия в основата си представлява разочарование, не по-малко от това към променливото отношение на Хабсбургите.

Още първото революционно движение на християнската рая през 1804 г. в Шумадия, което е знак за национално въздигане на Балканския полуостров, попада посред спора между силите. Причина за този бунт са слабостите и недъзите в местното османско управление в пашалъка Белград. За защита срещу произволите на еничарите, намерили подкрепа при съседния провинциален управител Осман Пазвантоглу от Видин, пашата в Белград призовава като последно средство сръбските селяни на оръжие под предводителството на техните князе. След коварно клане на нахлулите еничари начело на всеобщото народно въстание застава Джордже Петрович, Черният Гьорги (Карагьорги). Той произхожда от новото средно съсловие на шумадийските сърби и някога като хайдутин е бил в служба на Австрия и се е борил срещу османлиите, показвайки забележителни водачески качества.

Неговото движение все още няма ясно поставени цели. Емоциите на сръбските селяни са отправени не към султана в далечния Истанбул, а срещу явните недъзи в еничарското управление на пашалъка Белград. Само липсата на разбиране в двора на султана за исканията на въстаналите за автономия, които контролират най-важните места (Шабац, Пасаровитц (Пожаревац), Смедерево, Белград), придава на конфликта характер на политически бунт. Подкрепа отвън е дадена колебливо, предвид международното положение в началото на XIX в. Само южноунгарските сърби и някои австрийски офицери от сръбски произход се поставят безусловно в услуга на сръбските дела. Ръцете на Хабсбургите са вързани поради конфликта с Наполеонова Франция в предварителната фаза на третата коалиционна война. Руският цар Александър I се вижда въвлечен в нов поход срещу Османската империя и след разговорите с Наполеон в Тилзит (7 юли

1807) и Ерфурт (12 октомври 1808) се въздържа от открит вземане на страна във вътрешните балкански вълнения.

С увеличаващите се различия в становищата относно пр австрийско и пруруско ориентиране спорещите сръбски во чески слоеве се раздвояват още повече. Когато руските мир посредници в Букурещ (16/28 май 1812) се задоволяват накра само с формално гарантиране на автономия от страна на сул тана и с всеобща амнистия на въстаниците сърби и турски войс ки тръгват от всички страни срещу въстаналите, Карагьорг минава през 1813 г. на австрийска територия. Той предостав водачеството на своя народ на готовия на компромиси и пре видливо тактичен Милош Обренович, който дори не се свени от временно сътрудничество с турците. Успехът на лукавия дипломат Милош Обренович и неуспехът на народния герой Карагьорги хвърлят особена светлина върху политическото положение на балканските народи по време на тяхното осво бодително движение. Една умна комбинация от еволюцион ни и революционни стъпки се оказва по-резултатна от изпя ло неполитичен спонтанен изблик на революционните сили.

В Сърбия още в тази ранна фаза на национално въздига не е налице онова непримиримо противоречие между родо вете на Карагьоргевичите и на Обреновичите, което хвърля своята сянка до двадесетото столетие върху вътрешното раз витие на раждащото се княжество и кралство. От деветима та владетели на Сърбия и Югославия през XIX и XX в. четири ма умират от насилствена смърт и също толкова са свале ни от трона и са принудени да абдикират.

Върху Карагьорги пада съмнение за съучастие при смърт та на Милан Обренович през 1810 г., който е събрал около себе си пруруска фракция. В отмъщение за своя полубрат Ми лош Обренович организира убийството на завърналия се през 1817 г. от Австрия Карагьорги. Въпреки това Карагьоргеви чите печелят временно през средата на столетието (1842 – 1859) и окончателно през 1903 г. сръбския трон.

Милош Обренович се е утвърдил с турска помощ като главен княз на Сърбия, преди той след 1815 да изведе сърби те след дълги и постепенни стъпки до пълна независимост. Благоволението на историческия момент е облекчило това негово лавиране между силите. Гръцката борба за свобод (след 1821), която е доведена до благополучен край върху въ

ната на елинофилството сред образования свят, принуждава султана да направи значителни отстъпки и по отношение на останалите християни. В руско-турския мирен договор в Одрин (14 септември 1829) руският цар настоява неотстъпно за стриктно изпълнение на условието, съдържащо се в Букурещкия мир за съблюдаване на сръбската автономия, и постига пълно потвърждаване на протектората си на дунавските княжества. Това във Влашко и в Молдова означава край на зависимото от Портата (гръцко) фанариотство и избиране на местни князе до живот. През август 1830 г. султанът приключва със своите задължения към Сърбия: Милош Обренович е признат като държавен глава на автономна Сърбия. Суверенните права на султана се ограничават до владеене на отделни крепости по границата (до 1867) и плащане на данък.

От гръцката демокрация до „баварокрацията“

Гръцката „революция“ срещу режима на султана е подготвена отдалеч, без да се постигне трайно доближаване на интересите на участващите обществени групи. Непреодолимото противоречие между безкомпромисните борци за френските революционни идеали (Ригас Велестинлис) и привържениците на европейските образователни идеи (Колетис), между произхождащите от гръцката „диаспора“ и местните групи почетни лица или фанариотите (А. Маврокордатос), между интересите на представители на пелопонеските едри земевладелци и богатите корабопритежатели (Г. Кунтуриотис) или сред военните между предпазливо действащите хора от генералния щаб (А. Ипсиланти) и безразсъдните водачи на клефтите в Румелия и Пелопонес (Т. Колокотронис) продължава да тегне на по-нататъшното развитие като съдбоносна ипотека. Следствие от това в дългосрочен план са създадените в страната като в гражданска война вътрешни фронтове, пречещи на въстаническото движение, както и продължителната нестабилност.

В последната фаза конспиративно организираните активисти във „Филики Етерия“ поемат инициативата. Привър-

жениците на по-еволюционен път в „Етерията на приятелите на музите“ (основана през 1813 в Атина с клон във Виена през 1815), които залагат повече на вътрешното обновление чрез усилена работа за образоване и просвещение на народа и разчитат на дипломатическа подкрепа от чужбина, са притиснати настрана. Те имат влиятелен говорител в лицето на И. Каподистрия, който в многобройни публикации за положението в Гърция и след 1816 г. в своето влиятелно положение като представител на руския външен министър се натоварва с представителството на сънародниците си. Каподистрия произхожда от старото благородническо съсловие на остров Корфу. Завършва медицина в университета в Падуа. Неговата политическа кариера започва от Йонийските острови по време на руско-турския кондоминиум (1800 – 1807) за отстраняване на наполеоновата заплаха, когато присъствието на руската флота под командата на адмирал Ф. Ф. Ушаков осигурява на гръцките жители на „Републиката на Седемте обединени острова“ либерален проект за конституция. Контактите на руските военни с действащите в крайбрежните области на материка (Албания, Епир, Пелопонес) водачи на клефтите възстановяват и съживяват отново старите връзки с маниоти и с пропъдени от Али паша сулиоти и химариоти, с което се засилва представата за руснаците като подкрепящи православните и особено самите гърци сила. Така че е оправдано това, че Каподистрия се присъединява към оттеглящите се руски морски войски и по-нататък се опитва да действа за гръцката кауза върху руска земя. Чрез заселване на гръцки колонисти и бежанци, чието безпрепятствено изтегляне Екатерина II обезпечава в мирните договори със султана, тя подготвя вече в новозавоюваните области по Северното Черноморие резервни войски, които се намесват в бъдещите кризи на Балканите.

Противно на очакванията въстанието, което руският генерал от фанариотски произход и за известно време адютант на Александър I А. Ипсиланти инсценира в молдовската столица Яш през 1821 г., не се развива по план. Царят се дистанцира от едностранните действия и дава свобода на турските властници за потискане на въстанието. Опитите на Ипсиланти заедно с влашките въстаници на Тудор Владимиреску да създаде отбранителен фронт срещу нахлуващите войски на

султана се проваля поради липса на доверие от двете страни. Когато Тудор Владимиреску е арестуван от врагове в собственото си обкръжение, той е предаден на Ипсиланти и е екзекутиран без съдебен процес в опорния си град Търговище. Самият Ипсиланти е принуден поради унищожителното поражение при Дръгашани (7 юни 1821) да се предаде в Седмиградско на хабсбургските власти. Той остава в ареста във Виена до смъртта си през 1828 г. Успешно се бият гръцките въстаници в Пелопонес, макар с нахлуването на Ипсиланти предварителният план да не може да се реализира. Гърците по традиция празнуват 25 март / 6 април 1821 като ден на независимостта, когато от манастира „Хагия Лавра" при Калаврита пламва искрата на въстанието и за три месеца обхваща целия Пелопонески полуостров. Жителите на близките острови се присъединяват и обезпечават със своите кораби връзка на въстаниците с външния свят.

Същинското изпитание все още предстои пред несплотените лидери на гръцкото въстание. Ръцете на султана, който води войски срещу самовластния Али паша в Янина, не са свободни. Али паша пада едва на 5 февруари 1822 г., но ожесточените съперднически борби за заемането на ръководни места в освободена Гърция, които бързо се израждат в подобна на гражданска братоубийствена борба, попречват на смисленото използване на тази пауза. Местни властнически групи упорстват в борбите за своите привилегии, решенията на мъчително съставеното „Национално събрание" (Епидавър 1821 – 1822, Астрос 1822, Троицене 1827, Аргос 1829, Аргос 1831 – 1832, Пронойа 1831) и тежкото обсъждане на проекта за конституция (Епидавър 1822, Троицене 1827 и Навплия 1832) въпреки клетвите в благородни принципи и въпреки античната демократична традиция остават към хартия в ежедневните политически борби. Часът на истината настава, когато султан Махмуд II възлага потушаването на въстанието на мощния и разполагащ с годни за боеве войски египетски паша Мехмед Али. През февруари 1825 г. египетският експедиционен корпус под командата на Ибрахим паша – син на Мехмед Али, предвиден да стане управител на Пелопонес, дебаркира при Модон. На 10/22 април 1826 г. жителите на Месолунги слагат оръжие, Атина е заета и на гръцките въстаници остава само тясна ивица за военни действия. Шансове за оце-

ляване в борбата срещу турците предлагат само отдалечен
те планински райони. Само те остават недостъпни за егип
ските редовни войски, които под ръководството на френ
командир (полковник Сев) са обучени по западен образец
опитни западни военни, които като вдъхновени елинофи
идват под гръцките знамена (генерал Р. Чърч, адмирал Л
Кошрейн), се бият при тази безнадеждна ситуация. Спасе
ето най-сетне идва от уговорената между петербургския и л
донския двор „хуманна интервенция“ на европейските си
Тя принуждава египетските сили да се отдръпнат от Пело
нес. Един френски военен контингент от 14 000 души е ви
лен на 30 август 1828 г. на брега и надзирава по поръчение
съюзниците спазването на споразумението. Пътят за съз
ване на независима гръцка държава е открит.

За разочарование на гръцките патриоти лондонската кон
ференция е определила за новата държава твърде ограни
на територия. Цяла Северна Гърция остава под турска влас
сънуваната цел Константинопол е в недосегаема далечи
Едва усмиряваните анархистични сили, освободени в отд
ните райони по време на бурните години на въстанието, п
плашват стопанското и политическото просъществуване
страната. И. Каподистрия, който от 1828 г. е избран за пре
дент (кибернитис) с подкрепата на руснаците и който тър
изход от кризата, пада през 1831 г. жертва на атентат, орг
низиран от клана Мавромихалис от Мани. Когато Леопо
фон Сакс-Кобург отказва предложението на покровител
ващите сили да се възкачи на гръцкия трон, приятелски н
строеният към гърците Лудвиг I не отхвърля кандидатур
на своя кралски дом. Тридесетгодишното властване на О
Вителсбах (1832 – 1862) в Атина въпреки съществена в
решна съпротива и въпреки размириците, поради които пр
февруари 1862 г. прекратява преждевременно управлени
си (още през 1844 монархът е принуден да приеме консти
цията), не е прост епизод. Наистина нерадостната гледк
разединеното от спорове регентство (И. Л. граф Арманшпе
Г. Л. фон Маурер и К. В. Фрайхер фон Хайдек), което е пр
дадено към непълнолетния принц, дразни още самите съв
менници и в опозиционните гръцки и православно-консер
тивни среди „баварокрацията“ е обременена с омраза ка
чуждо господство. Обаче упрекът в недостатъчно познава

на страната и езика, в чужда ученост, престараване в законодателството или пък в скъпо костващо бездействие, в непознаване на историческите обстоятелства и липса на психологическо съпричастие не е справедлив спрямо историческите приноси, които баварските политици и чиновници, военни и учени, художници и занаятчии имат за модернизирането на новогръцкото общество. Техният труд оставя трайни следи не само в облика на град Атина. След зловещите изживявания през самоубийствената гражданска война и след поражението на Каподистрия те създават необходимите административни и институционни рамки за функционираща монархистична система. Въвеждането на строго централизирано управление трябва насилствено да ограничи компетенциите на установилите се насоки на самоуправление и да разруши появилите се локални структури на властта. В ежедневие, управлявано всестранно от нормите на обичайното право на едно селско обкръжение, е много трудно да се прокарат цялостни принципи на управление, почиващи на законова основа. Тъкмо Г. Л. фон Маурер, изхождайки от своите разбирания, оформени според доктрините на историческата школа в правото, полага значителни усилия да събере наложилите се в отделни райони обичайни норми и да ги предостави за предвиждания кодекс на гражданското право. В новото уреждане на съдебната система и на наказателния процес, а също тъй при създаване на наказателния кодекс той следва юридическата мисъл на своето време, като се обляга на баварския образец. Неговите сборници със закони се увърждават през дълъг период на изпитания. Те са заменени едва през нашето столетие с по-съвременна кодификация.

Между реформи и революция

В света на формиращите се малки държави на Югоизточна Европа баварските методи на управление, като се изключат някои погрешни административни постъпки и бюрократични ексцеси, не са нито необикновени, нито оригинални. За това свидетелстват обхващащите цялата страна структурни общности в административното разрешаване на поставящите се вътрешнополитически въпроси. Те са създа-

дени по образец на тогавашните добре уредени „полицейски държави“ в средноевропейските монархии и благоприятстват патерналистично устройство на управление и силна изпълнителна власт. В разпорежданията на Règlement organique, които са въведени по време на дългогодишната руска окупация на дунавските княжества (1829 – 1834) под ръководството на граф П. Д. Кисельов във Влашко и в Молдова – този правилник е обозначен като първата модерна конституция на Румъния, – както и във внушените от руските чиновници мерки за реформи се повтарят същите програмни точки, както в баварска Гърция: институционално обезпечаване на държавния авторитет и на монархичната система, ясно разпределение на компетенциите и уреждане на отговорностите на отделните ресори, гаранции за държавноправните принципи върху разделението на властите, законна сигурност и уредена бюрократична система, стимулиране на стремежите за национална интеграция (въпросът за столицата), условия за обхватни мерки по образованието и разкриване на стопанските ресурси на страната и създаване на инфраструктурата. На дневен ред са строежите на пътища и шосета, топографското заснемане на земята и картографирането, въвеждането на модерни земевладелски методи и на нови стопански култури, създаването на образцови ферми и на предприятия за производство на захар.

В одринския договор (2/14 септември 1829) царят отново става гарант с всички привилегии в двете княжества. Допълнителен договор урежда избора на бъдещ господар на страната пожизнено и прерязва възможностите за Портата да се намесва във вътрешните ѝ работи. Суверенните права на султана се ограничават до получаване на данък и до утвърждаване на избрания княз. С това се извършва най-решителната крачка по отделянето на дунавските княжества от османско владичество. Следващата стъпка – след неуспелия опит за въстание през 1848 г. и разочароващия изход на Кримската война в Парижкия мирен договор – е фаворизираното от Франция и подкрепено от Русия обединение на двете княжества чрез двойния избор на княз Александър Йон Куза в Молдова (5/17 април 1859) и във Влашко (24 януари / 5 февруари 1859), с което след продължителни колебания се съгласяват и гарантиращите сили. То се осъществява тържествено на 24 яну-

ари / 5 февруари 1862 г. на свиканото в Букурещ заседание на обединените камари на двете княжества. През 1866 г. А. Й. Куза е отстранен от княжеското място от принц Карл фон Хоенцолерн.

Така още през първата половина на XIX в. големи пространства от Балканския полуостров са откъснати от директния контрол на султана: Гърция, дунавските княжества и просторните земи на Сръбското княжество около Белград и в северната долина на Морава. Също така в Черна гора с укрепването на теократичния режим на епископите от Цетина зависимостта е отхвърлена още през 1697 г. при „владиката" Данило Петрович. Но дълготрайни гаранции за народа не донасят нито участието във войната против турците в отиващия си XVIII в., нито военният успех на страната на Русия в началото на XIX в. (1812, завладяването на Катаро). За вътрешното усмиряване на разноплеменната страна широки заслуги има Петър Петрович I (1782 – 1830), „светият", докато неговият избран за епископ в Петерсбург племенник Петер II Петрович (1830 – 1851) извършва достойно за адмирация културно дело: със своя епос *Планински венец* (*Горски виенац* 1847) той подарява на сръбската литература траен литературен паметник. Неговият приемник Данило I Петрович (1851 - 1860) обявява най-сетне чрез отказа си от епископата със съгласието на Австрия и на Русия страната си за наследствено княжество (1852), а през 1878 г. постига независимостта ѝ. През 1910 г. князът възприема титлата крал.

Дворът на султана напразно се опитва чрез реформи в полза на християнската рая да възпре по-нататъшния разпад на империята. Селим III (1789 – 1807) търпи поражение след реакционните сили вътре в страната. Неговият наследник Махмуд II (1808 – 1839) разчиства съпротивата срещу себе си с кървав терор (при изкореняването на еничарството през 1826) и открива пътя за преодоляване на вътрешната анархия. Реформаторският декрет Хатишериф от Гюлхане (1839) на новия султан Абдул Меджид (1839 – 1861) въвежда периода на реформите (танзимат). Обаче времето работи срещу предвидливите реформатори, сред които Мустафа Решид паша показва необикновени държавнически способности. Движението за откъсване на християнските балкански народности не може да бъде вече възпряно и чрез обезпечаване на

пълно равенство (реформаторския декрет Хатихумаюн
1856). Различни прояви на дезинтеграция се проявяват
всички части на империята. Два пъти Мехмед Али поне
цялата си власт в Египет да нанесе смъртоносен удар на
перската централа (1831 – 1833 и 1839 – 1841). Само енер
ната намеса на великите сили успява да спаси съществу
то на империята заедно със скритата в нея заплаха през
– 1856 г. по време на Кримската война да отстрани рус
угроза. В мирния Парижки договор от 1856 г. териториал
ят интегритет на турската империя е укрепен под гаранци
на европейските велики сили.

Стремящите се към изменение на статуквото и отст
няване на османското владичество сили са само времен
възпрени. Победоносният ход на стремежите към национа
но единение в Италия и в Германия не пропуска да ока
стимулиращо въздействие върху балканските християни
сянката на европейските военни събития румънците успя
да получат дипломатическо благоволение за установяване
своя противоправен избор на княз. Патриотично настро
интелектуалци и национални фанатици се стараят да под
вят големия удар в конспиративни кръгове сред другите
кански народи, намиращи се далеч от посегателството на
манските чиновници в граничните зони (военните грани
и в автономните княжества. Те се рекрутират главно с
търговци, военни деятели, учители и духовни лица. Това
през 60-те години многобройните локални въстания сре
османското владичество не преминават все още в общ
жар, се основава на неучастието на селяните. В ограничен
хоризонт на социалния опит на самозадоволяващата се е
ка среда все още липсват адекватни възможности за обв
не, за да се създаде необходимият резонанс от национа
агитация и да се постигне ефективна трайна солидарно
във границите на землищата. Освен това преуспелите пр
ставители на градски слоеве трудно могат да намерят у
телни отговори в своите видения в бъдещето на конкре
страхове, грижи и нужди на обикновения човек. Страте
на многобройните локални въстания през 60-те и 70-те г
ни в севернобалканските гранични зони нямат готова за б
човешка маса. При мобилизирането на симпатизанти
остават ориентирани навън, разчитат на попълнения

близката граница, на готовността на непосредствените съсе
ди да интервенират. В Херцеговина Омер паша Латас (1857 –
862) среща значителни трудности да постави под контрол
ването от Лука Вукалович въстание. То почва от Босна и
ълича най-сетне и съпричастните черногорци в една истинска
йна по границата с османските войски, която се води с не
кротимо ожесточение от двете страни и в която се плаща
исок кръвен данък.

Още в началото на шестдесетте години растящата загри
женост на европейските велики сили поради егоистичната бал
канска политика дава на независимите или на полузависими
те държави в Югоизточна Европа повод да помислят върху
общността на интересите на съответните народи и да измерят
в дълбочина възможностите за съвместно действие. Въпреки
трескавата активност в различните революционни кръгове, къ
дето често се куват авантюристични планове за въстания,
усилията за солидаризиране не преминават стадия на заявява
не на намеренията. През 1860 – 1861 г. по гръцка инициатива
се стига до контакти между сръбското и гръцкото правителст
во. Тогава се оказва, че съществуват непримирими различия в
становищата по въпроса за бъдещите граници. За пълно съгла
сие във военно и в политическо отношение (създаване на съюз
за отбрана и нападение, ненамеса на великите сили във вът
решнобалканските проблеми и обстоятелства) пречат дълбоко
залегнали териториални претенции от двете страни (големи бъл
гарски територии за Сърбия, гръцки претенции за Македония
и Тракия). Мисълта за балканска федерация, която се вдъхно
вена от многобройни писания, намира в лицето на Михайло
Обренович (1860 – 1868) – най-значителната властваща лич
ност в новата сръбска история, горещ поддръжник и пропа
гандатор. Във взаимното съгласуване на дивергиращите инте
реси на Гърция, Черна гора, Румъния, Сърбия и на българския
революционен комитет, което постига в двустранни разгово
ри, той засвидетелства удивителна сръчност при водене на пре
говори. Когато през 1866 – 1868 г. започва формирането на
офанзивна балканска лига сред съучастниците, движението е
ръководено от водач. Сръбският княз пада жертва на атентат в
градината на Топчидере. По това време удобният случай, който са
били предложили Австро-пруската война и бунтът на Крит, вече се
е бил използнал. Сърбия не става Пиемонт на Балканите.

Гърците в Крит, които от 1866 г. се бунтуват отнов
крито срещу режима на султана, напразно са се надявали
бъдат значително облекчени от втори фронт на Балкани
Отделни местни въстания в Епир и в Тесалия могат са
временно да ангажират османски военни съединения, т
като бързо търпят поражение. Възраженията на великите
ли пречат на гръцкото правителство да участва открит
накрая постигат насилствено свалянето на Кумундурос. Гр
ският военен съюз със Сърбия не се е погрижил за истинс
помощ на въстаналите земляци. След като Високата пор
обещава големи права и ги осигурява в локални прегов
въстаниците трябва да сложат оръжие през 1869 г.

По-успешна е режисурата на подстрекателите едно де
тилетие по-късно при вълненията, които избухват на севе
западната граница на Османската империя. Особените с
ални отношения в Босна и Херцеговина, пресметната аги
ция на сръбски и на черногорски военни, както и хабсбур
ски асимилационни стремежи предизвикват революцион
ситуация, която тласка към открито въстание.

Босна, както и Албания, е имала особен статут сред т
ските провинции на Балканския полуостров в течение на ст
летия. Преминаването на местната аристокрация към ис
ма запазва на обитателите естествения горен обществен сл
чието съзнание като съсловие все повече се отчуждава от
ствения му народ. В епохата на укрепващ балкански на
онализъм точно този слой става усърден защитник на идея
за единна османска държава. Стопански репресии като
следица на вътрешната кризисна ситуация и съществуващ
те религиозни противоречия създават благоприятни въз
ности за широко мобилизиране на народните маси под си
социално-революционни лозунги.

Черна гора осигурява военна подкрепа, когато през 18
избухва въстанието в Херцеговина и бързо се разпростр
ва наоколо. Под натиска на възбуденото обществено м
княз Никола I на Черна гора (1860 – 1918) и Милан Об
вич (1868 – 1889, след 1882 крал) на Сърбия, който след по
дата на либералите, водени от Йован Ристич, следва вс
неприкрит курс към война, се виждат принудени да пр
емат явна интервенция. На 30 юни, респ. 2 юли 1876 г.
обявяват война на Портата, която протича бързо, по на

тен за балканските държави начин и води накрая до руското влизане във войната на 12/24 април 1877 г.

Това участие е предшествано от фаза на трескави дипломатически действия. Войната назрява в единодействието на дворовете във Виена и Санкт Петербург и от изостреното англо-руско противоречие. Готовността за интервенция на великите сили е засилена не на последно място от потресаващите епизоди по време на неуспялото въстание в България през 1876 г. Известията за българските ужаси, които са коментирани с особено негодувание от британската преса, нанасят непоправим ущърб на престижа на султанския режим в средите на широката общественост.

Българите във въстанието

Българите трябва да наваксват значително изоставане във времето в балканското освободително движение. Особените вътрешни и външни условия са причина стъпката от национално самосъзнание към възникване на всеобща политическа воля да се забави няколко поколения. Мъчителното еманципиране от духовното владичество на гръцката патриаршия поглъща в предходните десетилетия голяма част от националната енергия. С подкрепата на панславянските кръгове в Русия и на силната емиграция в Букурещ, Браила и на българската общност в Константинопол отделянето на българската православна църква от гръцкото попечителство е възприето като приоритетна цел. Когато през шестдесетте години църковната борба придобива все по-тежки форми, дори дворът на султана не може да остане глух за желанието за трайно уреждане на църковно-политическия спор. Зад българските искания за отграничаване на епархиите, с което накрая се заема комисия с участието на турски служебни лица и на руския дипломатически представител граф Игнатиев, се виждат ясно очертанията на концепцията за Велика България. Фирманът на султана от 11 март 1870 г. предоставя на християнското население възможност да избира между българската, респ. гръцката църква и с това подкрепя значително в морално отношение осъществяването на българските представи. Гръцкият патриарх въпреки това решение не се примиря-

ва със съществуването на българска национална църква и отказва на Българската екзархия църковно признание. Анатемата е снета едва през 1945 г.

Политическата еманципация на българския народ не върви в крак с борбата за църковна самостоятелност. Усилията на реформаторите, които се рекрутират главно от активните в политическо отношение средни слоеве (учители, занаятчии, търговци), целящи постепенно изравняване на правата, се оказват във времето по-успешни от отделните опити за въстание между тридесетте и петдесетте години. По-голяма част от населението не възприема все още радикалните идеи на Георги Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев и Стефан Стамболов. Тяхната широко разклонена подмолна работа все пак създава необходимите организационни предпоставки за настъпващата национална революция. Тя е замислена на румънска земя и пренесена през Дунав от група изгнаници.

През 1871 г. Каравелов и Левски създават в Букурещ революционен комитет. Чрез предателство те са възпрепятствани в осъществяване намерението си за въстание. Новината за въстанието в Босна и Херцеговина (1875) стимулира Ботев и Стамболов в техните приготовления за ново въстание. То почва на 2 май във войнишките села в пределите на Балкана (Панагюрище, Копривщица). Принудителното изпреварване на определената дата, недостатъчните организационни приготовления и редица решаващи тактически грешки позволяват на алармираните турски военни съединения да овладеят бързо положението. И от двете страни не липсват прекалености, но кървавото потискане на бунта и жестокото отмъщение от турска страна оставят в съзнанието на съвременниците несравнимо трайно впечатление. „Българските ужаси“ оправдават напълно готовността за интервенция на съседните държави в очите на широката общественост и не на последно място връзват ръцете на британския министър-председател Дизраели, така че той трябва да наблюдава в бездействие победния ход на руснаците на Балканите. Последвалото мирно уреждане, спазарено между великите сили на Парижкия договор, е осъществено като рутинен случай от европейския мениджмънт на кризите с тематрални гръмотевици и тайни разговори зад кулисите на Бог-

ин. Най-съществените договорни решения се вземат, без засегнатите народи да присъстват.

Английският премиер Дизраели неминуемо се е почувствал дипломатически победител на Берлинския конгрес над руския империализъм в Близкия Изток – трайно разрешение на балканския проблем не е намерено и при разгорещените борби в Берлин. Компромисът между различните становища в решенията на конгреса не довежда до общо съгласие. Напротив – тези решения водят в голяма степен до нови усложнения. Лошото настроение в Санкт Петербург поради недостатъчното разбиране от страна на Бисмарк предизвиква видимо охлаждане в немско-руските отношения. Непосредствено следствие е силната подкрепа на Германия на политиката на Австро-Унгария (двойния съюз от 1879), която успява да си осигури през 1878 г. с окупацията на Босна, Херцеговина и санджака Нови Пазар важни ключови позиции при политическото обновление на Югоизточна Европа. Формалната независимост и значителните териториални придобивки на княжествата на Сърбия, Черна Гора и Румъния не компенсират разочарованията за удовлетворяване на националните очаквания на тези народи.

Измаменото национално самочувствие намира изход в терористичен иредентизъм, заради чиито безмерни цели в следващите десетилетия е пожертвана революционната солидарност на балканските народи. В ожесточена борба помежду си те трябва да се съобразят с измененията в европейската система на силите и външнополитически да се ориентират към партньора, който за момента дава значими обещания. Разграничението на австро-унгарските и руските сфери на интереси в Югоизтока (подновяване на тройния императорски съюз на 18 юни 1881) през следващите години се отразява адекватно във външната политика на Сърбия и на Русия. Сърбия поради разочарованието си от руската пробългарска политика се обръща към императорския двор на Австрия като нов съюзник и временно се отказва от претенции към Босна и Херцеговина. Със сключването на търговския договор от 21 април 1881 г. Сърбия става за едно десетилетие стопанска покрайнина на Дунавската монархия. Осемдесет и седем процента от износа и шестдесет и седем процента от вноса се осъществяват със северната съседка. Таен политически до-

говор от същата година предоставя на Австро-Унгария
ми преимущества в определянето на сръбската външна
литика. С подобни преговори австро-унгарската политика
пява да обвърже и Румъния (1883).

Българите се определят срещу тях в съвместни дейст
с царя. Чрез здрава руска подкрепа те очакват отново да с
челят загубените в Берлинския конгрес граници от Сан С
фано. В съответствие с това руската дипломация се надява
е осигурила с новия български княз Александър Батенберг
родственик на царстващия руски дом, и с помощта на либ
ралната конституция от Търново (1879) персоналните и
ституционноправните предпоставки за активна балканска
литика в близкото бъдеще.

Пълното фиаско на руската политика в България и на Ба
каните настъпва при първите сериозни изпитания. Когато
говорниците на революционния бунт в Източна Румел
прокламират съединението с автономното Българско княже
тво, княз Александър отстъпва на националното искане и
тава начело на българското движение за обединение като с
нателен афронт срещу решенията на Берлинския конгрес.
да допусне да бъде объркан чрез преговори и чрез директ
интервенция на руското правителство. Цар Александър III
зовава руските офицери и инструктори и с това лишава поч
изцяло с един удар българската армия от военно ръковод
Но блестящата победа при Сливница (17–19 ноември 1885)
щу нахлулите сръбски войски, които трябва да извършат
тиск за исканата компенсация на крал Милан, не само дон
изпълнена с уважение поддръжка отвън за българското на
онално военно командване, но осигурява и международно
знание на териториалното разширяване на страната. Руси
примирява с първоначално определеното за срок от пет
дини обединение на Източна Румелия и България в пер
нална уния. Великобритания, като заобикаля поведение
на Берлинския конгрес, не прави никакви възражения.
лищните обстоятелства, при които през август на следв
та година (1886) руският цар чрез насилствено отвличане
нуждава княз Александър Батенберг да се откаже от пре
ла, не му помагат да възстанови загубения терен в Българ

Стефан Стамболов като господстваща държавническа
гура на следващото десетилетие (министър-председател

периода 1887 – 1894) не прикрива пълното си разочарование от отношението на Русия и от нейното вмешателство във вътрешните български работи. Неговата национално-либерална партия става говорител на либералното гражданство в България, на чиято латентна русофобия той дава израз в своите политически действия. Стамболов подпомага новоизбрания владетел Фердинанд от дома Сакс-Кобург-Гота-Кохари (1887 – 1918) да получи признание против волята на руския цар. През 1894 г. Фердинанд все пак скъсва със своя самовластен и безскрупулен министър-председател (Стамболов е убит на улицата в София една година след свалянето му от власт) и търси примирие с Русия, което довежда до международното му признаване (1896). Във външната си политика, както и в актуалния и в други балкански страни македонски въпрос той не получава очакваната подкрепа.

От друга страна, стопанските репресивни мерки след 1906 г. от австрийска страна, кризата във връзка с анексията на Босна (1908) и дипломатическите постъпки по време на Балканската война (1912 – 1913) дават последния тласък за пълното отчуждение между Австро-Унгария и нейния сръбски съдружник. Така от това принудително положение на променящи се околни обстоятелства се стига до онзи дълбок обрат в балканската система от съюзи, при който България встъпва на страната на Австро-Унгария срещу свързаната с Русия Сърбия в Първата световна война. Тези резки промени в историята на Балканите се пораждат от 1878 г. до двадесетия век главно от неразрешени гранични проблеми.

Стопанският аспект на възникването на балканските нации

Каменистият път на балканските народи към национална самостоятелност след края на XVIII в. е осеян от малко благоприятни перспективи. Те поставят под съмнение възможността за оцеляването на южноевропейско аграрно общество. Вече новооснованата гръцка национална държава, на която вълната от европейско елинофилство обезпечава симпатии и дейно съучастие, може да се задържи над водата са-

мо с финансова подкрепа от страна на изпълнените с добра воля велики сили. Негативните въздействия върху континенталната сфера в Средиземноморието, многогодишните военни конфликти след сръбското въстание и последвалата го Руско-турска война, променливите фази на гръцката борба за освобождение и военните интервенции отвън оставят малко шансове за постепенно възстановяване и непрекъсвано стопанско развитие на балканските народи. Статистиката, с която разполагаме, говори за стагнация в търговията и градските занаяти. Преселения водят до ограбвания в отделни манифактурни центрове, които настойчиво се нуждаят от квалифицирана работна ръка (например в България). Едва през 40-те години, когато европейската пентархия намира отново пътя към обща политика в Ориента, започва видим възход. Оживлението на вътрешния пазар се забелязва по пласмента на многобройните панаири, информация за които – макар и в непълен вид – се съдържа в консулските съобщения на чуждестранните представителства.

Все още навсякъде липсват необходимите капитали за използване ресурсите на страната (особено на ценните подземни находища) и за предвидливи инвестиции в подобряването на инфраструктурите и пътищата. Предпоставка за изгодна връзка с европейския масов пазар е своевременното изграждане на инфраструктура със здрави сигурни шосета и модерна железопътна мрежа. Тя може да бъде прокарана в труднопроходимите области само с използване на многобройна работна сила. Югоизточна Европа е закъсняла и само под масивния натиск на великите сили и на заинтересуваните стопански кръгове отваря вратите си за модерни превозни средства и за железопътно строителство. Това, че при проектирана на трасета интересите на чуждестранните финансисти са имали предимство пред значителните интереси на местните предприемачи, не остава без негативни последствия във времето.

Предшественик при включването на Югоизточна Европа в европейската система на пътищата е дунавското корабоплаване. Основаното през 1829 г. имперско-кралско частно дунавско параходно дружество във Виена се натоварва след 1835 г. с нарастващия размер на стоковия обмен между Средна Европа и дунавските страни. През Одеса, която между 20-те години и Кримската война неколкократно увеличава стой-

ковия обмен, дунавският воден път се свързва с оживената черноморска търговия. Първият железопътен отрязък в Югоизточна Европа е построен от англичаните (връзката между Черна вода и Кюстенджа). Всъщност епохата на железопътното строителство започва от 1869 г. с преговорите между Османската империя и барон Мориц Хирш.

Балканите като кризисен район

Колкото по-ясно се очертава след 1878 г. териториалното разпадане на Османската империя, толкова по-неизбежно външната политика на младите балкански държави навлиза в дяволския кръг на националистичен иредентизъм. Мечтата за национално величие търси своето осъществяване в трескава надпревара в разпределянето на останалите османски територии на европейска земя и води до дребнави спорове за корекции на границите и разпределение на земите.

Новата история на Югоизточна Европа познава редица спорни зони, в които пръснатото състояние на националностите не позволява точно и удовлетворяващо всички прокарване на гранична линия. Стратегически и стопански съображения (свободен достъп до море) допринасят подстрекаващи към бунтове националисти във всички страни да не се примирят със съществуващото положение, на което не може да се отрече произволният и случаен характер. Въпросът за Седмиградско раздвоява Унгария и Румъния, в Добруджа се противопоставят по непримирим начин едни на други български и румънски интереси, в Бесарабия – руски и румънски, в Тракия – български и гръцки. Югославската държава на XX в. защитава границите си от Унгария във Войводина (Южна Унгария) и от Албания в Косово-Метохия и предявява претенции върху Триест и Истрия срещу Италия. В течение на десетилетия Хабсбургите бранят от сърбите присъединените Босна, Херцеговина и санджака Нови Пазар, а също така упорито Гръцкото кралство се стреми да премести северната си граница към Северен Епир – Южна Албания.

Класически пример за борбата на националностите на Балканския полуостров през XIX в. остава Македония, по отношение на която България, Сърбия и Гърция предявяват

по един и същ начин исторически и етнически претенции и която поради своето особено стратегическо и стопанско значение лежи в посока на експанзията на граничещите държави. Македония владее не само важните свързващи пътища по долината на Вардар, но позволява чрез пристанището на Солун и контакта с търговските центрове в Егея и Средиземноморието. Сред населението на трите турски вилаета Солун, Монастир, Косово недвусмислено преобладава славянският елемент спрямо гръцкото, албанското, турското, куцовлашкото и еврейското малцинство; говоримият език на това славянско мнозинство не е достатъчен, за да бъде то определено към сръбската или българската съседни държави. За едно „македонско" разрешаване на въпроса, което се осъществява в Титова Югославия в края на миналия век, все още липсват вътрешни предпоставки (литературен език, устойчиво самосъзнание за принадлежност към македонската общност).

Растящото емиграционно движение към България и разпространението на Българската екзархия в Македония осигуряват на българския национализъм и на македонската политика на Стефан Стамболов в течение на години преднина пред сръбските и гръцките старания. Поддържаният от българските емигранти т.нар. външен организационен комитет, който се основава в София през 1895 г., настоява за военно разрешение на македонския въпрос в духа на българския национализъм. Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО) след първоначални колебания вижда в едно „македонско" федеративно решение (неразделна автономна Македония като равноправен член на Балканската федерация) изход от неразрешимата дилема, която войната на четите довежда през деветдесетте години (1886, основаване на Дружеството на св. Сава в Сърбия; 1894, Националното сдружение „Етники Етерия" в Атина). В най-висшата точка на тероризма след въстанието на ВМРО на Илинден (2 август 1903) великите сили Австро-Унгария и Русия интервенират в полза на запазване статуквото и на турската реформаторска политика за Македония (споразумението в Мюрцщег, краен ловен замък за лов близо до Нойберг в Щирия, през октомври 1903). Тази спогодба помага за установяване на търпимост толкова малко, колкото сръбско-българското сближаване след убийството на сръбския крал.

На 10 юни 1903 г. последният Обренович – Александър, пада жертва на съзаклятие на офицери. Тъй като истинска руска подкрепа не идва поради събитията в Далечния Изток (Руско-японската война от 1904 – 1905), новият властник Петър Карагьоргевич (1903 – 1921) търси подкрепа от страна на Австро-Унгария чрез тайно военно споразумение (12 април 1904) и стопанско споразумение с България (22 юни 1905). Сърбия устоява на неочакваното стопанско ембарго на виенското правителство (т.нар. свинска война от юни 1906 – 1909) чрез преориентиране на стопанските си връзки и създаване на собствена индустрия за преработка на месо. Така неотстъпчивото поведение на виенската дипломация помага за носещо своите последици изменение на вътрешнобалканската съюзна система, която след събитията на кризисната 1908 г. е изцяло изградена.

През юли 1908 г. заговор на турски офицери в Солун принуждава автократично управляващия султан Абдул Хамид (1876 – 1909) да се завърне към конституционно управление. След борбата срещу консервативната контрареволюция те успяват да вземат властта. На 27 април 1909 г. султанът се отказва от трона и на неговия приемник Мехмед V (1909 – 1918) се предоставят съвсем ограничени права. Тази т.нар. младотурска революция с нейната национална програма от реформи за запазване на имперската територия срещу пробуждащите се националности (Армения, Крит, Балканския полуостров, арабските страни) не е успешна. Вълненията в османската имперска централа от своя страна са стимулирали стремежите към откъсване на отделни нации (албанското въстание през 1910 г. във вилаета Косово) и довеждат и великите сили до мисълта за генерално разрешение на Източния въпрос. С преждевременното си посегателство, заявяващо за бъдещи териториални промени в Югоизточна Европа, австрийският външен министър граф А. Ерентал, който анексира Босна и Херцеговина на 5 октомври 1908 г., създава съвършено ново изходно положение. Един ден преди това цар Фердинанд обявява пълната независимост на страната си и възприема титлата „цар“.

Кризата поради анексията на Босна се урежда по дипломатически път, тъй като нито граничните държави Сърбия и Турция, нито руската мощ в тила са подготвени да действат.

Непосредствените последици обаче се оказват необозрим
сръбската смъртоносна вражда спрямо Хабсбургската дуна
ска монархия, съживяването на погребания за едно десети
тие австрийско-руски антагонизъм в Югоизточна Европа,
йто се задава още при проекта за железопътна линия в
джака, възникването на Балканския съюз, Балканската во
на от 1912 – 1913 г., атентатът в Сараево и избухването
Първата световна война. Равновесието на силите е така чу
ствително нарушено, че се възстановява чак след цяла епо
на революционни сривове.

Руското участие в създаването на ново балканско един
ство през 1912 г. е дало поводи за многобройни обширни спе
кулации. Несъмнено външният министър на царя А. П. Из
волский (1906 – 1910), който през 1907 г. довежда до изглаж
дане на интересите на Русия и Великобритания (споразум
нията за Персия, Афганистан и Тибет от 18/31 август 190
се опитва да използва самостоятелните действия на Австри
през 1908 г., за да получи компенсации относно клаузите з
Проливите. Неговото дипломатическо поражение в анек
сионната криза дава на застъпниците на отбранителната бал
канска политика силен подтик, чиято главна цел е възпира
нето на австрийските стремежи към експанзия и едва на вто
ро място е насочена срещу национализма на младотурците
За разлика от друг път сега се обсъжда включването и на
Турция в една система на балкански съюз. Самовластието и
играта на взаимни интриги на руските представители в Кон
стантинопол (Н. В. Чариков след 1909), в София (А. В. Нек
людов след 1911) и в Белград (Н. Г. Хартвиг, 1909 – 1914) с
причинени и в значителна степен провокирани от неясните
директиви на руската централа.

Така руското правителство окуражава двустранните пре
говори на балканските държави да изгладят интересите си,
но върху важните разговори относно целите и възможната
посока на развитие на съюзната система то няма никакво
решително влияние. Сърбия и България – като използват Тур
ско-италианската война за Триполи през септември 1911 –
почват преговори и пристъпват към договорно фиксиране на
съвместните си действия по отношение на балканския въ
рос (март 1912). На 29 май 1912 г. се сключва българо-гръц
ки договор. Встъпването на Черна гора (септември / октомв

ри 1912) означава само поставянето на последния камък в сградата на Балканския съюз, но чрез него се отваря и пътят на антитурската му насоченост.

С подкрепа на въстаниците в Северна Албания черногорският крал Никола опитва маневра на конфронтация с турските сили още през 1912 г. На 6 октомври той прекъсва дипломатическите отношения и два дни по-късно обявява на Портата война. Съюзените България, Сърбия и Гърция го следват на 18 октомври. Във военните среди настъплението е бързо решено. Османското господство на Балканския полуостров рухва напълно под концентрираната атака на съюзените армии за няколко седмици. Мирът в Лондон (30 май 1913), с който приключва Първата балканска война под натиска на великите сили, ограничава европейските владения на Турция до ивица от полетата пред Истанбул. При разпределението на плячката с неудържима сила избухват все пак по необходимост прикриваните противоречия в интересите на балканските държави. Македонският проблем се оказва отново основен.

На опита на България да постави всички пред fait accompli чрез светкавично военно действие Сърбия и Гърция отговарят с контраофанзива, в която вземат участие Черна гора, Румъния, пък и самата Турция. В тази Втора балканска война от 29 юни до 10 август 1913 г. цар Фердинанд трябва окончателно да погребе мечтата за първостепенно място на Балканския полуостров и с мира в Букурещ да се примири със значителни териториални отстъпки. Южна Добруджа взема Румъния, Турция изгражда отново своите предни постове в Тракия и си възвръща Одрин. Владеенето на Македония си поделят Сърбия и Гърция, която със Солун се сдобива с едно от най-важните изходни пристанища, както и с македонското крайбрежие. Само малка ивица на източната граница на Македония е предоставена на България.

Но с този Букурещки договор мирът в никакъв случай не се възстановява сред балканските народи. Особено в България възгласите за ревизия на тежките условия стават все по-ясни, сръбският иредентизъм настоява за революционизиране на славянските братя под хабсбургско владичество, автономията на Албания се осъществява само с масивната интервенция на великите сили. Младите балкански държави се

оказват неспособни при крушението на универсалната османска имперска идея да създадат своя функционираща правна структура със свои собствени сили. Балканските войни са само симптоми на една обхватна вътрешна криза в преминаването към нов период на балканска държавна история.

Бурните събития в годините след анексията на Босна помагат на албанците последни на Балканите да поемат по пътя на автономията и към самостоятелно държавно съществуване. Особените условия, при които албанците са включени в османския държавен съюз, са забавили възникването на съзнанието, което да изглади вътрешните противоречия, тъй като изповядването на исляма от страна на мнозинството на населението (70 %) позволява идентифицирането с османската имперска идея. Създадената по гръцки образец йерархия на православната църква, към която спадат 20 % от населението главно в Южна Албания – само в Северна Албания на гегите се запазва около 10 % католическо население, – се оказва по-малко непригодна по отношение на националистическите въжделения. Затова е разбираем фактът, че първите съвместно взети политически решения с поставени национални цели се пораждат чрез подтици отвън.

През 1878 г. албанците създават за отбрана срещу черногорски, сръбски, български и гръцки стремежи към експанзия в Призрен Албанската лига за отстояване правата на албанската нация. В своето начало лигата може да разчита на турска подкрепа във въоръжената съпротива срещу претенциите на Черна гора върху Подгорица и Антивари и срещу гръцките аспирации спрямо Епир и Тесалия. Надеждата за обединения на обитаваните главно от албанци вилаети Монастир, Янина и Скутари и на осигуряването на албанска автономия вътре в Турската империя се оказват много скоро разбити. През 1881 г. лигата се разтурва от турските власти, за които опасните националистически тенденции в Албания не могат да останат скрити.

Тези предпазни мерки обаче не водят до стихване на националната агитация. Тя получава мощен импулс чрез въздействието на новите идеи от албанските емиграционни центрове в Италия и Съединените щати на Америка. Въпреки това осъществяването на националните въжделения вътре в османската държавна общност се предпочита пред радикал-

ните решения, докато централистичните и ислямизиращите намерения на младотурските революционери не застрашат сериозно домогващата се албанска провинциална автономия. След 1909 г. не секват вътрешните вълнения, въстанията и четническата война на албанска територия. Тези факти дават на съседните държави желания предлог за дипломатически и военни ангажименти.

Крал Никола от Черна гора се възползва от случая, както бе упоменато по-горе, по повод на събитията в Албания и обявява война на Портата на 9 октомври 1912 г. Събраните в Балканския съюз останали балкански държави – България, Сърбия и Гърция – се присъединяват на 18 октомври. Успешното за съюзените протичане на войната (още на 2 ноември 1912 след тежки поражения турците предлагат на България прекратяване на огъня) ограничава осъществяването на албанските въжделения. Албания става отново поле за придвижване на противниците на Турция и е окупирана от чужди войски. Албанските национални комитети използват настъпилия политически вакуум след отстраняването на турските власти. Още през ноември 1912 г. водещите албански политици, емигрирали в Румъния, се обръщат за подкрепа към великите сили. Исмаил Кемал бей е изпратен в родината, за да организира национален конгрес. Той пристига на 20 ноември 1912 г. в Дурацо и свиканият от него на 28 ноември във Валона конгрес от 37 делегати прокламира независимостта на Албания и избира временно правителство с Исмаил Кемал бей за премиер и външен министър. Негов заместник става католическият свещеник Никола Кацори. Мюсюлмани и християни си поставят общо задача да осигурят просъществуването на албанската национална държава в едно неприятелско обкръжение.

Разграбването на албанската територия, при което на съседна Сърбия да се падне лъвският пай, като и Черна гора на север, и Гърция на юг биха били обезщетени, е предотвратено от намесата на Австро-Унгария и Италия. Лондонската конференция на посланиците на великите сили предлага на 17 декември 1912 г. създаването на автономна албанска държава под властта на султана. В мирния договор от 30 май 1913 г. Турция се отказва от всички претенции и конференцията на посланиците утвърждава на 29 юли 1913 г. нейната

пълна независимост. Все пак трайно решение на албанск... въпрос не се намира още няколко месеца до избухването в... Първата световна война не само благодарение на открита... политика на обструкции на съседните държави. Натоварен... та с поставянето на границите международна конференц... на посланиците в Лондон не се справя с тази задача, а изб... ният за княз на Албания немски благородник Вилхелм В... след шестмесечно пребиваване напуска преждевременно стр... ната през 1914 г. поради непреодолимите вътрешни трудно... сти. Макар националните водачи Исмаил Кемал бей и Ес... паша да са се подчинили на международната комисия и да с... въздържат от собствени претенции, на чуждия на страна... немски княз не се удава трайно помирение на вътрешни... противоречия. Разногласията при основаването на албанск... та държава е в основата си само част от всеобщобалканска... кризисна ситуация, за чието разрешаване се предлагат вс... по-радикални мерки.

В Сърбия, която вижда заплашени плодовете на блести... щата си победа от 1913 г. от намесилата се междувремен... Австро-Унгария, расте възбудата срещу многонационалната... държава, която притежава обширни, претендирани от сърби... те земи и която не показва никакъв успех в своята политик... относно националностите. Сръбският национализъм при д... дените обстоятелства не може повече да се примири с анек... сията на Босна и на Херцеговина. Федеративното устройств... на Дунавската монархия след приравняването с Унгария пр... 1867 г. е спряло на средата на пътя. Южнославянското, р... румънското население на Хърватско, Словения, Войводин... и Седмиградско е постоянно конфронтирано с държавния м... джарски народ, чиито неприкривани маджаризиращи тенде... ции не могат да бъдат възпрени и от приравняването с хър... тите през 1868 г.

Разумни добавки към широко трипосочно решение на н... ционалния проблем са проиграни пред растящото напре... ние между сръбското и виенското правителство поради взр... ва на „югославската" идея, която чрез разпадане на Хабсбу... гската монархия цели създаването на обхватна славянска дъ... жавна постройка. В борбата на тази южнославянска федер... тивна идея с великосръбския национализъм в началото на... XX в. се оформя опасен конфликт. Когато положението е...

...дено до взрив чрез атентата в Сараево, европейската съюзна система забравя много бързо балканския повод и народите на Европа влизат в продължителни военни разпри помежду си.

Убийството на австрийския престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд от младия босненски националист Гаврило Принцип лишава виенския двор от привърженика на онова трипосочно решение в Дунавската монархия, което се стреми към примирение с „югославянския" национализъм по образеца на „Ausgleich" от 1867 г., и върху когото са насочени надеждите на умерените кръгове. Атентатът е дело на съзаклятническа група („Уйединьение или смрт", познато под името „Черната ръка"), която още в предходните години се е врекла в терористичния път за осъществяване на революционните пансръбски цели. Липсващото съобразяване с великосръбската програма на радикалната партия на сръбския министър-председател Пашич не допуска тясно сътрудничество, но много свързващи нишки не са прекъснати въпреки официалното дистанциране. Въпросът за непосредствена или поне морална вина на сръбското правителство в атентата от 1914 г. е поставян многократно.

Във военните събития въпросът става безпредметен и в покъсните процеси никога не е напълно разяснен. От всички страни липсва след 28 юни 1914 г. сериозна готовност за мирно разбирателство по назрелите проблеми. Във Виена военната партия около външния министър граф Л. фон Берхтолд и началника на Генералния щаб генерал Ф. Конрад фон Хьотцендорф печели надмощие спрямо предупреждаващите гласове. Приемане на представените на Сърбия искания в ултимативна форма от 23 юли не се очаква, но прибързаното придвижване на руските войски след обявяването на война от Австро-Унгария от 28 юли окончателно попречва на ограничаването на конфликта. Взаимни съюзни обвързаности предизвикват верижно обявяване на войни от останалите европейски страни.

Рухването на многонационалните държави

Избухването на войната изненадва балканските държави в състояние на вътрешна разделеност. Те се борят на различни страни една срещу друга за постигането на своите наци-

онални цели. Сърбия, която още през 1914 г. отблъсква офан-
зивата на австро-унгарските войски и се подготвя за контра-
атака, рухва под концентрираната атака на съседните държа-
ви – Турция минава през ноември 1914 г., а България през
септември 1915 г. на страната на Централните сили. Крал
Петър спасява в началото на 1916 г. част от своите войски,
като ги евакуира на остров Корфу, след като сам той в аван-
тюристично отстъпление си пробива път до Адриатика. От
чаяната помощна акция на съюзниците, която се състои и
несполучил удар срещу протоците (опитът за десант при Гал-
поли от април 1915), рухва поради строгия неутралитет на
Гърция. Крал Константин се противопоставя на енергични-
те предложения на своя министър-председател Венизелос,
който има зад себе си мнозинството на партиите и своевол-
но е разрешил още през 1915 г. дебаркирането на съюзниците в
Солун не толкова от лоялност спрямо своя царствен тъст в
Берлин, колкото поради погрешно пресмятане на военните и
политическите съотношения. Той рискува със своя курс на
неутралитет съдбоносен конституционен конфликт с парла-
мента и предизвиква накрая пуч на недоволни военни в Со-
лун (17/30 август 1916). Излезлият в оставка през март 1915 г.
Венизелос създава с подкрепа на войски на Антантата конт-
раправителството на „националната отбрана“ и въвежда Гър-
ция във война с Централните сили. В съюзническата контра-
офанзива, изхождаща от Солун през септември 1918 г., пози-
циите на Централните сили са преодолени. Още на 29 сеп-
тември България сключва сепаративен договор и излиза от
безизходната война. Сръбските войски предприемат завла-
мането на собствената си страна. На 12 октомври те превзе-
мат Ниш и на 1 ноември 1918 г. – столицата Белград. Италиан-
анският фронт е рухнал още в края на октомври.

Военното поражение на Австро-Унгария е придружено
от всеобщо отпадане на националностите, които отхвърлят
столетните тесни връзки с хабсбургския царстващ дом.
Прочутият манифест на император Карл от 16 октомври 1918
е закъснял с превръщането на Дунавската монархия във
федеративна държава за париране на движенията за неза-
висимост. На 29 октомври Съборът (парламентът) в Агра
(Загреб) прокламира излизането на Хърватско, Словения и
Далмация от унгарската държавна общност. Останалите по-

ционалности на Дунавската монархия на югоизток се присъединяват – отчасти повлияни от настъпващите сръбски и румънски войски – бързо към процеса на отделяне.

За първи път от петстотин години насам на народите в Югоизточна Европа се предоставя възможността да вземат своите съдбини в ръцете си, след като от новоочерталата се балканска история са изключени Русия чрез Октомврийската революция от 1917 г. и Турция като загубила войната. Чрез договорите в парижките предградия е даден завършек на последната фаза на държавните новообразувания в Югоизточна Европа. Тези договори са под егидата на прокламираните от президента Уилсън права на национално самоопределяне (Уилсъновите *14 точки* от 8 януари 1918), но допускат значителни отстъпки в прокарването на границите в полза на великодържавните идеи на „победилите" балкански държави и в значителна степен са виновни за външнополитическите обтегнати отношения и за вътрешнодържавните трудности по консолидирането пред следващите десетилетия.

България – като загубила войната в Югоизточна Европа – е пострадала по-малко с относително неголемите загуби на територии, отколкото със значителните облагания и ограничения (извънредно големи военни репарации, ограничения в размера на войската, никакъв достъп до Егея). Тя трябва според договора от Ньой (Neuilly-sur-Seine) от 27 ноември 1919 г. да върне отново Добруджа на румънския си съсед, да отстъпи Западна Тракия на Гърция и да приеме стратегически поправки на границата със Сърбия. Фердинанд още по време на Балканската война не е имал никакъв шанс, а през Първата световна война (макар с колебания и със значителни съмнения) залага отново на празна карта. Той плаща с личността си за последиците и се отказва в полза на сина си Борис III (4 октомври 1918) пред растящото недоволство в страната – пуснатият междувременно от затвора Александър Стамболийски и неговите хора оповестяват република. След изборите през април 1919 г. Стамболийски излиза като окончателен победител. Но и той не успява да защити страната си на Парижката мирна конференция срещу грабежите на териториалното имущество на България.

Представителите на Великобритания, Франция, Съединените щати и Италия са глухи за повиците за национално

самоопределение в отделните спорни случаи. Отстъпките на големите четири биха срещнали само активна съпротива. Та военно поразената Турция след националната революция на Мустафа Кемал (Ататюрк) и след успешната отбрана срещу гръцката офанзива в Мала Азия успява да получи ревизия на твърдите условия на мирния договор от Севър (10 август 1920 по съществените точки (мирния договор в Лозана от 24 юли 1923). Но се примирява със загубата на водещо място на Балканите и с отстъпване на провинциите в Югоизточна Европа.

Към най-решителните промени върху политическата карта на Югоизточна Европа, които се договарят в парижките предградия, спадат пълното разрушаване на Унгария, създаването на държавна федерация, обхващаща сърби, хървати и словенци, и създаването на Великорумънското кралство. С договора от Трианон от 4 юни 1920 г. Унгария запазва едва една трета от своите бивши владения. На новосъздадената Чехословакия са предоставени историческата Горна Унгария, ще рече Словашко и Карпатска Украйна (Рутения) с важните градове Пресбург, Кашау, Мункач. Югославия получава южноунгарските области Бараня, Бачка, Банат, които сега са включени като Войводина. Оспореното Седмоградско (Трансилвания), Буковина („Бухенланд“ с Черновиц) и Темишварски Банат се падат на Румъния, която увеличава повече от двукратно своята територия. Благодарение на ловката и целенасочена политика на Йонел Братиану Румъния се доближава най-много до осъществяване на националната мечта за велика държава – наистина за сметка на вътрешното консолидиране, значително обременено от проблемите на малцинствата.

Братиану пожънва на Парижката мирна конференция плодовете на дългогодишна предвидлива политика, която дава предимство на националните интереси пред задълженията като съюзник. Тя му позволява в решителния момент да не се уплаши и от промяна на фронтовете. От 18/30 октомври 1883 г. Румъния е обвързана в отбранителен съюз с Австро-Унгария и с Германия на Бисмарк, който е обновен в навечерието на Първата световна война през 1913 г.. На заседанието на коронния съвет в Синая на 21 юли / 3 август 1914 г. крал Карол I няма мнозинство за влизане във война на страната на Централните сили, решението е в полза на въоръжен неутралитет

по италиански образец. Повод за такова въздържане е дълбокото недоволство от политиката на маджаризиране в обитаваните от румънци земи под Стефановата корона. За промяната към враждебен на Австрия курс само няколко седмици по-късно Румъния е възмездена в тайна конвенция с Русия (т.нар. споразумение Сазонов-Диаманди от 18 септември / 1 октомври 1914 г.) с отстъпки при бъдещи териториални промени. Формалното обявяване война на Австро-Унгария на 14/27 август 1916 г. е предшествано от букурещкия договор на 4/17 август с Франция, Великобритания, Русия и Италия, което е предварителна гаранция за румънските искания, чието осъществяване поради по-нататъшното развитие на военните събития изглежда непостижимо далечно. За масивната контраофанзива на Централните сили и техните съюзници румънската войска още не е дорасла. Още на 23 ноември (6 декември) 1917 г. пада столицата Букурещ и Румъния е поставена под немско военно управление. Правителството трябва да се оттегли в Яш и след прекратяването на огъня на 26 ноември (9 декември) 1917 г. да приеме тежките условия на букурещкия мирен договор от 24 април (7 май) 1918 г.. Само крахът на Централните сили, който проправя пътя за националностите от Австро-Унгарската монархия към национална самостоятелност, позволява осъществяването на националните румънски мечти. В Букурещ се създава на 17/30 октомври 1918 г. Централният румънски национален съвет (Consiliul National Român Central) от представители на румънските национални партии и на румънските социалисти, който действа от Арад за държавното обединяване на всички румънци. В Буковица набързо свиканият национален конгрес след навлизането на румънските войски прокламира обединение с кралството на 15/28 ноември 1918 г., а повече от сто хиляди румънци в Трансилвания и Банат се отзовават на повика на Националния съвет, свиквайки голямо народно събрание в Карлсбург (Алба Юлия) на 18 ноември (1 декември) 1918. Бесарабският областен съвет се произнася още на 27 март (9 април) за присъединението. С декрета от 11/24 декември 1918 г., който санкционира присъединяването на Трансилвания към старото кралство, кралят поставя Парижката мирна конференция пред свършен факт.

Това териториално преразпределение не е подчинено на истинско решение чрез плебисцит, както и трудното прокарване на границите на нововъзникналата югославянска държава на север и северозапад. Съюзниците са обещали в Лондонския договор от 26 април 1915 г. на останалата дотогава неутрална Италия значителни териториални придобивки, за да я мотивират да влезе във войната. Италианските искания за изпълнение на тези задължения почти взривяват Парижката мирна конференция. Отстъпването на Южен Тирол до границата при Бренер е представено на остатъчната австрийска държава като не толкова неприемливо чрез манипулирани географски карти; изпълнението на италианските аспирации прямо Истрия и Далматинското крайбрежие е обаче не само значително пренебрежение на правото на самоопределение на местното славянско население, но също така и афронт срещу сръбските съюзници. Този спорен въпрос е временно разрешен години по-късно: в двустранния италианско-югославски договор от 27 януари 1924 г. град Фиуме (Риека), който Габриеле д'Анунцо заема със своите доброволци на 12 септември 1919 г. с впечатлително изненадващо действие, е предаден без хинтерланда му (предградието Сушак остава в Югославия) на Италия заедно с пристанището Триест и с Истрия. Югославянската държава получава окончателно Адриатическото крайбрежие с изключение на някои острови, като Керсо (Крес), Лусино (Лошини), Лагоста (Ластово) и далматинската столица Зара (Задар), които остават към Италия, и премества северната си граница дълбоко в смесената словенско-немска зона. Австрия трябва да отстъпи Крайна с Лайбах (Любляна), както и Долна Щирия с Мобург (Марибор), Петтау (Птуй) и Цили (Целе). Югославянският натиск към Южна Каринтия и Клагенфурт е успешно отбит и само Долен Драубург (Дравоград) и Мистал (Miestal) са изгубени.

Бившите южнославянски поданици на Дунавската монархия още през 1918 г. се споразумяват за влизането им заедно със сърбите в Кралството на сърби, хървати и словенци. Черна гора оповестява своето присъединяване след абдикацията на крал Никола в Подгорица (29 ноември 1918). Актът по присъединението е обявен тържествено на 1 декември 1918 г. в Белград. Делегация на хърватския национален съвет в Аг

рам (Загреб) под водителството на Светозар Прибичевич приподнася на сръбския приемник на трона Александър тържествено обръщение, към което се прибавя – съобразно предварителните преговори – тържественото прокламиране на обединението като отговор на този хърватски документ. Това късно осъществяване на идеята за южнославянско единство е родено от духа на компромисите между великосръбските централистични и целящи анексии стремежи на радикалната партия на Пашич – със здравата подкрепа на офицерския корпус и на двора в Белград – и представите за федеративно изравняване на различните части на страната у хабсбургските южнославянски поданици. Обединението има достойно за внимание оповестяване в *Декларацията от Корфу* от 20 юли 1917 г., в която Пашич се споразумява с представителя на Югославянския комитет (Югословенски одбор) в Лондон – Анте Трумбич, върху принципите на бъдещата политическа нова организация на южните славянски народи: пълното равноправие на трите държавни нации на словени, хървати и сърби, също и в културно и в религиозно отношение (равнопоставяне на католическата, православната и мохамеданската религия, на латинската и на кириловата азбука) под конституционната монархия на Карагьоргевичите. Този дух на Корфу, който получава признанието на сръбското правителство под впечатленията от военните събития и успялото при драматични обстоятелства евакуиране на войските, ще трябва да издържи на изпитанията в периода между две войни.

VII
Структурни кризи в държавите наследнички на империите

Проблеми с границите

С краха на многонационалните държави в края на Пър
ната световна война дълго лелеяни сънища и копнежи на мно
го патриоти, борили се от десетилетия за национална държа
ва и за правото на самоуправление, най-сетне се осъществя
ват и пътят към едно основно ново съграждане на принципа
на националността е освободен. Говорителите на малките на
роди на Източна и Южна Европа, на които още Карл Маркс
и Фридрих Енгелс са отказали правото на съществуване като
„народи, лишени от история", като отломки от националности
ти и disiecta membra и които още по време на военните съби
тия Фридрих Нойман се опитва да приближи до визионерс
кото си намерение за „средноевропейско" разрешение на въп
роса чрез облягане на аграрното общество на Изтока върху
индустриалната водеща немска мощ, са последвани от лозун
ги за „Нова Европа". Тези лозунги са формулирани сред еми
рацията в Лондон и в Париж около чешките национални съ
вети на Т. Г. Масарик и Е. Бенеш и са посрещнати дейно
публиката. В крушението на Австро-Унгарската монархия,
която само половин век преди това Ф. Палацки гледа като
гаранция за мирното съвместно съществуване на националн
ностите, малките народи виждат единствените си шансове
за бъдеще. Според Масарик в световната война противосто
ят „силите на средновековния теократичен монархизъм, на
недемократичния и антинационалния абсолютизъм", от една
на страна, и „конституционните, демократични и републи
кански държави", от друга страна, които „признават правото
на всички народи на държавна самостоятелност, не само на
големите, но и на малките". На конгреса на потиснатите на

роди, на който се събират на 8–11 април 1918 г. в Рим представители на чехи, поляци, румънци и югославяни, се утвърждава правото на всеки народ на своя собствена национална държава.

Практическото приложение на този възвишен принцип след края на военните действия в дребните разпри на участващите при прокарването на новите граници се превръща много бързо в кошмар за европейската демокрация. За почти неразрешимата задача при едно типично разположение на етническите групировки, в което езикът се изменя „от дом на дом, от чифлик на чифлик" (Карл Маркс), държавниците на Парижката мирна конференция се оказват напълно неподготвени да намерят приемливи държавни граници. Ужасното непознаване на географските и етнографските дадености води до съдбоносни погрешни решения, при което неточните становища не могат да бъдат избегнати. На групите от експерти, които сътрудничат на политиците в трудните въпроси за границите и които в разследванията на място би трябвало да се придържат към автентични оценъчни критерии, не са чужди национални симпатии и антипатии. Находчиви политици сред участниците още по време на войната съумяват да използват благоволението на часа и да обезпечат гаранти при бъдещите си териториални претенции. Така оспорваната гранична линия между Италия и славянската държава е значително обременена от Лондонското споразумение от 26 април 1915 г., с което Италия е заплатена за влизането ѝ във войната против Централните сили с екстензивни териториални отстъпки от страна на Великобритания, Франция и царска Русия. Отстъпките обхващат не само бренерската граница, но също така Триест, графствата Гьорц и Градиска, Истрия до Кварнеро и Истрийските острови. Далмация със съвременните си управленски центрове трябва да бъде преотстъпена на Италия, по-нататък се предвижда неутрализиране на далматинските и на албанските брегове, пълният суверенитет на Италия върху Валона и на остров Сасено, както и представянето на Албания от страна на Италия пред външния свят. По-нататъшните решения се отнасят до островите на Додеканезите и до италианските интереси в Средиземноморието. С подобна дипломатическа ловкост румънският министър-президент И. Братиану в Букурещкия договор от 4/17 август

1916 г. е подготвил страната си за изгодна изходна позиция при настъпващите преговори за мир. Отстъпките на съюзниците гарантират Южна Добруджа, Трансилвания, Банат и Буковина до Прут (с. Черновиц). Преди това Великобритания и Франция са се разбрали в т.нар. спогодба Сайкс-Пико от 16 май 1916 г. за разграничаване на интересите в арабските зони на Османската империя и още през 1915 г. царска Русия е получила от своите съюзници потвърждение на претенциите си над Проливите и за завладяването на Истанбул.

При тази гъста тъкан от междусъюзнически тайни споразумения и противоречащи си обещания програмата за демократичен и свободен мирен ред и за национално самоопределение, които американският президент У. Уилсън на 8 януари 1918 г. обявява от Сената пред световната общественост, има предимно декламативен характер. Прословутите *14 точки* на Уилсън обаче съдържат и конкретни предложения, които са изработени на основа на обявените от отделните съюзници цели на войната и взимат предвид обосновани те отделни интереси, когато оценяването на новите държави е поставено на карта. Френската дипломация собствено в края на един убийствен военен поход, в който всички участници дават безпримерни жертви, не ще да премине към дневния ред и да се откаже от една принципна оценка на станалото. По отношение на междудържавните отношения тя застава на становището, че наказанието и възмездието имат дисциплиниращо въздействие за голямо недоволство на прагматичните британци и американци, които не губят от поглед непосредствените си стопански интереси. Джон Мейнард Кейнз, който е член на британската делегация за преговори в Париж като стопански експерт и който се застъпва енергично за тесен сговор на бъдещите държави в един свободен търговски съюз, подава оставката си, когато и за него става очевидна безизходността на старанията му и когато прочита мирните договори въздействието на националните егоизми.

Предстоящите си цели – да пробият път към трайна самостоятелност за възникналия в Югоизточна и Източна централна Европа свят от малки държави чрез стабилни мерки на ред и сигурност на Версайската система, авторите на мира от парижките предградия могат да постигнат само по твърде незадоволителен начин. Американският сенат се

отказва от отговорност по комплицирания възел от договори. Създаденото по почин на американския президент Общество на народите в Женева, на което той предначертава ролята на национален форум за мирно изглаждане на интересите в международните отношения и „за целите на взаимната сигурност при политическата независимост и териториалната ненакърнимост на големите и на малките нации“ (точка 14 от предложената от Уилсън програма за мир), не е дорасло за предписаната му посредническа роля. Последиците са перманентна криза в структурите, значително ограничила външната и вътрешната свобода на малките държави, от което положение те не могат да намерят никакъв изход с ограничените си сили във времето между двете войни. Функционирането на възприетата от Европа парламентарна система е поставено на тежко изпитание. Като последно средство остава диктаторското възвание за „спасение на родината“, към което почти всички балкански народи се обръщат, преди отново да се подчинят на чужди, донесени отвън представи за обществен ред.

Един почиващ върху възможностите и нуждите на отделните държави стопански мирен ред, който политическият договор в истинския смисъл на думата би допълнил и би му придал трайност, търпи поражение в последна сметка пред непримиримостта на националния егоизъм и прекалените стремежи към автархия на политиците. Те правят невъзможно стопанското сътрудничество. При приложението на териториалния принцип, според който страните, наследили Австро-Унгария, са поели задължението за изплащане на предвоенните австро-унгарски държавни дългове в количества, които далеч надхвърлят финансовите им възможности и възпрепятстват консолидирането на държавните им финанси. Споразумението по общото саниране за изплащане на дълга е постигнато много късно (Хагската конференция от януари 1930). Балканските държави са попаднали безпощадно в унищожителните вълни на световната стопанска криза. В последствие те са засмукани от националсоциалистическа Германия, която се представя като едър консуматор на аграрни продукти при изгодни условия, но все повече подчинява своите външностопански отношения, развити под егидата на създадения от Х. Шахт „Нов план“ (1934), на съобразена с расо-

и на Проливите от съюзниците, както дебаркирането
италиански войски в района на Анталия и на гърците в рай
на Смирна. Мирният договор от Севър (10 август 192
предлага пълно разпокъсване на Османската империя.
остатъчната турска държава се удава да запази само тер
торията в Мала Азия с малка ивица на Европейския конт
нент. Понесени от вълната на национално негодуване
кемалистите отказват да приемат това. Опрени на манда
на свиканото в Анкара национално събрание (април 192
те организират военна съпротива, която свършва с катастр
фално поражение на нахлулите гръцки войски. След продъ
жителни преговори Мустафа Кемал – творецът на модер
Турция, прокарва в мирния договор в Лозана (23 юли 192
поносими договорни условия за своята страна.

И на Балканския полуостров трудно постигнатото с
говорите от парижките предградия равновесие в междудъ
жавните отношения се запазва през следващите години сам
със значителни усилия. Опасното жонглиране с тайни спор
зумения и със системата на съюзите за предотвратяване н
иредентистките стремежи не може много да помогне за от
страняване на съществуващото недоверие. Това жонглира
при дадените обстоятелства трябва да ограничи още повеч
претърпелите големи загуби Унгария и България.

Унгария, България и Албания възприемат създаване
на съюзната система на двадесетте години (Малката Анта
та) и на Балканския пакт като директна заплаха и се стре
да парират преднамерената външнополитическа изолация.
то се обръщат към силни, обещаващи подкрепа съюзни пар
ньори. Мусолини намира така благоприятни предпоставки
своята активна политика на Балканите, като си създава пр
ятелски връзки с ревизионистичните сили в Унгария и в Бъ
гария, а също така и с хърватите автономисти, и превръ
Албания в италианско предмостие на Балканите. Усилия
грижи за всеобщо изравняване на интересите на балкански
те държави в навечерието на Втората световна война
твърде късно.

По гръцка инициатива под натиска на световната
панска криза през тридесетте години балканските държа
пристъпват към поредица от конференции в Атина, Истан
бул, Букурещ и Солун. Но предпоставките за по-тясно

местно действие, което да доведе до сключване на договор за ненападение и за гарантиране на статуквото в междудържавните отношения, са разбити от възраженията на България относно легитимността на договора от Ньой. Замисленият като разрешение на трудностите и като първа стъпка Балкански пакт от февруари 1934 г. между Гърция, Югославия, Румъния и Турция не разрушава съществуващите фронтове и по-скоро изостря противоречията между балканските държави.

Югоизточна Европа влиза политически разединена в тия нови пространни военни разпри и в кървавата братоубийствена война плаща висока цена за политическите пропуски от времето между войните. За това имат вина и особените вътрешнополитически дадености в отделните балкански страни.

Кризата на аграрното общество

Вътрешното развитие на балканските държави очевидно не върви в крак с отделните етапи на изграждане на държавите по време на движението за национална свобода през XIX в. Преобладаващото аграрно структурирано общество не може да създаде нито един функциониращ водещ слой, нито да породи устойчиво политическо съзнание, което да послужи като мост между дивергиращите вътрешни тенденции. Нарастването на броя на населението, което става скокообразно след установяване на самостоятелността на балканските държави след 1878 г., води до значително влошаване на социалното положение в селото и предизвиква ненаситен глад за земя с всичките му негативни последици, утежняващи социалното положение на намиращите се пред крах югоизточноевропейски аграрни общества. Без цялостна поземлена реформа и справедливо разпределение на тегобите предвидените програми за инвестиции, необходими за подобряване на слаборазвитите инфраструктури, не могат да бъдат трайно финансирани, за да се осигурят пазари за пласмент на родната продукция и да се създадат допълнителни работни места в неаграрния – занаятчийски и индустриален – сектор.

Създаването на нов ред в стопанството става въпрос на оцеляване в отделните балкански държави между двете световни войни. Въпреки законите за насърчаване индустрията

вата идеология политика за голямото стопанско простран
во. При задушаващата хватка на стопанска зависимост б
канските държави отново губят едва придобитата си на
онална самостоятелност още преди Втората световна вой
и последиците от нея да са променили основно съществу
щата политическа система в Югоизточна Европа.

Сред проблемите за консолидиране, които застрашав
сериозно стабилността на балканските държави още в тре
кавата фаза на тяхното създаване, на предно място стоят н
още нерешените гранични проблеми в смесените национа
ни зони. В Истрия (заедно с Триест и Фиуме), Северен Епи
Каринтия, Войводина, Бургенланд, Косово, Трансилван
Словакия и Карпатска Украйна, в Буковина и Бесарабия
хинтерланда на Константинопол и Македония, дори в Ма
Азия (Смирна) новите държави са изложени на конфликт
със съседите си. Натрупаните вътрешни вълнения са се п
освободили в частично ожесточените борби между народно
тите при рухването на Австро-Унгарската монархия и на О
манската империя, които са прераснали в безмилостни ра
правии с настоящите национални малцинства. Установени
в Париж държавни граници са възприети от засегнатите с
мо като демаркационни линии в продължително състоян
на война и при условие да бъдат ревизирани.

При критериите, по които териториалните комисии
Парижката мирна конференция вземат решения, етнограф
ският принцип има преднина, но исторически, стопански
стратегически съображения не остават извън вниманието, а
гато локалните дадености го налагат. Тези дадености дав
например по унгарско-словашката, унгарско-югославската
българо-гръцката граница повод за леки корекции в ущър
на изгубилите войната. Държавните мъже на Нова Европ
които се превиват пред логиката на етнографските аргумен
ти, не са чужди на намеренията за разселване на популац
ите в широки размери, за насилствени депортации и за
мен на малцинства.

В годините непосредствено след войната Гърция трябв
да уреди репатрирането на милионна маса от бежанци. Р
люцията в Русия принуждава голяма част от гръцките обит
тели, чиито предци са намерили убежище по времето на Ек
терина II в южноруските области, предназначени за колон

зация, да започнат своето оттегляне (около 60 000 души). Спо
ред сключения с България договор за размяна на малцинст
вата от 27 ноември 1919 г. Гърция трябва да приеме още 50
000 преселници. Залезът на малоазийските гърци е съпричи
нен от груби, погрешно взети решения от страна на гръцките
политици, които в епоха на национален погром не успяват да
се разделят с утопичните цели на „Мегали идея“ – възстано
вяване на Византийската империя. На 15 май 1919 г. Венизе
лос със съгласието на западните сили стоварва гръцки войс
ки при Смирна (Измир), за да изпревари италианската атака
срещу района, заселен с голямо гръцко малцинство. Разши
рението на предмостието и настъплението във вътрешност
та на страната търпят поражение след първоначални успехи
(1921) пред турското национално движение, организирано от
Мустафа Кемал паша (Ататюрк), който в двадесет и две днев
на битка при река Сакария (23 август – 13 септември 1921)
води нещата към обрат. Една година по-късно малоазийска
та авантюра на гърците завършва с военно фиаско при Смирна
в кърваво тържество на победителите. Един милион и сто
хиляди бежанци се присъединяват към победените и деморал
изирани войски при спешното евакуиране по близколежа
щите острови. В насрещен поход близо половин милион мю
сюлмани трябва да напуснат гръцката територия. Гърция дъл
жи на тази външнополитическа катастрофа трайната нацио
онално хомогенна структура на населението. Тя спестява на
гръцката вътрешна политика във времето между войните
трайните разправии около правата на малцинствата и около
тяхната закрила.

Към противоречивостта на Версайската система спада
това, че разтурването на Хабсбургската дунавска монархия и
на Османската империя в многобройни независими малки
държави не означава изчезването на многонационалните дър
жавни образувания от картата на Югоизточна Европа. В ума
лена форма те се срещат отново в многобройни нови сътво
рения, които с благоволението на силите победителки вели
кодушно са снабдени със земи. На територията на Кралство
то на сърбите, хърватите и словените живеят петнадесет на
ционалности и народностни групи, в които неспадащите към
славянските народности малцинства достигат 15 % от насе
лението, във „Велика Румъния“, Седмиградско, Банат, Буко-

вина, Бесарабия и Добруджа (гранични зони със силно хетерогенно етнически структури) квотата на малцинствата при общо 19 националности достига забележителния размер от 28 %. Дори Унгария, която чрез насилствените ампутации в Трианон е сведена до своето етническо ядро и с това постига веднага след Австрия най-високата етническа хомогенност сред държавите наследници на империите, има също така квота от малцинства от 10 % (между тях като компактна селническа група само немците са 6,9 %). И обратното, около три милиона маджари трябва да бъдат разпределени в четири държави като малцинства и да се борят за отстояването на собствената си национална идентичност. В полза на авторите на мира трябва да се има предвид, че те много добре осъзнават неразрешимите противоречия между етнографските, историческите, икономическите и стратегическите принципи при полагането на границите и са предвидили усложнения при междусъседските отношения. Чрез договорите за защита на малцинствата, наложени на новите правителства и включени текстуално в тогавашните мирни споразумения, и чрез правото на петиции пред Обществото на народите се смята, че е възможно да се предварят дискриминациите и масовите злоупотреби с малцинствените права. Това много скоро се оказва една велика илюзия. Отговорните политици на засегнатите от договорите страни са принудени да ги подпишат под силен натиск. На практика положенията, които се възприемат като дискриминиращи ограничения на националния суверенитет, се лишават от всякаква стойност в деянията на изпълнителната власт или в преднамерените отделни мерки (дискриминация, централизация, поземлени реформи).

В променящите се аграрни общества се установяват освен това и антисемитските настроения. Евреите, както и всички чужденци се сблъскват сред възхождащите дребнобуржоазни среди с неприязненост и неприемане. Възприемат ги като досадни конкуренти. Във времето между войните евреите са посрещнати най-остро в Унгария и в Румъния. Маджарското еврейство се е оказало благодарение на дългогодишно покровителстване от страна на едрите земевладелци особено склонно към асимилация и чрез академичните професии (лекари, юристи, чиновници, журналисти, мениджъри на индустрията) си пробива път до най-високите обществени среди.

При съучастие в общото население от само 5 % то се концентрира главно в големия окръг на Будапеща (съставляващо 20 % от населението на града). В Румъния евреите представляват едва 4 % от населението, но по исторически причини предпочитат Бесарабия и Буковина като места за пребиваване. Там техните предци са били отпратени в края на XIX в. поради дискриминационните мерки на рестриктивната политика на руското чиновничество.

Характерно за тежкото състояние на малцинствата в източно- и югоизточноевропейските държави за времето между двете войни е, че очевидно само в Естония образцовото уреждане на защита на малцинствата – включително законна гаранция за самоуправление на културните институции – функционира и практически. Във всички останали страни заинтересовани съседи с техните искания за ревизии и с постъпките им пред спадащите към Обществото на народите представители на малцинствата поддържат разгорещена атмосфера, която е малко подходяща за доброволни отстъпки и компромиси в името на изглаждането на вътрешното напрежение. Все пак Обществото на народите успява в някои случаи да предложи с успех своите услуги на посредник. Така например през 1923 г. след нападение върху италианските членове на гръцко-албанската гранична комисия италианците биват убедени да напуснат окупирания Корфу, а през 1925 г. Гърция е готова, след намесата на Женева, да изплати обезщетение на българския си съсед поради въоръжения конфликт на границата. За прекратяване действията срещу Фиуме (Риека), които поетът-патриот Габриеле д'Анунцио предприема със своите доброволци на 12 септември 1919 г., дори на трите велики сили на Парижката мирна конференция липсват необходимите механизми за въздействие. В двустранни преговори с Италия на 12 октомври 1920 г. Югославия се съгласява да се създаде свободна зона във Фиуме, която обаче е анексирана от Италия още през 1924 г. Едва мирният договор от 1947 г. въвежда Югославия във владение на пристанищния град.

От първия миг турските националисти около Мустафа Кемал (Ататюрк) се бият с оръжие в ръка срещу парижкия диктат и успяват да наложат своите искания за ревизия. Режимът на султана трябва да приеме след прекратяване на огъня в Мудрос (30 октомври 1918) окупацията на Истанбул

и строгата защитна митническа политика, която след нача-
лото на XIX в. трябва да осигури условия за стартиране на
промишлеността, изходните ѝ позиции са само частично по-
добрени. В сравнение с Европа малките държави на европей-
кия Югоизток спадат към „слаборазвитите страни“. Основ-
ните икономически и социални индикатори предсказват
скромни перспективи за бъдеще. Освен това ситуацията е ха-
рактеризирана със свръхпропорционално участие на земеде-
лието в доходите на населението, с хронична липса на капи-
тали, слаби добиви от декар земя, отсъствие на производите-
лен труд, ниски доходи на глава от населението, неравно раз-
пределение на обществените ресурси поради слабо развита
просветна система и ниска грамотност особено в селските
области, с висока детска смъртност и т.н. В последните два
десетилетия на XIX в., засмукани от бурно демографско раз-
витие, пространствата за действие на предвидлива стопан-
ска политика са значително ограничени. Възходящият ръст
на работните места в индустрията в нито една от фазите не
се оказва достатъчен, за да се изравни с естествения прираст
на населението. Емиграцията отвъд океана носи само вре-
менно отдушник. От изостаналите и все още далеч непо-
движни вътрешнобалкански селски общности сравнителна
малцина сърцати намират пътя към Новия свят. Само в Гър-
ция емиграцията към Америка преди избухването на Пър-
вата световна война със своите 254 000 емигранти между 19
и 1911 г. сочи мащаби, сравними с тези от източните облас-
на Европа (Галиция, Буковина, Словакия, Унгария, Полша

Балканските народи в течение на XIX в. се присъединя-
ват при неблагоприятни икономически и хигиенни изход-
условия и само след значими колебания към всеобщата на-
ка на бързо нарастване на населението. След 1878 г. ръст
на населението се увеличава с удвояване на средногодиш-
те проценти в размерите на истински бум. Населението
Сърбия нараства между 1878 и 1914 г. от 1,7 на 3,02 м
българите нарастват между 1880 и 1910 г. от 2,8 на 4,3 м
румънците от 4,6 на 7 млн., Гърция достига в навечерието
Първата световна война границата на петте милиона (об-
гоприятствана от териториалните придобивки от 1881 г., Т
салия, Южен Епир и от придобивките през 1912 – 1913), ж
през 1853 г. тя има едва един милион обитатели.

Обстойните социални последици от този демографски бум
в балканските държави се четат и в прозаичните цифри на
аграрната статистика. Растящият брой обеднели селяни са
принудени да разчитат на продукцията от дворове и малки
парцели. Те уголемяват армията на скъсалите с корена си
земеделски работници, които не намират достатъчно заетост
в неразвитото земеделие и вегетират на ръба на екзистенц-
минимума или нахлуват като обедняла пролетарска прослой-
ка в близкоотстоящите градски и занаятчийски центрове. Въз-
можностите за тяхното използване при маса неквалифици-
рани работници са бързо изчерпани. Големият селски бунт
на гладните за земя румънски селяни, който, тръгвайки през
март 1907 г. от Молдова, обхваща бързо големи селски про-
странства, е ясен предупредителен признак. Социалното не-
доволство, което се установява след разочароващото провеж-
дане на поземлената реформа на княз Александър Йоан Куза
от 14/26 август 1864 г., бива удържано с брутална сила чрез
намесата на редовни войскови части.

Като унаследено бреме Балканите получават, с различно
въздействие в отделните райони, неравното разпределение
на земите. Бурното демографско развитие дори в районите, в
които едрото земевладелие отдавна не съществува и е била
проведена обширна поземлена реформа, както и потенциалът
на недоволството на земеделските работници и на дребните
селяни, които вече не могат да осигурят семействата си с
добива от собствената си земя и са принудени да влизат в
неблагоприятни условия на аренда, се раздува в застрашите-
лни размери. В Сърбия в края на миналото столетие селя-
ните без земя са 11,5 % от селското население. Унгария след
войната е обозначавана като страната на три милиона прося-
щи. Към „селската бедност“ тук спадат 1,5 млн. безимотни
(ратаи и селски работници) и 1,5 млн. съвсем дребни селяни
със земя до пет катастралъха (1 катастралъх е равен на 0,575
хектара), които заедно образуват 70 % от селското населе-
ние. Срещу тях стоят петстотин-шестстотин семейства соб-
ственици на латифундии, от които всяко разполага с повече
от хиляда катастралъха и които владеят повече от една тре-
та от обработваемата земя (0,2 % от дворовете; 32, 3 % от
обработваемата земя). Към „селската беднота“ спадат 53,6 %
от домакинствата с 5,8 % от собствеността на земята. С реду-

цирането на границите според мирния договор в Трианон, отпадането на граничните зони с преобладаващ брой дребн селски собственици, респ. на селяните, живеещи на държа на земя (военната граница) или кооперативно организиран те свободни селски общности (Секлерланд и Заксенбоден Трансилвания) тежестта в бройки на унгарските едри собс веници се увеличава още повече. Процентното участие на макинствата с над хиляди кх. се покачва от 11,05 % на 17,67 Висшата аристокрация притежава 14 – 15 % от поземлена собственост, голяма част от която са наследствени имения особено в центровете на аристократическата собственост въд Дунава. Селската собственост е застрашена чрез реал делби от по-нататъшно разпокъсване.

Сравнимо с произлязлото от Трианон в Унгария разд ление на земята има в Старото кралство (Vechiul Regat, т рече Молдова, Влашко и Добруджа), влязло във великор мънската държава от 1918 г.. Приблизително половината о обработваемата земя (48,3 %) е разделена към края на XIX в земеделски стопанства – над сто хектара, като 95 % от м макинствата спадат през 1897 г. към дребната собственост със земя под 10 хектара (0-5 хектара при 77,2 %; 5-10 хектар при останалите 18,2 %). Армията от селски работници б земя през 1905 г. възлиза на 300 000 души, като други 200 0 имат само скромни парчета земя, които не позволяват м модерно стопанисване. Ако се приеме като екзистенцимин мум за поддържане на живота на едно средно селско дом кинство продукцията от три хектара, то 60 % от селяните старото Румънско кралство не могат да се изхранят от с тата земя, значителен брой от домакинствата с 3 – 5 хектар са осъдени да търсят постоянно допълнителен доход, повеч от 80 % от населението вегетира под границата на бедност в почти безизходна стопанска ситуация. Поради необход мостта да увеличат недостатъчните размери на разполаг емите обработваеми площи много дребни собственици са пр нудени да влязат в отношения на арендатори със съседни едри земеделци. Едрите владения над сто хектара са обраб вани само частично със собствени сили, половината от зем та е предоставяна под аренда на дребните земеделци.

Сходна с румънската структура на поземлена собстве се запазва в Бесарабия (историческата Източна Молдо

ито през февруари 1918 г. е окупирана от румънските войс и в Парижкия протокол от 28 октомври 1920 г. е предоставе на Великорумънската държава (под 10 хектара имат 96,6 % домакинствата с участие в общата площ от 51,6 %, като едр ло земевладение над сто хектара е представено с 0,6 % домак нства и с 44,1 % участие в собствеността на земята, а средни земевладелци с 10 до 100 хектара представляват 2,8 % от омакинствата и притежават 4,3 % от обработваемата земя). актът, че в тази оспорвана зона големите стопанства често притежание на руснаци, а сред средните собственици немс ките колонисти са добре представени, повежда дискусиите по поземлената собственост през 20-те години в националис чески фарватер. Вследствие на руските революционни съ тия разбунтуваните селски маси се възползват от отсъст ието на руските едри собственици и в самостоятелни акции ите през 1917 – 1918 г. разпределят земята помежду си. Букурешкият парламент се вижда принуден да узакони през 1918 г. това разпределение. По-нататъшни отчуждения, които засят едрите собственици в Молдова и Влашко (16/29 декември 1918), успокояват социалното недоволство сред радикализи раните селски маси и чрез създаване на дребнобуржоазни сто анства поставят брожението под контрол. Тези отчуждава ия се разпространяват и към новопридобитите северни и северозападни гранични зони – Буковина (Бухенланд), Седмоградско и Тимишварски Банат – и визират преди всичко унгарските магнати. Поради благоприятните предпоставки в ландшафта букурещките чиновници в този район трябва да държат сметка за укрепналата средна селска собственост, която в повечето случаи също се намира в чужди ръце (секеи в Източна Трансилвания, Саксонска Трансилвания, в южната част на страната и дунавските шваби в Банат).

В Румъния заключителните аграрни закони от юли 1921 г. предлагат многобройни възможности за национално насочено разпределение на земите и за коригираща намеса в заварените структури на едрото земевладение. Наистина при отчужденията не са пощадени и румънски едри собственици (общо 6 125 000 хектара са конфискувани, т.е. 66,2 % от площта, притежавана от едри собственици с повече от сто хектара земя), но при разпределението румънските безимотни и малоимотни селяни са преднамерено предпочетени.

Също така върху стопанския живот в новосъздаде
Кралство на сърбите, хърватите и словенците тежи зава
бреме от злощастното минало. Столетната принадлеж
на отделните части на страната на съвършено различн
конови разпоредби е оставила трайни следи. На терито
на Югославското кралство се среща главно в Словения, Х
ватия и Сърбия дребно и дребнособственическо селячест
вкоренена в средиземноморска римскоправна традиция
тема на арендиране (т.нар. конституция на колоната в
терланда на далматинските градове) и с останала от осм
ко време едра собственост (т.нар. чифлици в Босна, Хер
вина и Южна Сърбия, респ. Македония), която е обраб
на от християни без земя (кметове). Реликтите на патр
халния племенен ред с често екстензивно говедовъдство
се запазили най-продължително време в Черна гора, док
в челните зони на хабсбургската експанзия на юг семейс
та на маджарските и австрийските магнати са натрупали
чителни латифундии в Словения и Войводина. В Хърват
и Словения през 1885 г. отпадат от владенията повече от
ляда катастралъоха (вкл. и горите) – една площ от 22,46
във Войводина 6,55 % (1918). Със земя от 100-1000 хект
разполагат по същото време в Хърватско, Словения 5,22
във Войводина 13,37 % от домакинствата, като сред сре
те селски производители тук преобладават дунавските ш
би. Югославската вътрешна политика между двете войни
пи поражение пред гигантската задача да отстрани значи
ните регионални разлики в развитието и да подготви чес
изравняване на интересите между хетерогенните части
страната. Грижите по интеграцията биват много бързо
трупани от наносите на сърбо-хърватските антагонизми,
което централна роля се пада на хърватската селска пар

В южната част на Балканския полуостров разрешен
на поземления въпрос трябва да се разглежда в пряка вр
със залеза на Османската империя. Непосредствено в по
тата пред имперската централа Истанбул мюсюлманското
ро земевладение играе в течение на векове доминираща
ля. Постепенното териториално разрешение на Източния
рос е довело като следствие до една повече или по-малко
дикална промяна в собственическите отношения. В Гъ
при прогонването на турците държавата си присвоява пр

им върху поземлената собственост. По-нататъшното раз-
ване на тези „национални земи“ (ethnikai gaiai) на гръцки
еляни – главно на заслужили бойци по време на войната за
освобождение, става трайна тема, застрашаваща вътрешния
мир. Тъй като те служат за обезпечение за направените за-
ми на лондонския пазар, баварското регентство се вижда се-
рьозно ограничено във възможностите си за действие. Успе-
кът на закона за дотациите, издаден на 26 май / 7 юни 1835 г.
от правителството на Армансперг, е възпрепятстван от твърде
строгите норми за неговото прилагане. Надеждите на глад-
ните за земя изполичари и собственици на отрязъци да се
сдобият трайно с поземлена собственост са горчиво измаме-
ни поради интересите на хазната. Разполагащите с капитали
купувачи и спекуланти от гръцките търговски центрове впо-
следствие получават голямата печалба. Сдобиването с нови
земи през 1881 г. (Тесалия), 1912 – 1913 г. (Македония и Епир)
и през 1919 г. (Западна Тракия) засилват и по-нататък
позициите на едрите земевладелци в гръцката държава. Въз-
приетата от османското наследство форма в тези райони пред-
ставлява чифлиците със села. Техните собственици най-чес-
то живеят в градовете като рентиери. Управителите намира-
рат едри арендатори, които довеждат изполичари за обработ-
ка на земята. Големите земеделски стопанства – най-често с
екстензивно говедовъдство – се явяват като изключения.
Гръцката аграрна структура е съставена от множество мал-
ки стопанства на изполичари върху земите на едрите земевла-
делци. На Йонийските острови, които преминават към гръц-
ката държава през 1876 г. с т.нар. emphyteysis (т.е. „поселва-
не“), се е запазила институция на арендаторски отношения
от римското право, от която най-голяма печалба са имали
елинизираните едри собственици от италиански произход.

След краха на османското владичество гръцкото прави-
телство договорно се задължава да спазва интересите на ед-
рите турски земевладеци. То влиза в правата на наследник
само на държавните земи и на владенията на „мъртвата ръ-
ка“ (вакъфи), придобиването на останалите турски едри зе-
мевладения може да стане само на основата на частноправни
сделки. При това масата на обеднелите изполичари има съ-
перничеството на собствениците на капитали. Необходимост-
та да обезпечи известна обработваема площ на засилващия

се поток от бежанци след балканските войни и да им създаде една основа за съществуване в отечествената земя застана най-сетне правителството да действа по принуда. Из- вънредните обстоятелства след малоазийското фиаско (Гър- ция трябва да се справя с поток бежанци от Турция, Съвет- ка Русия, България и други страни, с увеличение на населе- нието от една четвърт) изискват изключителни мерки. От- делните закони за провеждане на поземлена реформа вече обхващат 40 % от стопански използваемата земя – повече, отколкото във всяка друга балканска страна във времето меж- ду войните.

Разпределението на земите в България, обратно, не е то- реща тема във вътрешнополитическите проблеми. С оттег- лянето на турците земята минава в притежание на българи- те. Остатъците от едрото земевладение, което през 1897 г. обхваща 0,1 % от домакинствата с участие от 6,5 %, се запаз- ват най-вече в ръцете на държавата и на църквата. Картина- та на българското земеделие в периода между войните е бе- лязана от доминиращото положение на дребните земеделски стопанства. Още в края на предходното столетие 87,3 % от домакинствата спадат към тази категория (с притежание 0- 10 хектара и с участие от 49 % в собствеността на орната земя). Отглеждането на интензивни култури – тютюн, мас- лодайни растения, памук, лозя – осигурява на ориентираните към пазара средни селяни доходни добиви. Стопанската дейност на селските домакинства е застрашена обаче от ви- соки компенсации, които се дължат за преминаването на тур- ската собственост в българска след постигането на национал- ната независимост и поради постепенно редуциране и парце- лиране на обработваемата земя вследствие на увеличаване на населението. Обеднели селяни изпълват редиците на без- имотните селски пролетарии, които нямат шансове на бъдеще и дават основата на радикализирано селско движение, от кое- то Българският земеделски народен съюз черпи потенциала на своя електорат. Той представлява новият тип селски пар- тии, които влизат в конкуренция с класическите буржоазни партии – консервативната и либералната, на източно- и на южноевропейските аграрни общества. Но само в България представителите на селячеството успяват да завоюват мно- жество от гласове и под водачеството на Стамболийски за

станат определяща политическа сила в страната. Този експеримент има кървав край с военния преврат на 9 юни 1923 г.

„Зеленото движение“

Селските движения в държавите наследници на Версайската система, които така решително изменят през 20-те години партийната палитра, биват възприемани от съвременните като далеч отиващи исторически обрати. Г.К. Честъртън ги оприличава на покръстването на Константин Велики или на френската революция. Мнозина виждат в регенерацията на Европа върху селските начала изпълнена с надежди перспектива за бъдещето. В изхождащата главно от средите на интелигенцията идеология на аграризма се мярва идеалната картина на един селски свят, основан върху традиционните стойности на хуманността, мира, реда, семейството и нацията, който да се противопостави на развращението на градското урбанистично-индустриално общество. На предтечите на руската народническа идеология на 70-те и на 80-те години на XIX в. са задължени Константин Стере в Румъния и хърватинът Антун Радич. Организационен център на „Зеления интернационал“ става Прага, където от 1921 г. функционира интернационалното аграрбюро като информационен и координационен център и под ръководството на Антонин Швехла – известния водач на Чехословашката републиканска аграрна партия и временно министър-председател (1920 – 1926) – има грижата за общо действие на всички селски партии. В разцвета на неговото развитие по време на световната стопанска криза към него се числят в Югоизточна Европа Българският земеделски народен съюз (основан през 1899 г. в Плевен), Румънската национална селска партия (Partidul National Taranesk, основана в 1926 г. от царанистите И. Михалаке, Ч. Стере и В. Маджару) и Хърватската селска партия (Хръватска селячка странка, основана през 1904 г. от братята Степан и Антун Радич).

Своите временни успехи при парламентарните избори югоизточноевропейските селски партии дължат на крахова-та ситуация в края на Първата световна война. Те се явяват последователни защитници на основната поземлена рефор-

ма и с това представители на интересите на мнозинството от селското население. Във възникващия „Зелен фронт" се нареждат радикални буржоазни реформатори. Разцъфтяващата селска литература се заема с грижата и с нуждите на малкия човек и с реалистичното обрисуване на селския живот се поставя в услуга на страдащото селско население. Вдъхновените от румънския социолог и философ Димитрие Густи (1880 – 1955) изследвания в Румъния и Унгария позволяват през 30-те години чрез статистически наблюдения на място снемането на точен научен инвентарен опис на селския живот и на дефицитите в развитието на село.

Балансът на успехите на селското движение показва значителни разлики в отделните балкански страни. Най-малко се променя Унгария. След радикалните отчуждения на Съветската унгарска република, която на 3 април прехвърля безвъзмездно едри и средни земевладения над сто катастралоха към държавната собственост, регентът Хорти показва неголяма склонност към намеса в съществуващото право на собственост. Законът за правилното разпределение на поземлената собственост на правителството Телеки от 7 декември 1920 г. засяга само една част от неприсъствено владените църковни земи и едри стопанства. Общо 7,3 % от обработваемата площ са погълнати от поземлената реформа и само 5,5 % от орната земя е предоставена на нови собственици. Големият брой облагодетелствани (общо 686 000 души), които са предимно войнишки вдовици, военни инвалиди, притежатели на дребни парцели и безработни земеделски работници, както и чиновници и служещи, позволява само минимално оземляване (средния размер 1,9 кастралоха). Наистина последица на унгарската поземлена политика е значителното увеличаване броя на собствениците, но структурата на собствеността в цяла Унгария с нейното неравномерно разпределение на земята е едва докосната от това. Едрото земевладение разполага и оттук нататък с повече от една трета от обработваемата площ.

Решително преразпределяне на земята се осъществява в съседните на Унгария югоизточноевропейски страни. В Югославия са преразпределени 12 % от полските земи, частта на едрите земеделци – над сто хектара обработваема земя – спада на 2,8 %. Румънската поземлена реформа от 1917 – 1921 г.

ъществява едрите собственици (над сто хектара), те губят
ма 2 % от своята земя (ще рече, 29,7 % от общата обработва-
ема площ на страната).

Шумни изборни успехи в България предават в ръцете на
ставляващите селското движение за къс преходен период са-
остоятелна правителствена отговорност. Още през август-
евските избори на 1919 г. земеделският съюз, който се със-
тои от териториални дружбени организации на регионално
ниво и на селски организации за взаимопомощ и който през
1899 г. се оформя като общ представител на политическите
нтереси на българските селяни, става най-силната фракция
в парламента. През октомври 1919 г. неговият водач и главен
еолог Александър Стамболийски застава начело на коали-
ционно правителство. След новите избори през март 1920 г.
самостоятелното земеделско правителство се задържа до во-
енния преврат на 9 юни 1923 г. По време на парламентарни-
е избори през 1923 г. техните гласове възлизат на 53 % (с 86 %
от местата в парламента). В този период прокарват в парла-
мента поредица от важни закони за вътрешни реформи. С
въвеждането на трудова повинност започва достоен за вни-
мание опит българската младеж да бъде мобилизирана за об-
щонационални дела. В представите на Стамболийски се обе-
диняват радикалдемократични, подчертано антимонархисти-
чни черти с антибуржоазни настроения. За да опази бленува-
ния чист свят на селския труженик от пагубното влияние на
декадентското градско общество, той не се колебае да си по-
служи с демагогски средства или да прибегне до насилия сре-
щу противниците си, като си служи със своята милиция
„Оранжевата гвардия“. Сее раздори и си създава фанатични
неприятели сред военните, буржоазната опозиция и сред ма-
кедонските революционери, които долавят зад външнополи-
тическите му действия предателски намерения спрямо бъл-
гарската кауза. След преврата на 9 юни 1923 г. почва кърва-
вата разправа с представителите на българския аграризъм.
Стамболийски е открит в родното си място Славовица, къде-
то се е оттеглил с неколцина доверени нему хора, и на 14 юни
е убит по зверски начин. С него изчезват въобще земеделци-
те като определена групировка от вътрешнобългарския по-
литически живот точно след четиригодишно интермецо, в ко-
ето носят сами цялата отговорност за властта.

Подобен трагичен край има в съседна Югославия опи
тът на Хърватската селска партия да постигне по-нататъ
но демократизиране на обществото и да доведе федератив
устройство на страната в съзвучие със селските съсловни ин
тереси. Също така и хърватският селски водач Степан Ра
умира още през 20-те години от насилствена смърт. Той
тежко ранен в Скупщината на 20 юни 1928 г. при атента
револвер от черногорски екстремист от радикалната парти
и умира няколко дни след това. Хърватското селско движе
ние в този момент вече отдавна се е отклонило от ролята
представител на съсловните интереси в посока на движени
за автономия срещу сръбския унитаризъм и централизъм
исканията на неговия наследник в ръководството на парти
ята д-р Владимир Мачек за преобразуване на югославската
конституция във федеративна крал Александър (1921 – 193
отговаря с отменяне през януари 1929 г. на конституцията о
1921 г. (Видовданската конституция) и с обявяването на кра
ска диктатура. Неговият пример намира подражатели пре
30-те години в другите балкански държави.

Кризата на парламентаризма

Парламентарната система на управление на XIX в. е при
садена в Югоизточна Европа отвън като нещо чуждо в съ
вършено различната политическа реалност. Намерението на
приятелски настроените интервениращи сили е да създадат
силен парламентарен противовес спрямо повиканите на бал
канските тронове чужди владетели или пък местни княже
Белгийската конституция, изградена по забележителен на
чин върху принципа на народната суверенност, оказва върх
западно възпитания слой интелигенция на всички балкански
народи трайно въздействие и е повлияла решително диску
сиите относно конституционализма във всички балкански
държави. Но в действителност от тези републикански рево
люционни и конституционни идеи произхожда корумпиращо
въздействие върху конституционната реалност. Парламентар
ният живот в Югоизточна Европа е бил винаги достоянието
само на малоброен рехав горен слой. Той се освобождава

напълно от своите съсловни обвързаности и развива ново
олигархично самосъзнание, което след овладяване на парла
ментарните механизми си служи с тях за постигане на егоис
тични цели. На голямата маса селяни поради липсата на пред
поставки в образованието (неграмотността в Югославия през
1921 г. представлява 51,5 %, макар с големи регионални раз
лики от Словения – 8 %, до Македония – 83,8 %) и поради
столетно враждебно държавническо мислене достъпът до за
падния парламентаризъм и до истинските демократични
убеждения остава затворен. Така на Балканите липсва истин
ски противовес на държавата – политически пълнолетно и
организирано общество, както и действащ контрол на зако
нодателната и изпълнителната власт.

В отделни балкански страни настъпват значителни на
рушения при функционирането на парламентарната система
на управление. Зад конституционните борби на XIX и XX в. в
Сърбия, България, Гърция и Румъния стоят по-малко кня
жеската власт и парламентаризмът, противопоставени не
примиримо едно на друго, отколкото олигархически групи
рания, в които и княжеските домове са неизбежно вплетени.

Типичен пример е конституционното развитие в Сърбия.
Тук Милош Обренович се оказва през 1838 г. вследствие ин
тервенцията на султана ограничен в автократичното си уп
равление. Година по-късно поради действията на сенаторс
ката олигархия (т.нар. турска конституция от 1838 предвиж
па установяване на съвет от 17 сенатори, на които е предос
тавено значително влияние) той е принуден да се откаже от
трона. Неговият син Милан е възпрепятстван в приемането
на властта от смъртоносна болест, вторият му син Михаил
претърпява поражение пред подкрепяното от сенаторите ре
гентство. Неговият наследник Александър Карагьоргевич
(1842 – 1859) – син на легендарния Карагьорги, властва като
представител на сената, без да позволи на Скупщината да уп
ражни някакво по-значимо въздействие върху властта. Скуп
щината се събира отново едва през 1858 г. и връща на трона
стареца Милош Обренович. С конституцията от 1861 г. него
вият наследник Михаил (1860 – 1868) създава инструмента
рий, който да не му пречи в провеждането на предвидлива
балканска политика. Убийството му през 1868 г. означава зав
ръщане към олигархията (*Конституцията на Петдесетни-*

цата на регентството), която е отстранена едва с конституци-
ята от 1888 г. и окончателно – с конституцията от 1903 г. чрез
парламентарна система. Това обаче става постепенно под еги-
дата на властната фигура Никола Пашич. Централистките
представи на неговата радикална партия оставят решителен
отпечатък в конституцията на новото Югославянско кралст-
во и проиграват отстъпките на хърватския федерализъм в
Корфу. Следователно хърватските и словенските депутати не
дават съгласието си за конституцията от деня на Св. Вит и се
въздържат от гласуване в Скупщината.

В България масивното руско въздействие помага на ли-
бералните идеи да победят. Конституцията от април 1878 г.
(Търновската конституция) спада със своята еднокамерна сис-
тема и отговорност на министрите към най-прогресивните
конституционни проекти в Югоизточна Европа, макар бъл-
гарското аграрно общество да не може да бъде носител на
никаква година да функционира парламентарна система на уп-
равление. Напразно Александър Батенберг се опитва да за-
обиколи стягащите го конституционни положения (1881 -
1883). Младият Фердинанд е застрашен при авторитарния ре-
жим на Стамболов да бъде изтласкан от политическа отго-
ворност. Той наистина успява през 1894 г. да се освободи от
неудобния си партньор, но чрез своята лишена от шансове
външна политика проиграва трона си. При неговия прием-
ник Борис III тероризмът на ВМРО завладява все повече по-
литическата сцена, след като земеделският съюз на Стамбо-
лийски и силно представените в парламента комунисти след
превратата през 1923 г. минават в нелегалност. Страната стига
на ръба на гражданска война. Като изход от безнадеждното
положение и тук се предлага диктатура на царя. Превратът
на офицерите под водачеството на полковник Дамян Велчев
на 19 май 1934 г. и преходното правителство на Кимон Геор-
гиев (1934 – 1935), което с разтурването на ВМРО и с прогре-
сивна политика на село дава големия си принос за вътрешно-
то омиротворение, подготвят действията на царя. Борис III
си служи с верните на трона офицери като с инструмент за
възстановяване своето предишно влияние върху правителст-
вото. Той упражнява чрез последователно деполитизиране на
армията чак до самата си смърт (23 август 1943) еднолично
управление, опрян на доверени лица.

Той има в съседна Румъния добър подражател. Също и крал Карол на Румъния, който поради връзките си с Магда Лупеску е отстранен от престола и през 1925 г. напуска страната, съумява след завръщането си през 1930 г. (като Карол II, 1930 – 1940) да завладее авансцената като властваща фигура и най-сетне въпреки съществуващите парламентарни институции да вземе управлението на страната под свой контрол (новата конституция на Румъния от 1938).

На гръцка земя борците за освобождение на страната и мнозина доброволци от филелинистичния лагер отдавна мечтаят за осигуряване на националната независимост чрез възраждане на „атинската демокрация". Революционният поет Ригас Фереос Велестинлис се обляга със своя проект на конституция за свободна Гърция точно на френския образец. Регионалните конституции от 20-те години, които са благословени от „народните събрания", носят духа на конституционализма, на буржоазните права за свобода и за народностното представителство. Само против волята си гърците се примиряват под диктата на помагащите им сили с монархистичния режим на чужд на страната човек. На личния абсолютизъм на крал Отто революцията от 1843 г. слага ясен край. Заговорниците налагат на владетеля либерална конституция (март 1844). След насилствения отказ от престола на човека от Вителсбах новата конституция от 1864 г. ограничава в по-голяма степен кралските прерогативи и придава голямо значение на народностната воля чрез въвеждане на еднокамерен парламент. Макар че в парламентарната практика личните връзки над кулисите, отношенията на клиентела и патронаж значат повече, отколкото един основаващ се на волята на избирателите мандат, двете водещи политически направления – либералното и консервативното, признават на монарха претенцията за политическо водачество, като не може отсега нататък да откаже да легитимира менящите се управляващи кабинети. Един монарх, който поставя себе си над парламентарното мнозинство, рискува конституционен конфликт. Крал Константин I, който по време на Първата световна война като зет на кайзер Вилхелм II следва една неутрална линия и се противопоставя на желанието на приятеля на Антантата (неговия премиер Елефтериос Венизелос) да влезе във войната на страната на съюзниците, предизвиква съдбоносно „национал-

но разцепление" (етникос дихасмос) между роялисти и венизелисти. Това разцепление ще се окаже непреодолимо. Основното разногласие върху бъдещата държавна форма на Гърция между двата лагера, което осакатява вътрешната политика между двете световни войни, дава отново шансове на политизираните групи от офицерството. Плебисцитът от 13 април 1924 г. решава преминаването към република след прокламацията на народното събрание от 25 март 1924 г., но ожесточената съпротива на монархистичните кръгове се възползва от още нестабилните политически отношения. Превратът на офицерите монархисти от 1935 г., който прави възможно завръщането на крал Георг II, не довежда на практика до реституция на монархистичната система в Гърция, а помага на генерал Иоанис Метаксас да стигне до властта с диктаторска правомощия (диктатурата от 4 август 1936). Той е изразител само на малка група десни екстремисти, които подражават на примера на фашистка Германия и Италия. Въпреки това успява да се удържи на власт до смъртта си на 29 януари 1941 г.

Конституционното развитие в Албания въпреки представите на великите сили никога не е познало разделянето на функциите между монархическата върхушка и парламентарните контролни инстанции. Непримиримите социални сътресения между предимно мохамеданските едри поземлени собственици и масата от селско население утежняват държавното изграждане в измъчената страна. Албания е затвърдила с мъка държавната си самостоятелност в бурните военни години и в годините след войната под чужди окупационни войски. По времето на Първата световна война тя е изгубила граничните си зони, отнети ѝ от Черна гора и Сърбия, чиито войски са сменени по-късно от австрийски, и от Гърция. Италия още през октомври 1914 г. с десант при Валона си осигурява удобно изходно положение за защита на своите интереси. Крахът на Централните сили води до окупация на голяма част от страната от сръбски и френски, а също така и от италиански военни контингенти. Само на твърдата позиция на американския президент Уилсън и на тактичността на албанските представители на парижката мирна конференция албанците дължат провалянето на двустранното споразумение между Италия и Гърция за разделянето на Албания (споразумението Венизелос-Титони от 29 юли 1919) и британско

ското посредническо предложение с отстъпване на територии в Северна Албания в полза на Югославия. Националното въстание през май 1920 г. води до пълното оттегляне на италианците.

В горещи вътрешни пререкания две социални групировки застават по непримирим начин една срещу друга: ръководената от Шефкет Верлаци Прогресивна партия на консервативните мохамедани – едри земевладелци, и прогресивните реформаторски кръгове около завърналия се от емиграция в Америка православен епископ Фан С. Ноли, който разчита на силна подкрепа от гладните за земя селяни в Южна Албания. Чрез женитба с дъщерята на Шефкет Верлаци безскрупулният политик на силата Ахмед Зогу се превръща от привърженик на движението за реформи в решителен застъпник на консервативните съсловни интереси. Недоволството в страната, извело Ноли временно начело на управлението (1924), принуждава Зогу да избяга в Белград. Но след няколко месеца, на 13 декември 1924 г., той преминава с югославска подкрепа – към него са се присъединили също така и части от белогвардейската армия на генерал Врангел, отново албанската граница и взема властта в страната. Националното събрание го избира на 31 януари 1925 г. за президент. С конституцията, скроена според неговата личност, от 7 март 1925 г. и с италианска финансова помощ Зогу си обезпечава силно мястото, което озарява с владетелски блясък на 1 декември 1928 г. възприемането на кралската титла.

Италианска финансова група е създала албанската национална банка и е спечелила контрола върху албанското стопанство. Само със значителни усилия Зогу успява да изгладди последствията от принудително наложения от италианците мир в Тирана и да удържи независима политика между Италия и Югославия. В решителната фаза на преговорите му липсва необходимата поддръжка от народа и подкрепа отвън, за да посрещне ефективно представените ултимативно искания на Италия. На 8 април 1939 италиански дебаркационни войски нахлуват в Тирана. Крал Зогу I се оттегля в Гърция.

Във видимо изостряща се национална и международна кризисна ситуация демократичните селски партии в Югоизточна Европа още през средата на 20-те години са изтласкани на ръба на политическите събития. През 30-те години те

губят напълно срещу диктаторските и авторитарните режи-
ми, чиито политически работници не се възпират да прибег-
нат до терористични средства във вътрешнополитическите
боричкания. Възходът на антипарламентарните форми на уп-
равление облекчава онази типична „кралска диктатура", ко-
ято се предлага като изпитано средство при безизходни ситу-
ации, тъй като може да разчитат на подкрепата на монархи-
тичните военни кръгове. Все пак само в изключителни слу-
чаи тази диктатура се е израждала, и то само временно – пре
високата фаза на директното националсоциалистическо влия-
ние в Югоизточна Европа, в терористични режими с фашис-
тки характер.

Световната икономическа криза и фашизмът

Политическото оцеляване и способността за маневрен
на държавите, произлезли от Версайската система, са възп
репятствани основно от отчайващите обстоятелства на све
товната икономическа криза. За трайно заздравяване на аг
рарния сектор чрез преразпределението на земята, чрез пре
селване на излишната селска работна ръка и ориентирането
на инфраструктурите към бъдещето липсват или политичес
ка воля, или финансови възможности. Бързо и доловимо об
лекчение чрез носещ девизи износ и чрез създаване на нови
работни места в индустрията при неблагоприятните всеоб
щи изходни позиции, разбира се, не може да се очаква. О
части наследените военни загуби и искания за изплащане на
репарации, свързаните с прокарване на граници проиграш
стопански отношения и съдбоносният икономически нац
онализъм изострят значително пречките за разбирателство
В търсене на нови пазари за пласмент балканските страни с
явяват конкуриращи се производители на аграрни продукти,
които под натиска на цените на задморския свръхпродукт с
продават с все по-малка печалба. Заеми от чужбина за фи
нансиране на необходимите инвестиции поради разстроен
те обществени финанси могат да се получат само при край
неблагоприятни условия. За администрацията трябва да

неделя все по-голяма част от държавните средства. Галопи-
ща инфлация заплашва стабилността на производството и
кредитната способност на страните.

За оздравяване на общественото стопанство Общество-
то на народите в Женева по време на 20-те години дава по-
мощи в значителни размери. Още през 1920 г. на интернаци-
оналната финансова конференция, която заседава в Брюксел
от 24 септември до 8 октомври, се предвиждат насоки за пла-
ново на реконструкция и финансови помощи за бъдеще. Те
са свързани със значителни вложения в националната сто-
панска политика, която е поддържана с решителни защитни
мерки. Стопанската структура на някогашната Дунавска мо-
нархия е разделена на пет национални пазара. В страните с
най-големи териториални придобивки (Кралството на сър-
бите, хърватите и словенците, Велика Румъния) различните
валутни системи трябва да бъдат хармонизирани, като Алба-
ния няма даже собствена банкова система. Изравняването на
системата на данъците и налозите е наложително – национално-
то стопанство трябва да бъде положено на солидни основи.

Гладната зима на 1918 – 1919 г., която еднакво кара да стра-
дат поради притеснения в снабдяването и липса на горива и
приятели, и врагове, създава картината на мизерията на един
„болен и умиращ континент“ (Дж. М. Кейнс) по най-драстич-
ен начин. Щедра помощ от страна на съюзниците пристига
още през 1919 г. Тя не би могла да бъде финансирана от изто-
щените европейски държави без активната помощ на амери-
канци и канадци. С уреждането на слабо координираните по-
мощни програми през февруари 1919 г. е натоварен генерални-
ят директор на американската помощна организация Хърбърт
Хувър. Но за по-нататъшен финансов ангажимент за оживява-
нето на европейското стопанство правителството на Щатите
не е готово, то залага повече на силите на пазара и на частната
инициатива. Отпадането на главните кредитори по време на
войната се превръща в тежко изпитание за Версайската сис-
тема, на която след политическите уреждания на парижките
договори липсва солидно стопанско обезщетение. Общество-
то на народите може само в ограничена степен да помогне във
финансирането на плановете за национални реконструкции.

Сред държавите наследници на империите загубилите
войната са особено тежко засегнати от разпорежданията на

мирните договори и от исканията за репарации. От политическите вълнения във връзка със съветската република измъчената Унгария е спасена от държавен банкрут само чрез директната интервенция на Обществото на народите. За стабилизирането на държавните си финанси почти всички правителства трябва да прибягнат към чужда помощ. Само Кралството на сърбите, хърватите и словенците, което поради напълно различното структуриране на отделните части на страната трябва да се бори със значителните проблеми на интеграцията, се насочва за стопанската 1920 – 1921 – във всеки случай напразно – към създаване на стопанство със собствени сили. Румъния има едва през 1922 – 1923 стабилен бюджет. Тя трябва да плати за политически мотивирания си отказ от чуждестранни капитали, за своята скъпа програма на индустриализация с инфлационно обезценяване на леята. Спадането на националната валута е възпряно едва през 1929 г. след слизане на либералната партия от власт. Най-късно е постигнато бюджетното равновесие в България (1928 – 1929). Стопанското ѝ консолидиране се дължи само на директната помощ на Обществото на народите. Валутните резерви на всички балкански страни са в кризисно състояние. Законните разпоредби за стабилизиране на югославския динар са създадени с френска подкрепа едва няколко дни преди рухването на банките в Австрия през 1931 г.

Световната икономическа криза сварва балканските страни в изпълнена с надежди преходна фаза. Според достъпните стопански данни започва да се очертава краят на безмерните трудности на приспособяването и на преобразяването. Тенденциите към решително стопанско нарастване се стабилизират. Последиците от голямата криза в пласмента и финансите предизвикват след 1918 г. радикален обрат в мисленето. Изход обещават само класическият инструментариум на авторитарно ръководеното стопанство, което залага на девизите и на протекционистични мерки. За свободна търговия вече не остава никакъв шанс.

С изключително високи защитни мита преди всичко румънското правителство се опитва да създаде благоприятен климат за инвестиции. Авторите на националните стопански планове се възползват в следвоенните години от отчайващите условия на началото. Бързото спадане на национална

та валута има не само негативно въздействие. Обезценяването на парите омекотява бремето на народното стопанство чрез задълженията към погасителния фонд за военните загуби и за задълженията отпреди войната и стимулира влагането в стоки, от което печелят инвестициите в индустрията, предназначена за потребление и външна търговия. Инфлационнообусловеният бум от вложения дава тласък във всички балкански страни в първата половина на 20-те години за нови индустриални строежи, които поглъщат излишната работна сила от селското стопанство. Статистическите данни, с които разполагаме, отбелязват в отделните сектори значително годишно нарастване, макар често пъти то да почва от изключително ниско ниво. Пресмятанията определят ръста на индустриалната продукция на 22 % за Югославия (между 1926 и 1929) и Унгария (между 1925 – 1929), за Румъния 25 % (между 1926 и 1928) и дори 100 % за България (между 1921 и 1929). Постоянната стопанска експанзия се отразява и в растящите числа на външнотърговската статистика, макар в случая с Унгария и Югославия да е определящ прекалено увеличаващият се аграрен експорт.

Съизмерени с напредналите европейски държави, признаците за трайно модернизиране и развитие са все още от решаващо значение. В сравнение с Европа югоизточноевропейските аграрни държави Румъния, България и Югославия остават на най-долната степен на скалата. Неблагоприятните изходни условия на инфраструктурите в основните си данни едва са се променили през 20-те и 30-те години. Пресметнат при постоянни цени, приносът на селското стопанство в националния доход между 1924 и 1938 остава приблизително същият в Югославия (46,9 % през 1924 срещу 46,1 % през 1938), нищожно спадане отбелязва в България (от 53,4 % на 50,9 %, но при едно увеличение на работната ръка в земеделието) и Унгария (от 33,4 % на 30,1 %) и само в Румъния се достига – поради нарастващото търсене на петрол – до промяна в структурите (спадане на участието на земеделието с 9 % – от 39,8 % на 30,9 %).

Пречките в растежа, които се дължат на изостаналостта на югоизточноевропейските аграрни държави, задържат производителността на труда както в земеделието, така и в индустриалния сектор на сравнително ниско ниво. Макар през

20-те години насоченият към Балканите финансов поток на
надхвърля по обем заемите от времето преди войната, очак
ваното стимулиращо въздействие върху стопанството и
ществото далеч не се осъществява. Значителен процент е
вестиран в растящите индустриални браншове, като една час
трябва да бъде вложена при неблагоприятни условия с кр
срокове на издължаване. Само поради тази причина балкан
ските държави са се заели с по-лесната задача да гарантира
постоянно изплащането на чуждестранните си задължения
придобитата при неблагоприятни условия печалба. Планово
съобразено повече с местните условия стопанско насърч
ние за подобряване на инфраструктурите и за разкриване
използване на естествените ресурси не отговаря на основни
те интереси на инвеститорите от Франция и Белгия (в по
малка степен също и от Великобритания и Италия), които
търсят приходоносно влагане на капиталите си и освен то
се чувстват задължени към политически поставените цел
на своите правителства. Германският капитал първонача
но не търси никакво съучастие в югоизточноевропейските
страни. Той е много сериозно засегнат от мерките за отчужд
ване на предприятията от страна на държавите победители

Балканските страни постигат относително стопанско об
лекчение и стабилизиране до края на 20-те години с огромни
външни дългове. Изплащанията на задълженията изяжда от
ново онази част от приходите от износа, която е много нужн
за извършване на инвестициите. През 1928 г. България тр
ва да отдели за изплащане на дълговете си 12,3 %, Румъния
14,6 %, Унгария 17,9 % и Югославия 18,1 % от доходите
износа. Последиците от големия стопански крах, предизв
кан от фалита на кредитните институции във Виена през м
1931 г., разтърсват Югоизточна Европа в нейните основи
довеждат за няколко седмици в неудържима верижна ре
ция мъчително балансираната структура на обществените
нанси до пълна разруха. Спадналите свръхпропорционал
цени на аграрните продукти в сравнение с индустриалн
въздействат върху платежоспособността на баланса на
източноевропейските страни двойно опустошително: драст
ното намаляване на приходите от експорта не може да бъ
удържано и поради значителното увеличение на количест
та и сравнителното поскъпване на индустриалните проду

налагат същевременно високи съкращения на необходи
ния внос. Югославия, България и Унгария са принудени през
932 г. временно да прекратят текущите си плащания, а Ру
ния се налага да ги последва през 1933 г. Изплащането на
лговете по външните заеми изяжда около 48 % от доходи
т външната търговия на Унгария, 36 % от износните до
ди на Румъния и Югославия и 22 % от тия на България.
ак пак се експериментира силно принудително девизно сто
исване, за да се предотврати по-нататъшно разпростра
ние на финансовата мизерия. Аграрният пазар в отделни
страни трябва да се справи със срива на цените до две трети
от първоначалната стойност на зърнените храни, като същ
временно възможностите за износ са драстично ограничени.
намаляването на приходите в Румъния с 57,6 %; с 51,8 % в
България докарват до мизерия многобройни земеделски до
якинства. Помощ отвън в един свят, който заплашва да се
изпадне, не може повече да се очаква.

За международни опити за излизане от кризата липсват
ункционални инструменти за глобално управление, а освен
ва и политическа воля. Военните събития и договорното
еждане на проблемите са изкопали дълбоки ровове между
аждебно настроените европейски държави, които мъчно
огат да бъдат заличени. Немско-френското разбирателство
на запад (договорът от Локарно през 1925) не е последвано
никакво подобно споразумение на изток. Правителството
ав Ваймар отказва каквито и да било договорни обвърза
сти, които биха могли да ограничат свободата му на дейст
е. Още Щреземан вижда в държавите наследници на
встро-Унгария един действен лост, който може да упражни
тиск в името на немските искания за ревизия. В последна
си реч пред Обществото на народите на 9 септември 1929 г.
ато отговор на плана на Бриан за европейска федерация той
ствърля благословиите за по-нататъшно стопанско сближе
е и пледира за намаление на търговските ограничения. Под
ените преди това на международни конференции кон
тни планове търпят поражение пред националните резер
. Едва в навечерието на световната икономическа криза с
ар, план Иънг се удава чрез предвидени модалитети да се
ставя изплащането на немските репарации на реалистич
и основи. По-нататъшни постъпки за солидарни общоевро-

пейски решения не са възможни поради нерешени национал-
ни противоречия и поради изострянето на немско-френските
съперничества в Югоизточна Европа и в района на Дунав. С
появата на националсоциализма и неговата насочена на из-
ток политика на *Голямото пространство* се очертава все по-
отчетливо и насилственият край на Версайската система.

Малката Антанта и Балканският пакт

Френската политика през 20-те години пропуска да оси-
гури по траен начин политическите споразумения на париж-
ките договори за спазване на статуквото чрез военни мерки
и чрез стопански съюз на съответните държави. Обществото
на народите може все по-малко да играе предначертаната ро-
ля. Исканото от френската дипломация прибягване към ло-
кални съюзи – Балтийския блок, Малката Антанта, Балкан-
ския пакт – води само до частични разрешения за кратко вре-
ме и с дискриминиращо разграничение от съседите.

От двустранните преговори за защита срещу ревизионис-
тичните унгарски искания и за препречване на хабсбургската
реставрация се ражда целесъобразен съюз на източно- и юго-
източноевропейските страни, в който за Франция е предна-
начена ключова функция в политиката на санитарен кордон
в Източносредна Европа. Идейните корени на този съюз се
коренят в онази „Нова Европа“ на малките народи, за която
Т. Г. Масарик при изгнанието си в Западна Европа по врем-
на Първата световна война страстно се застъпва и която с
надява да съгради от развалините на омразната Дунавска мо-
нархия. В лицето на актуалната унгарска опасност на Париж-
ката конференция се постига само частично решение за не-
посредствено засегнатите гранични държави. Конкретни фор-
ми това разрешение възприема в договора за взаимна помощ
срещу непровоцирани нападения на Унгария – нещо, за кое-
ето Кралството на сърбите, хърватите и словенците и Чехо-
ловашката република договорно се обезпечават. Отбранител-
ният съюз е заверен с подписите на Е. Бенеш и на югослав-
ския външен министър М. Нинчич на 14 август 1920 г. в Бел-
град, а военното споразумение от 1 август 1921 г. урежда пра-
тическата страна на споразумението. Подобни споразумения

за защита със съответни военни конвенции между Прага и
Букурещ (подписани на 23 април 1921 в Букурещ) и между
Белград и Букурещ (от 7 юни 1921 с ударна насоченост срещу
българските искания за ревизия) се прибавят към първите.
Като срок на споразуменията първоначално са предвидени
само две години, но наскоро вече се мисли за по-трайни спо-
разумения и за разширено представителство на съгласувани-
те интереси на малките държави в международните конфе-
ренции, в което трябва да бъдат въвлечени постепенно и биv-
ши противници (14 март 1924 – договор на държавите от
Малката Антанта с Унгария, 27 януари 1924 – т.нар. Римски
пакт между Югославия и Италия за мирно уреждане на кон-
фликтите за Риека, 16 септември 1926 – италианско-румънс-
кия договор за приятелство). Последният етап от изграждане-
то на обща съюзна система, която има формалния си завър-
шек едва с Белградския договор от 21 май 1929 г., е доведен
до край с дейното участие на френската дипломация. Междин-
но звено се явява подписаният на 3 март 1921 г. в Букурещ
полско-румънски договор, който предвижда съвместни дейст-
вия срещу руските териториални аспирации. Наскоро преди
това Полша си обезпечава на Парижкия договор от 19 февру-
ари 1921 г. френската поддръжка за своя тил. В последните
години Франция се опитва да подкрепи (25 януари 1924 – дого-
вор за приятелство и съюз с Чехословашката република, 10
юни 1926 – приятелски договор с Румъния, 11 ноември 1927 –
с Югославия) чрез двустранни преговори със страните от Мал-
ката Антанта колективен пакт за обезпечение, едно източно
Локарно, за което не ѝ стигат сили. Общността на партньори-
те се разтапя като сняг със задаване на лошото време на
международната политика (амбициите на Бенито Мусолини
на Балканите, световната стопанска криза, възхода на нацио-
налсоциализма), което предизвиква според степента на за-
сегнатост различни по сила реакции. В застрашеното по съв-
сем различен начин положение не е възможно за военните
експерти да стигнат до обща отбранителна доктрина и до об-
що военно сътрудничество. Полско-чешкият спор за Тешен
препречва дейно осигуряване на фланга. На загрижените все
повече за пласмента на аграрния износ партньори от Югоиз-
точна Европа френският пазар и развитата индустриално Че-
хословашка република не могат да дадат гаранции за изкупу-

ване на продукцията. Тези страни с бързо развитие на криза-та са всмукани от германските стопански интереси.

Напразно земеделските производители от Естония до бал-канското пространство от началото на 1930 г. предприемат пос-тъпки в трескаво протичащи рундове от конференции във Вар-шава, Букурещ и Белград да създадат картел на пласмента към аграрния блок. За растящите предлагания отвъд океана (САЩ, Канада, Аржентина и Австралия) и последиците от неудържи-мото спадане на цените те не са дорасли. Излизането от соли-дарната общност осигурява голото оцеляване, след като чаканата помощ от Обществото на народите и от западните индустриални държави не се осъществява. Световната стопан-ска конференция от 1927 г. (4 – 23 май 1927 в Женева) успява да удържи протекционизма. Предвиденото в плана Тардьо оз-дравяване на дунавските държави претърпява поражение на лондонската дунавска конференция от 6-8 април 1932 г. пора-ди протестите на Германия, която се бои за своите пазари и не е заинтересувана от разширение на френските влияния. Тя от-давна се е ориентирала към двустранни търговски споразуме-ния с Югоизточна Европа. Това са логическите последици от политиката за създаване на общи контингенти, към което мно-го страни са принудени да се ориентират и поради отказа от златния еталон, който поставя под въпрос конвертируемостта на валутите и значително ограничава възможността за манев-риране при превръщането на заемите в девизи. На 21 септем-ври 1931 г. Великобритания заедно с членовете на Common wealth (т.нар. стерлингов блок) вдига златното покритие на валутата. Скандинавските страни, Естония и Португалия след-ват този пример, а Чехословакия и Япония се присъединяват наскоро след това. Създаденият от Франция, Италия, Швейца-рия, Белгия, Нидерландия и Полша златен блок рухва през 1934 г. Международната търговска и финансова криза принуж-дава към по-нататъшни намеси в стопанското развитие, към пълно разминаване с принципа на свободната търговия.

С денонсирането на най-облагодетелстваните страни старите търговски договори пътят на Германия е чист за въве-мане на регламентиращи мерки във външната търговия, кои-то отиват към директни компенсационни сделки над висо-ките и митническите контингенти (български тютюн срещу немски жп материали). Клиринговите споразумения на сво-

...ените банки се грижат за взаимните изравнения. С пре-
...ференциални доставки за балканските страни още през 1931 г.
...Румъния, Унгария) се отваря достъп до немския пазар, като
...вете следващи години всички правителства на Югоизточ-
...а Европа са готови за сключването на клирингови спогод-
...би. След като Адолф Хитлер взема властта, в т.нар. Нов план
...а президента на Националната банка и министър на сто-
...анството Х. Шахт от септември 1934 г. стопанско-полити-
...ската цел в Югоизточна Европа, състояща се в покриване
...на нуждите от суровини и съестни продукти и в установяване
...на постоянни гаранции за износа на германските индустри-
...ални продукции, върви успоредно с политическите намере-
...ния за преодоляване на френските и италианските влияния.
...За националсоциалистическата идеология на големите прос-
...транства малките народи в южните и югоизточните граници
...на Германия стават лесна за маневриране зона. Финансово-
...то облагоприятстване, което е предвидено в договорите-об-
...разци с Унгария (21 февруари 1934) и Югославия действа ка-
...то препоръка за вербуване на нови партньори.

Срещу образуващата се немска заплаха възниква съпро-
тива. Възходът на националсоциализма мобилизира против-
ниците на немските стремежи за хегемония. Държавите от
Малката Антанта още веднъж се събират. Още на 16 февру-
ари 1933 г. те подновяват в Женева в т.нар. организационен
пакт своите съюзни споразумения. Постоянният съвет на
външните министри или на техните пълномощници и редов-
ни срещи трябва да се грижат за съгласуване на общата външ-
на политика. Създава се и стопански съвет от специалисти
на участващите страни, който трябва да изработи конкретни
предложения за по-тясно стопанско сътрудничество. За пър-
ви път общо решение на балканските държави за регионална
система на осигуряване приема конкретни форми.

Мисълта за Балканска федерация е занимавала духовете
...време на борбите за национално освобождение в най-раз-
...лични варианти. Все пак политическото видение за братски
...ически съюз срещу омразния угнетител се изчерпва през
...ерещите фази на военните конфронтации в частични дейст-
...ия на солидарност. В доброволния съюз на бойните полета
...на XIX в. се срещат заедно хора от всички балкански народ-
...ности, но на зелените маси на политиците, които фалшифи-

цират изгодно за себе си държавните граници, преднина изе-
мат тесногрудите национални интереси. Солидарността на
балканските народи е напълно раздрана в нещастните войни
между народностите от края на века. Условията на договори-
те от парижките предградия са оставили в съседските отно-
шения куп проблеми. Възбуденото обществено мнение при-
ема примирителните жестове извън границите едва тогава,
когато омразните спорни въпроси биват отстранени и запла-
шителното развитие на нещата отвън налага всеобщи дейст-
вия на самозащита. Решителните пречки се преодоляват през
1929 г. при турско-гръцкото изглаждане на спора (договор за
сътрудничество от 27 март 1929) и югославско-българското
споразумение (срещата в Пирот на 5 ноември 1929 за успоко-
яване на границата в Македония), които отстраняват от пътя
наследената вражда. След 1930 г. балкански конференции, ко-
ито се провеждат в различните столици на отделните парт-
ниращи страни (5 – 12 октомври 1930 г. в Атина, 20 – 26
октомври 1931 в Истанбул, 22 – 29 октомври 1933 в Букурещ,
4 – 11 ноември 1933 в Солун) предлагат институционализи-
ран форум за разговори, който трябва да проучи различията
и подготви новите стъпки на сближение. В следващата стъп-
ка България и Албания не желаят да участват при формално-
то завършване на пакта поради непреодолими трудности в
спорните зони и относно малцинствата. Балканската Антан-
та, за чието сключване се срещат на 9 февруари 1934 г. в Ати-
на Румъния, Югославия, Гърция и Турция, е разглеждана са-
мо като инструмент за запазване на статуквото. Формално
Балканският пакт остава действен до есента на 1940, но офи-
тите на великите сили за присъединяване към стоящите на-
трана съседи остават без отзвук. Въпреки неговото полити-
ческо и културно значение пактът се оказва така недорасъ
за срещата с националсоциализма, както и Малката Антан-

Югоизточна Европа по време на Втората световна война

С политическото силово настъпление на Италия в
банските земи Балканският полуостров влиза в навечери
на Втората световна война отново видимо в района на на-

ъждение на външните сили, които намират в разединени-
, както и в стопанската и политическата слабост на бал-
ските държави благоприятни начални позиции и възмож-
сти за агитация. Насочената на изток и югоизток експан-
ма политика на Германия на Адолф Хитлер (1938 – аншлюс с Австрия, 1938 – 1939 присъединяване на Чехословакия) разхлабва връзките на обединените в Малката Антанта дър-
ави с Франция, като ръстът на германското стопанство ги
ставя във все по-голяма зависимост от германския стопан-
ски партньор. През 1938 г. 63,6 % от експорта на България и
,9 % от нейния внос се осъществява с Германия, в Югосла-
ия около 50 % от експорта и от импорта е също така с нем-
ия в Румъния 35,9 % от износа и 48,5 % от вноса се осъществя-
от германския райх. Съответно с това задълженията на стра-
ата преминават от английския, френския, белгийския заемо-
ател все по-едностранно в ръцете на немския капитал.

Пред лицето на растящата немска и италианска заплаха
при очевидната неспособност на Франция и на Общество-
то на народите да гарантират и занапред интегритета на Бал-
анския полуостров отделните правителства се откъсват все
о-ясно от задълженията си по договорите с Антантата. В
Румъния освобождаването на Николае Титулеску от поста
итуляр на външното министерство и заменянето му с Вик-
ор Антонеску през август 1936 г. представлява отказ от стрик-
ния германофобски курс и същевременно приближаване с
Полша. В Югославия Стоядинович стига през януари 1937 г.
о приятелско разбирателство с пренебрегваната отдавна Бъл-
гария, а през март 1937 г. сключва вълнуващо споразумение
за ненападение с Мусолини. В случая става дума не само за
изгодни стопански условия, но и за реален отказ на италиан-
ското правителство от по-нататъшна подкрепа на терорис-
тичното движение на усташите в Хърватско. Това е отчаян
опит да се удовлетворят нуждите от осигуряване на страната
чрез отказ от наистина фиктивната колективна система на
сигурност, за да се спаси тя в бягство към двустранни прего-
вори. Но по време на Втората световна война само малко
споразумения от този характер устояват на изпитанията.

Неочакваният бърз военен успех на Германия на Адолф
Хитлер срещу Полша и Франция кара Съветския съюз на 26
юни 1940 г. да поиска в ултимативна форма от Румъния отс-

тъпването на Бесарабия и на части от Буковина, които са му предоставени от Хитлер в тайния допълнителен протокол към немско-руския пакт за ненападение от август 1939 г. Германия и Италия я съветват да приеме и отстъпват пред унгарските и българските искания върху Трансилвания, респ. върху Южна Добруджа в т.нар. втори арбитраж във Виена от 30 август 1940 г., респ. в договора от Крайова от 7 септември 1940 г. без споразумение със съветското правителство. Крал Карол трябва да успокои националното възбуждение в страната и да се оттегли в полза на своя син Михай (септември 1940). Авторитарното правителство на генерал Йон Антонеску действа с явния си отказ от досегашната политика на Балканския съюз, облягайки се на силите на оста като гаранция за силно орязаната държавна територия. Изпращането на немски инструктори в Румъния предизвиква не само недоверието на Москва спрямо нарастващото влияние на Хитлер в Югоизточна Европа, но и Мусолини се вижда – предвид решеното настъпление срещу Съветския съюз – принуден да предприеме онази съдбоносна агресия срещу Гърция (обявяване на войната на 28 октомври 1940), за да разшири по-нататък албанското предмостие. Неочакваното поражение на нападателите в забележително отбранително сражение при Метсово (11 ноември 1940) и гръцкото контранастъпление на албанска територия повеждат след себе си германската интервенция. Югоизточна Европа става отново бойно поле на чужди сили.

За няколко седмици се предприемат подготвителни мерки. Тясно свързаната със силите на оста България дава с вето през януари 1941 г. своето съгласие за преминаване на германски войски (идещи от Румъния) през територията ѝ и влиза – както преди нея (ноември 1940) Унгария и Румъния – в Тристранния пакт между Германия, Италия и Япония. Като отстъпва на масивния натиск на Германия, и югославското правителство се вижда принудено да подпише договор, в който срещу неутралитет югославската територия се изключва от бъдещите движения на немски войски и се поставя като възможност придобиване на Солун. Тази постъпка на правителството Цветкович обаче не е възприета с благодарност в собствената му страна. На 27 март военният преврат в Белград води до неочакван обрат. Регентът Павел (от 1934) подава оставка и все още малолетният крал Петър се възкачва на

трона като крал Петър II. Военното правителство на генерал Душан Симович се натоварва с ръководството на страната и се опитва да прокара предвидлив курс на неутралитет между силите на двата блока. На сутринта на 6 април обаче Германия предприема контраудар с масивна бомбардировка на Белград и за няколко седмици по време на светкавичната война разбива югославската и гръцката съпротива. Белград пада на 12 април, а Атина на 29 април в ръцете на германците. В течение на четири години – до края на 1944, целият Балкански полуостров е още веднъж присъединен насилствено към чужда система на господство.

Немското военно управление заедно със съюзните му правителства (Италия, България, Румъния и Унгария) дава нов тласък на потиснатите в периода между двете войни ревизионистични и сепаратистки тенденции. Още веднъж се извършват обширни териториални преразпределения, които парижките мирни договори е трябвало да ревизират съгласно исканията на победените. България вижда своите стари искания за Македония в значителна степен осъществени, Унгария си връща загубените в Трианон южни области (Бараня, Бачка). На северозапад се стига до немско-италианско доближаване на интересите: германският райх иска от Словения възвръщането на Южна Щирия и части от Крайна, Италия завзема Лайбах (Любляна), далматинския адриатически бряг и множеството разположени пред него острови, с изключение на Паго (Паг), Браца (Брач) и Лезина (Хвар) и част от Босна и Херцеговина. Освен това Мусолини придобива Албания, която се разширява с областта Косово, и упражнява протекторат върху Черна гора.

Политиката на германската окупация

Германските войски се появяват на театрите на военните действия в Югоизточна Европа като съюзни, същевременно като агресори и окупатори. Цивилното население ги посреща по различен начин. В районите, които се намират под военно управление, възниква широк диапазон на настроения от резигнация и дезинтересиране, различни степени на търпимост или на гражданско неподчинение до колаборационизъм

или ожесточена съпротива в нелегалност и открит бунт. Сред местните групи на немските заселници, които като етнически малцинства в националните държави от нов тип след 1918 трябва да се борят при утежнени условия за правното си равенство като граждани на тия държави и за спасението на своите традиции, присъствието на немски военен и управленски персонал се възприема със значително облекчение. Народностните усилия на близо 270 000 унгарски немци, на приблизително 1 040 000 дунавски шваби, чиито населени места са разделени между Унгария, Югославия и Румъния, и 250 000 седмиградски саксонци могат да разчитат на благосклонната помощ на германските служби. В Гърция и в Югославия започва партизанска война, водена с брутална жестокост от страна на цивилното население срещу репресиите и отмъстителните акции на окупаторите. Тя оставя след себе си дълбоки рани и продължително ожесточение.

Германското военно присъствие в Югоизточна Европа се поражда от помощната акция спрямо притеснения италиански съюзник. Първата цел на военните операции е да се осигури откритият фланг в Средиземно море, без да се застрашат плановете за настъпление срещу Съветския съюз. За големия удар срещу непримиримия комунистически враг на Изток военната помощ на югоизточноевропейските съюзници се взима с удоволствие предвид. В похода срещу Русия участват унгарски и румънски войски. Усташкият режим позволява на хърватски доброволци да образуват свои съединения. Само българският съюзник избягва непосредствена военна намеса и не минава през официално обявяване на война на страната на нападателя, но е обвързана като подписала Тристранния пакт (1 март 1941) и антикоминтерновския пакт (25 ноември 1941) с нападателните насоки на военните планове.

Германският райх има в Югоизточна Европа редом със стратегическите и преди всичко стопански интереси. В концепцията на националсоциалистическата политика на икономиката на „Голямото пространство“ за доставчиците на аграрни продукти на Източна и Югоиточна Европа е предоставена ролята да задоволява нуждите на германската индустрия. Освен това в завоюваните територии на изток трябва да бъде създадено жизнено пространство за германски заселници. Със своите аграрни доставки балканските страни

сериозно разочароват високо завишените очаквания на немските стопански специалисти. Добивите в самите съюзени държави спадат особено силно. Само като доставчици на суровини (боксит, респ. манган от Унгария, петрол от Румъния) те в голяма степен са подкрепа за немското военно стопанство. Едва при крайните военни условия индустриалният потенциал е по-добре използван поради изместване на производството.

За новия политически ред на Балканския полуостров носят отговорност в голяма степен ревизионистичните искания на съюзените държави. Гръцки и югославски територии се предават като плячка. В Гърция немските окупационни сили запазват за себе си само стратегически значими позиции в областта на Солун и Атина и ивицата по границата с Турция, както и островите, – останалата голяма част е предоставена на италианците, в Македония и Североизточна Гърция (Беломорска Тракия) нахлуват българските войски. Югославската многонационална държава е напълно разпокъсана. Под немско окупационно управление остава само основното ядро на досегашното Сръбско кралство, територията около Белград. Начело на гражданското правителство е извикан на 29 август 1941 генерал Милан Недич, в Банат местното управление е поето от представители на германските народностни групи.

Във връзка с влиянието на националсоциализма над партийната система и политическия ред в съюзените държави внимание заслужава само движението на усташите. Върху агитаторите на радикалните движения, които започват да се формират по време на кризата в края на 20-те години в най-крайната дясна ивица от партийния спектър, италианският фашизъм пръв прави впечатление като модел на организация. Истински последовател на националсоциализма в Югоизточна Европа не се е почувствал никой от румънските, унгарските или хърватските партийни идеолози, които се надяват винаги да сменят демократичната система с авторитарна държавна. В тяхното фанатично самосъзнание на носители на мисия, чувствайки се призвани да бъдат „херолди“ на моралното обновяване на обществото, те остават свързани с представите за стойностите, носени от консервативния елит в югоизточноевропейските страни. Заедно с националсоциализма са известни движения – Желязната гвардия в Румъния (или

легионът „Архангел Михаил“) на Кодреану и „Кръстосаните стрели“ на Ференц Салаш в Унгария, споделят национализма и антидемократичната корпоративна мисъл, антиболшевишките и антисемитските настроения. Империалистическото „жизнено пространство“ на Хитлер и националсоциалистическата борба с църквата им остават чужди. В мирозрението на Кодреану православното наследство е здрава съставна част от националната култура. За разлика от „фашизма на средната класа“ в Западна Европа, в Източна се говори за аграрфашизъм. На това все пак противоречи фактът, че след 1930 г. Кодреану рекрутира своите склонни към бунтове привърженици сред гимназистите и в младите академични среди, които са били политизирани в антисемитското студентско движение. Освен това му се удава да влияе в работническите среди. „Кръстосаните стрели“ в Унгария имат наплив от низшите слоеве на властващата система (армейски офицери, земевладелци, християнска буржоазия) и от най-изостаналите пролетарски елементи. Атрактивността на легионерските идеали в Румъния – мъжествено възпитание, морално обновяване, национално-патриотична нагласа – се обяснява с дълбокото разочарование на младата генерация, която се чувства измамена в очакванията си за бъдещето сред разтърсено от кризата аграрно общество. Разпространеното съмнение в годността на демократичните учреждения да функционират, както и в техните методи, предоставя благоприятна почва за безскрупулни националистически агитатори, които умеят да използват ловко антисемитските настроения като средство за атака срещу съществуващия ред. Нестабилната вътрешнополитическа ситуация зове за авторитарни решения. Това е часът на силните хора. Парламентарният режим във всички балкански страни през 30-те години е обречен силен чрез военни преврати и прочиствания на държавния апарат, предприемани от дворцовите камарили.

При това националсоциализмът само като изключение е послужил като стреме за приятелски настроени лица. В Румъния движението на легионерите е лишено от своя водач чрез убийството на арестувания Кодреану (30 ноември 1938 г.) няколко дни след като крал Карол II при неофициално пребиваване в Германия се среща лично с Хитлер и Гьоринг. След държавния преврат от 10 февруари кралят взема инициа-

тива. Вътрешното разпределение на силите не променя негативно оттегляне, което новата силна фигура Йон Антонеску е предизвикал след фиаското на виенския арбитраж от 30 август 1940 г. до 6 септември. Обявяването на Националлегионерската държава на 14 септември с участието на Железната гвардия под ръководството на Хориа Сима развързва ръцете на Антонеску. Със своите отмъстителни мерки срещу политическите противници или пречещи политически лица, сред които В. Маджеару и Н. Йорга падат жертва, легионерите се дискредитират като политическа сила сред широката общественост. На върха на едно кърваво изпитание на властта Антонеску слага край на хайките и взема изцяло властта в ръцете си с одобрението на Хитлер. В очертаващия се германско-съветски конфликт той фигурира като най-надежден съюзник и партньор. Националсоциалистическите управници не могат да предложат на победените легионери нищо повече от политическо изгнание в Германия. По-успешно се сражават „Кръстосаните стрели“, но те трябва да чакат чак до 1944 г. своите шансове. Едва директната германска интервенция ги довежда в заключителната фаза на войната за няколко месеца на власт, когато регентът Хорти нарежда на 14 октомври едностранно оттегляне на унгарските войски от поражденията.

Катастрофални последици има присъствието на националсоциализма на Балканите за тамошните еврейски общности. Традиционно богатото испанско еврейство в Солун изчезва почти напълно по време на немската окупация, част от гръцкото еврейство се спасява в нелегалност или се бие на страната на партизаните. В течение на два месеца в началото на 1943 г. депортацията на евреите от Солун е проведена с хладна прецизност. На територията на бившата югославска държава унищожението е започнало още през 1941 г. Режимът на усташите в Хърватско се състезава в разрешаването на еврейския въпрос с националсоциалистическия образец и съдейства активно при депортациите в лагерите на смъртта. Достойна за упоменаване съпротива срещу националсоциалистическите планове за унищожение има в България. Самото евреите от новопридобитите с немска помощ земи са депортирани; броят им се изчислява на около 15 000. В същинската българска територия наистина влизат в действие про-

тивоеврейски закони, но и правителството, и народът се бо-
рят до края на войната срещу предаването на българските
евреи. Но толкова по-усърдно румънската общественост се
труди по прогонването на евреите. Емигрантски групи евреи,
които гледат да избягат от периодическите погроми и от рес-
триктивната еврейска политика на Руската империя още през
XIX в., избират за свое убежище Румъния и Унгария. Още
тогава те не са приети с разтворени обятия. Антисемитските
провокации се усилват след 1918 г., когато на Румъния се пре-
отстъпват гранични зони със значителни еврейски малцин-
ства. Средно на територията на страната между двете войни
евреите са едва 4 % от населението (в абсолютно изражение
730 000 през 1930), но в Буковина и в Бесарабия в т.нар. за-
селнически райони (позволените за заселване от евреи зони
на Руската империя) те представляват 15 % от общия брой
на населението. Със своите консервативни, строго ортодок-
сално-еврейски нрави те се сблъскват в румънското аграрно
общество с нарастваща нетърпимост, което при привърже-
ниците на Желязната гвардия и при Антонеску се превръща
в редовен поход за изтребление при търпимост от страна на
администрацията. Само благодарение корупцията на режи-
ма и на платените изключения от правилото оцеляват около
половината от румънските евреи. Голяма част от тях се въз-
ползва от полулегалните възможности за емиграция.

За разлика от Румъния евреите в Унгария още през XIX в.
са постигнали равнопоставянето пред закона (закона от 2
декември 1867). Тяхното идентифициране с унгарската нация
се улеснява от шансове за професионална кариера, които при-
емащите асимилацията граждани на държавата с юдейско из-
поведание получават от странящото от граждански профе-
сии унгарско благородническо съсловие. Степента на концен-
трация на евреите в столицата Будапеща сочи ясно интегра-
цията на евреите. Тя се удържа и при изострилите се обста-
телства на служебния управленски антисемитизъм, с който
режимът на Хорти трябва да плати данък за свързването с
Германия и Италия. Маджарските евреи от Унгария на Три-
анон биват първоначално пощадени от депортации. След гер-
манската окупация на страната (19 март 1944) продължител-
ната обструкция на унгарските власти и протестите на све-
товната общественост, информирана за процесите чрез не-

ежните връзки с чужбина на ционистките комитети за спа-
сение и помощ в САЩ и в неутралните страни (Швеция), пос-
тават граници на унищожителното дело на Адолф Айхман.
Половината от съсредоточените в будапещенското гето ев-
реи – приблизително 100 000 – оцеляват от ада. Между май и
юли 1944 г. са организирани спешни и при чудовищни обсто-
ятелства масови депортации. По време на терористичния ре-
жим на „Кръстосаните стрели" евреите са предоставени съв-
сем без помощ на произволите. Броят на насилствено депор-
тираните от Унгария евреи се изчислява на около 434 000,
от които само 120 000 оцеляват.

Редом с еврейския въпрос по време на Втората световна
война под въздействието на Хитлерова Германия се подема
отново националният въпрос. Благодарение на виенския ар-
битраж от 1938 и от 1940 г. съюзените с Германия Унгария и
България, на която чрез допълнителния договор от Крайова
от 7 септември 1940 се предоставя Южна Добруджа, придо-
биват най-големи териториални печалби. От разпокъсаните
Югославия и Гърция се получават нови закръглявания на на-
ционалните територии. В трайния румънско-унгарски конф-
ликт за Трансилвания решението на Хитлер в полза на Унга-
рия сваля крал Карол II от трона. Държавната криза използ-
ва Антонеску за укрепване на своите авторитарни правомо-
щия. Със съучастието в почти успешния поход на изток вре-
менната загуба на Бесарабия е повече от изравнена: терито-
рията между Днестър и Южен Буг е предоставена на Румъ-
ния като Трансністрия, румънските управленски компетен-
ции се разпростират чак до Южна Украйна.

Сред довелите до дълбоки последствия мерки на нацио-
налсоциалистическата политика в Югославия спада и еди-
странното взимане на страната на хърватите. Предприето-
то през април 1941 отделяне на независимата Хърватска дър-
жава може да разчита на съгласието на народа, тъй като от-
ношенията между сърби и хървати са се обтегнали до непо-
носимост. Първоначалната готовност на хърватите след кра-
ха на Дунавската монархия в края на Първата световна вой-
на да влязат заедно със сръбския братски народ в духа на дек-
ларацията от Корфу в тясно политическо единство претър-
пява в следвоенните години твърде бързо изтрезняване, тъй
като постигнатото в Корфу изравняване между великосръб-

ската програма на министър-председателя Пашич и южнос-
лавянския федерализъм на хърватите се разпада все повече и
повече в политическата действителност под въздействието
на белградския централизъм. В сменящите се бързо един друг
кабинети сърбите държат фактически като народ, който е в
основата на държавата, ключовите позиции в ръцете си. Та-
ка наречената конституция от Видовдан от 28 юни 1921 г.
носи твърде ясно почерка на Пашич и се среща със силното
противодействие на хърватските представители, особено на
селската партия на братята Антун (†1919) и на Степан Ра-
дич. Бойкот на парламента, полицейски мерки и временни
коалиционно правителство Пашич-Радич (1925) превръщат
менящите се ситуации в ожесточени хърватско-сръбски спо-
рове, които стигат връхната си точка с убийството на Радич
в белградската скупщина (1928).

За запазване държавното единство крал Александър се
решава на държавен преврат при тази безизходна вътрешно-
политическа ситуация и под впечатлението на заплашител-
ното обкръжение от Италия и нейните съюзници (Унга-
рия, Албания и България). Приемникът на Радич д-р Влади-
мир Мачек е арестуван. Новото разделение на държавата, ко-
ято вече носи официално името Югославия, районира стра-
ната в девет бановини с „префектура“ Белград, като се отказ-
ва от всяко исторически обосновано прекарване на границите
между тях. То обаче значително облагодетелства сръбс-
кия елемент с административното разделяне на територите
обитавани от хървати. Под въздействие на антисръбските
емигрантски среди хърватските политици през следващите
години са все по-склонни към радикални действия.

Бойната организация на десноориентирания депутат д-р
Анте Павелич, която се самоименува отначало „Домобран“,
по-късно „Усташа“ (въстаник), се свързва с българската
ВМРО срещу съществуващата държава. Първите опити за
въстание в Хърватско са потушени по кървав начин. Дейст-
вията на насилие от двете страни възприемат все по-ужасяващ
характер. По време на своето официално посещение във Фран-
ция на 9 октомври 1934 г. крал Александър пада жертва заед-
но със своя домакин – външния министър Барту, в Марсилия
на атентат на хърватски и български терористи. Този (кой-

смислен удар наврежда на хърватската кауза вътре в страната и в чужбина извънредно много.

Само под егидата на изострените международни противоречия и на заплашителното развитие по югославската северна и северозападна граница кара принцът регент Павел с назоваването на правителството на Стоядинович да освободи пътя за сърбо-хърватски преговори. След неколкоседмични разговори премиерът Цветкович и д-р Мачек се съгласяват на 26 август 1939 в т.нар. Споразумение / Sporerum за федеративно преобразуване на югославското кралство и за автономен статут на Хърватско. Мачек влиза с петима хърватски министри в кабинета. Но избухването на Втората световна война прави безпредметни надеждите за успешно сътрудничество на двете страни.

За своите експанзионистични планове в далматинското пространство Мусолини залага отдавна на движението „Усташа“ и на живеещия в Италия Павелич. Това, че Мачек отказва сътрудничество на националсоциалистите, не буди възражения от страна на Адолф Хитлер, когато на 10 април 1941 г. Славко Кватерник в Загреб провъзгласява от името на Анте Павелич „Независимата държава Хърватско“. На 15 април Павелич приема ръководството на държавата като „поглавник“ / водач в Загреб, която поради отстъпените на Италия територии от самото начало буди в народа недоволството. Съпротивата на опозиционните хърватски среди е смазана с насилие. Със своите неотстъпни преследвания на евреи и сърби държавата на усташите е оставила кървав спомен, а също и безпримерната жестокост на партизанската война, водена от противната страна, е обгърната от мрачно сияние.

Югоизточна Европа става под особените обстоятелства на германската окупация театър на ожесточени партизански войни, на самоубийствени борби и на саморазкъсване. В тази убийствена гериля най-сетне съумяват да се наложат новите сили, които след оттеглянето на германските войски трябва да играят определена роля при изграждането на новия политически ред.

VIII
От национална към социална революция

Партизанската война и „народните фронтове“

Партизанската война в победена и разпокъсана Югославия се разпалва още в началната фаза на немската окупация. Не само опозиционно и патриотично настроени доброволци но и части от разбитата редовна армия се присъединяват към самообразувалия се нелегален фронт срещу чуждото господство. Дълбоки различия в представите върху близките и далечните цели на съпротивителното движение са причина за възникване на многобройни съперничещи си групировки. Като събирателен пункт на великосръбските и монархистично настроените партизани стават в Западна Сърбия четническите групи на югославския полковник Дража Михайлович. След 1942 г. той действа като генерал с официално назначение от страна на емигрантското правителство в Лондон, към което се числи като министър на войната. Но неговите силни антихърватски и антикомунистически убеждения бързо го довеждат до безнадеждна изолация.

Левоориентираните партизански съединения обаче нарастват. На техните многобройни военни организации и популярни социалреволюционни лозунги ще принадлежи бъдещето. От самото начало комунистически сили участват с успех в изграждането на това съпротивително движение и бързо взимат ръководството му в свои ръце. От септември 1941 г. в Западносръбските планини започва възходът на генералния секретар (от 1937) на Комунистическата партия на Югославия – родения хърватин Йосип Броз, наречен Тито (партийно име Валтер), който става властващата фигура на югославската съпротива. Преговорите с Дража Михайлович се оказват безуспешни. Оттук нататък се развихря ожесточена вра

на двете разделени и действащи едно срещу друго партизански движения. Неоспоримите успехи на Тито карат най-сетне съюзниците да откажат по-нататъшната си подкрепа на Дража Михайлович и да възложат на водената от комунистите Народоосвободителна армия провеждането на самостоятелни военни действия в Югославия.

Тито съумява чрез мобилизиране на левонастроените антифашистки националистически сили (създаването на антифашисткия Съвет на националното освобождение на Югославия в Бихач през ноември 1942) на основа на изпитания образец на Народния фронт така да разшири основите на своето движение, че след отстъплението на окупационните войски то се явява единствен кандидат за политическото ръководство на Югославия. Със създаването на временно правителство в рамките на антифашисткия съюз, чрез сформирането на Национален комитет за освобождение на Югославия през януари 1943 г. в Яйце и същевременно с изграждането на комитети за освобождение в завзетите области вече е пристъпено към създаване на ново политическо устройство и е предначертан пътят към народна демокрация. Подобни действия на „народните фронтове“ срещу фашизма и чуждото владичество се предприемат и в другите балкански държави, като същевременно се освобождават силите за лява ориентация и за политическа и социална революция от голям мащаб.

Това революционизиране на югоизточноевропейските страни е подготвено от тясната игра между левонасочените партизански движения и съветската външна политика. Дълбокото нахлуване обаче на Червената армия в последната фаза на германската отбранителна война е причинено в огромна степен от военните планове на западните сили. Дълго време те са разглеждали Югоизточна Европа само като второстепенно бойно поле в своите стратегически съображения. Насочените предимно към Гърция и към позициите в Средиземно море британски интереси са оставили извън внимание балканския хинтерланд. Само нахлуването на съветските войски в Румъния през април 1944 г. (на 23 август крал Михай разпуска правителството на маршал Антонеску и обявява излизането на Румъния от войната) и в България на 8 септември 1944 г. предизвикват твърде късно двустранни разговори между британския премиер Уинстън Чърчил и Сталин,

за да се уреди разграничаването на интересите в Югоизточна Европа. В разговорите на 9 октомври 1944 г. в Москва Чърчил получава съгласието на Сталин да се предостави в Румъния на Съветския съюз и в Гърция на Великобритания решителното влияние при установяване на новия ред (около 90 %), в България да се установи съветско влияние от 75 % и в Унгария и Югославия правата на преговарящите да се ограничат по на 50 %. При дадените обстоятелства от страна на Чърчил това е отчаян опит в заетите от Червената армия балкански страни да се спазари за западните сили правно уреждане на техните интереси. Тази игра на проценти обаче твърде скоро е надмината от събитията.

Германското отстъпление от Гърция от 2 септември 1944 г. оставя една дълбоко раздвоена страна, при което замяната на левоориентираните партизански съединения от редовни правителствени войски и вземането на политическата власт от завърналото се емигрантско правителство на Папандреу се осъществява само след дългогодишна кървава гражданска война (1946 – 1949). България – след превратa на крал Михай в Румъния от август 1944, който отваря пътя на Червената армия към Дунав, напразно се опитва да се спаси от съветската инвазия чрез преустройство на кабинета и едностранно излизане от войната. На 5 септември Съветският съюз обявява на България война и в няколко дни окупира цялата страна, без да реагира на предложението за прекратяване на огъня на премиера Константин Муравиев. В продиктуваните от Москва условия за прекратяване на огъня от 28 октомври се предвижда изтегляне на българските войски от Гърция и Югославия, както и участието им във войната срещу Германия. Властта още на 9 септември преминава в ръцете на преходния кабинет на Отечествения фронт. Правителствената отговорност ляга върху водещия член на офицерския съюз „Звено“ – полковник Кимон Георгиев, който още след държавния преврат на военните през 1934 г. е създал правителство. Но с вътрешно министерство и с министерство на правосъдието комунистите задържат решителните ресори здраво в ръцете си.

И в съседна Румъния комунистите си пробиват път за влизане в кабинета и самостоятелно управление по познатата тактика на народните фронтове. Още през юни 1944 г. чрез

споразумение на Народния фронт между комунистите и во-
ачите на демократическите партии (Маниу, Дину Братиану,
Тител Петреску) се поставят насоките, макар обединението
да трае само няколко месеца. Както Националната селска пар-
тия на Маниу, така и Национал-либералната партия на Бра-
тиану получават отказ от Националдемократичния фронт на
ра Петру Гроза. Но развитието към народна демокрация не
може вече да бъде задържано. На 30 декември крал Михай
абдикира от трона си.

В Югославия партизаните на Тито си пробиват път през
последната фаза на войната от Босна към Сърбия и заедно с
Червената армия влизат в столицата Белград на 20 октомври
1944 г. Това е предшествано от преговори със Сталин, които
Тито води без знанието на англичаните през септември от
своята главна квартира на остров Лиса (Вис), както и от спо-
разумение върху бъдещите действия. Състоялите се под
надзора на англичаните в Лиса преговори за коалиция с лон-
донското емигрантско правителство на Шубашич не наджи-
вява дълго това самостоятелно действие на Тито. Наистина
чрез влизането на Шубашич (като външен министър) и на
други министри на кралския емигрантски кабинет се стига
до коалиционно правителство, но до решителните за бъде-
щата държавна форма избори на 11 ноември 1945 г. е допус-
нат само ръководеният от комунисти Народен фронт. Бур-
жоазните политици при такива ограничения подават остав-
ки. Свиканото на 29 ноември 1945 г. събрание за създаване
на конституция обявява Федеративна народна република
Югославия.

Албания минава по същия път. Още по време на итали-
анската окупация, облегнат на партизанското движение на
Тито и на левонасоченото Движение за национално осво-
бождение (LNÇ – Lëvizja Nacional Çlirimtare) възниква през
1942 г. центърът на националната съпротива. По-консерва-
тивният патриотичен „Национален фронт“ (BK – Balli
Kombëtar), зад който стоят републикански настроените по-
землени собственици от Южна Албания, няма подобен при-
ток на хора. Както и в съседна Югославия до разбирателство
между съперничещите си партизански групи не се стига. От
октомври 1943 г. двете движения открито враждуват. Изли-
зането на Италия от войната (септември 1943) е последвано

от конфронтация с германските окупационни войски. Това сериозно изпитание е удържано по югославски образец твърде успешно. *LNÇ* се развива като ръководено от комунистите общо политическо движение. След оттеглянето на немските войски то се установява като ново правителство на страната и възпрепятства възстановяването на монархията.

В ръководството на Комунистическата партия на Албания възпитаният на запад Енвер Ходжа е надигравал първо радикалното крило на Кочи Джодже, който се обляга на селския пролетариат на юга, а също така е изолирал в самото *LNÇ* настроените легитимистки сили (Абае Купи). Така той може да влезе в Тирана през ноември 1944 г. начело на комунистическо правителство. В ловко инсценираните избори на 2 декември 1945 г. неговият Демократичен народен фронт получава мандат за въвеждане на републиканска държавна форма. Републиката е обявена на 11 януари 1946 г.

Пътят на Унгария след войната – както в Румъния и в България, е проправен от Червената армия. Все пак в никоя балканска страна няма предпоставки в политическата структурна традиция и в социалните структури за преобразяване на обществото по съветски образец. След бурните дни на провалилия се опит на комунистите за вземане на властта в Съветската република на Бела Кун (23 март 1919 – 1 август 1919) силите на реставрацията побеждават. Епохата на Хорти гарантира съхранението на съществуващия ред. Дори в горещия проблем на поземлената реформа на едрите земевладелци са спестени тежки намеси в собственическите им права. Убеждението, че промяна на неудържимите обществени отношения е неотложна, се укрепява към края на войната във всички политически лагери, но все пак мнозинството от населението е склонно, доколкото позволява да се съди от изборите в една изключителна вътрешно- и външнополитическа ситуация, към постепенно разрешаване на проблемите. Мнозинството по-крепя на изборите през ноември 1945 г. възродената Независима партия на дребните собственици, селскостопански работници и граждани чрез 57 % от гласувалите за пълно предимство пред битите комунисти (само 16,9 %) и следователно натоварва с отговорността за управлението под Золтан Тилди.

Фактът, че възникналите в тези първи и последни относително свободни избори отношения в гласовете не се уст-

явят непосредствено в политическото ежедневие след войната, се дължи на реалните дадености на силите в окупираната страна. Под покровителството на Червената армия между септември 1944 г., когато Съветите за първи път опират на унгарската държавна граница, и 4 април 1945 г., когато последният немски войник напуска унгарска територия, се подготвят насоките на бъдещото „социалистическо“ преиентиране далеч преди редовно избраното правителство в Будапеща да може да поеме отговорностите. В освободена Източна Унгария – в Сегед, се създава от партийни водачи, пристигнали на 4 ноември 1944 г. от Русия, Комунистическата партия на Унгария. В програмата ѝ за действие от 30 ноември 1944 г. „за демократическо преизграждане и възход на Унгария“ вече са фиксирани онези минимални искания, с които Унгарският национален фронт на независимостта – сбор от допуснатите от съветската окупационна власт политически партии (социалдемократи, буржоазнодемократическа партия, национална селска партия и комунисти) заедно със синдикалните съюзи, се задължава на 2 декември 1945 г.: народнодемократична революция, преразпределянето на земята в полза на безимотните и на бедните селяни, одържавяването на едрата индустрия и на банките. Те се ограничават все още в рамките на радикално-буржоазните представи за реформи, но за комунистите това са само първи стъпки в по-нататъшната намеса в съществуващия държавен обществен ред. Облегнати на командването на съветските войски, комунистите оповестяват при реорганизацията на политическия живот на местно ниво чрез националните комитети своите претенции за водачество. Във временното национално събрание, което на 21 декември 1944 г. се събира в Дебрецен, от 230-те места комунистите – като най-силна партия, имат 71 е ясно изразено предимство пред партията на дребните собственици (55 места). Начело на конституиралото се на 21 декември провизорно правителство застава бившият генерал на Хорти Бела Далноки Миклош. Комунистическите членове на правителството се задоволяват на първо време с ресорите на земеделието, търговията и транспорта, както и със социалните грижи. Точно четири години по-късно Унгария е здраво в ръцете на ръководената от комунистите единна партия на левицата.

По пътя към „народна демокрация“

Балканските държави с изключение на Гърция стават комунистически въпреки подкрепените в Ялта права за самоопределение на освободените народи и относително немногобройните комунистически партийни организации в съответните страни. Само в Югославия и в България през 20-те години комунистите имат заслужаващи отбелязване успехи в изборите. При изборите за скупщината в Белград през ноември 1920 г. им се падат 58 места от 419, в българския парламент в изборите от март 1920 те са втората по сила фракция след земеделците на Стамболийски. Създаването на електорален резерв сред обеднялото и достъпно за социалореволюционните лозунги селячество успява да замени липсата на класово осъзнат индустриален пролетариат (гласовете за Югославската комунистическа партия през 1920 г. се падат на македонските и на черногорските земеделски области, а не на индустриално развитата Словения), но многобройните пречки за работата на партията и строгите намеси на правителството не позволяват възникването на каквато и да било организационно способна партия. Комунистическата партия на Югославия е забранена скоро след нейния шумен изборен успех и до началото на Втората световна война е притисната в нелегалност. В България комунистите губят след свалянето на Стамболийски местата си в парламента през 1924 г. Техните терористични нападения (връхната точка е огромният бомбен атентат в Софийската катедрала от 16 април 1925) им донасят значителни загуби сред симпатизантите.

Несъмнено официалната политика на Коминтерна по националния въпрос (за самоопределение на малцинствата) е намалила в значителна степен агитационните възможности на югославските комунисти сред народа, тъй като тя се явява подкрепа на сепаратистките стремления и улеснява разцеплението в страната. Едва неудържимото признание на Тито на националния въпрос като тактическо оръжие във всеобщата борба за освобождение позволява на комунистите сериозна намеса в национален мащаб. През призмата на по-

...ъдните събития обаче точно тази принудителна нелегална ...ейност на комунистическите партии в балканските страни ...е оказва решаващо предимство в съпротивата. Нелегалните ...артийни организации разполагат с достатъчно обучени кад...ри за осъществяване на ръководни задачи. Със строгата си ...вътрешна организация и безкомпромисно подчинение на ...ръководния принцип комунистическите партизански отряди ...успяват да докажат своето превъзходство пред другите пар...тизански групи, когато след оттеглянето на немските войс...кови части започва новото уреждане на държавния живот. Тито не допуска да му бъде отнета свободата да взема сам ...решенията си нито от съюзническите военни мисии в стра...ната, нито от Сталин и от Червената армия, чиито войски ...заедно с партизаните на 20 октомври освобождават Белград. На Народния фронт, който е здраво в ръцете на комунисти...те, се възлага без забавяне изграждането на социалистичес...ко общество.

През 1945 г. Югославия несъмнено представлява особен случай. Само в съседна Албания воденото от комунистите партизанско движение има сходни благоприятни предпостав...ки за подобно непосредствено вземане на властта. Във всич...ки останали балкански страни комунистите след години не...легалност и потискане излизат от малцинствено положение без достатъчна база и застават като конкуренция на съпер...ничещи им партии. Това фактическо съотношение не остава без влияние върху тяхната програма за действие. Сигурно при...съствието на Червената армия води до деформиране на усло...вията за вербовка на членове сред разрешените демократи...чески партии. Отначало обаче комунистите сами са прину...дени чрез атрактивен набор от искания да търсят подкрепа в ...народа и чрез популярни мерки да отстранят латентното не...доверие и да пропъдят подозренията, че те действат чисто и ...просто като агенти по едно чуждо поръчение.

Произходът на водещите кадри ражда обаче единствено съмнения. Само в Югославия и в Албания комунистите ми...нават по пряк път от отечествената нелегалност към власт...та. В Гърция поради енергичната намеса на съюзниците е ...попречено на подобно развитие. Комунистическата съпротива ...обаче е преодоляна чрез продължителна братоубийствена вой...на (1946 – 1949). В другите балкански държави комунисти-

ческите водачи от самото начало са изпратени директно от учебните центрове на съветската братска армия като пълнолетие, следващо Червената армия. Комунистическите борци от съпротивата и нелегалността трудно могат да противостоят на „московците“, към които в Унгария спада групата на Матиаш Ракоци, Иозеф Ревай, Ерньо Герьо, Золтан Вас и Имре Наги; в Румъния – Ана Паукер, Василе Лука и Емил Бодна раш, като и тримата не са от румънски произход. Най-изтъкнатата фигура сред „московците“ в България е популярният генерален секретар на Коминтерна Георги Димитров. Той се завръща след продължителни протакания на 4 ноември 1945 г. в родината си след 22-годишно отсъствие. Заедно с Васил Коларов след забраната на Българската комунистическа партия и разбиването на нейните кадри той дърпа от Москва нейните нишки чрез външното политбюро. Чрез създадения по негово внушение през 1942 г. Отечествен фронт далеч преди военното поражение в България се създава терен за народнофронтовски съюзи, които са предписани според решенията на седмия конгрес на Коминтерна в Москва от 1935 г. за разгромяването на фашизма в Европа като приоритетна цел на всички братски партии.

Нищо неозначаващият лозунг за „демокрация от нов тип“ или за „народна демокрация“ е измислен от комунистите за единодействие на всички антифашистки демократически сили през преходната фаза към диктатурата на пролетариата. По-късното официално списване на историята в страните от комунистическия блок в Централноизточна и Югоизточна Европа представя провежданата „съветизация“ като резултат на планова партийна работа. От „уроците“ на руския октомври са направени съобразени с времето изводи и така победата на социализма е станала възможна. Догмата за непогрешимата и всезнаеща партия не позволява придаването на някакво друго значение на бурните събития в годините непосредствено след войната. Въпреки недостатъчните първични материали се налага допускането, че емисарите от Москва не идват с готови концепти в пътническите си куфари и че са били задължени да действат без оглед на локалните условия в следването на отечествения маршрут. Дори само съзнаването със съюзниците принуждава Сталин да спази макар и само формално правилата на парламентарните игри

...ме, че комунистическите представители във всичките страни действат с почти едни и същи средства – привидни коалиции и по-късното отхвърляне на съюзника, заграбването на ...решните министерства и на полицията, мобилизиране на ...ицата – още не говори за едно уточнено предварително планиране. Тези средства се предлагат от само себе си като най-...решни за завземането на властта. Като отговор на речта на ...рчил във Фултън от 5 март 1946 г., в която за първи път се ...ори за „желязна завеса“, Сталин предприема осигуряването ...то на съветските интереси във Финландия, Полша, Румъ... България и Унгария. През тези земи немците са нахлу... в Съветския съюз. За да се обезпечат за в бъдеще, русна... трябва да се погрижат за лоялни правителства. Гаранти...ането на такава трайна лоялност не само с договорни обе...ания, но и чрез радикални промени на обществената систе... е нещо разбираемо само по себе си, но примерът с Фин...ндия сочи, че дори в такава чувствителна гранична зона ...ато хинтерланда на милионния Ленинград отказът от едно ...следователно решение на въпроса не е немислим за Ста...ин и за неговите съветници. Бързата съветизация следова...лно е и резултат на комунистическата агитация и на „брат...ката помощ“ на Съветския съюз, както и на отсъствието на ...отиводействие на западните съюзници, които допускат да ...дат изтласкани при липсата на собствени концепции от тех...ите позиции и които отказват на потенциалните си парт...ьори сред некомунистическите партии необходимата помощ ...решителните моменти. Когато през 1947 г. Г. Ф. Кенан сиг...лизира за недомислие във формулираната от тайнствения ...истър Х доктрина за „изграждане на бентовете“, той обръ...а внимание на недомислие във външната американска по...итика, но пропуските на миналото не могат вече да бъдат ...правени без военни средства. Дипломатическата офанзи...а на Щатите не може да цели вече нещо повече от ограни...ението на щетите. Тези ограничения се включват в доктрина...а Труман от 12 март и в плана Маршал за помощ при стопан...ското изграждане на Европа от юни 1947 г. Съветският съюз ...онтрира със създаването на Комунистическото информацион...но бюро (Коминформбюро) в Белград (30 септември 1947), ...ето трябва да координира съвместната работа и полити...еските становища на всички работнически партии в Европа.

Годината 1947 маркира явен обрат в отношенията Ис-
ток-Запад след войната – началото на „студената война“ (
ято дава непосредствено своето негативно отражение въ
държавите от Източна Европа в зоната на съветско влияние.
Споразуменията между някогашните съюзници стигат са
за разрешаване на последиците от войната по отношение
малките „враждебни държави“. След упорити неколкокра-
ни прекъсвани рундове от преговори на 10 февруари 1947 г.
Париж се подписват мирните договори с Италия, Румъния,
Унгария, България и Финландия. Те съдържат политически,
военни и стопански клаузи, уреждат исканията за заплаща-
нето на нанесените вреди на воюващите страни и установя-
ват отново териториалното статукво във вътрешнобалкан-
ските отношения. Унгария, Румъния и България трябва отно-
во да се откажат от териториалните придобивки от времето
между войните и през войната. И двата виенски арбитража
са анулирани и Югославия се възстановява след поделянето
й. Отстъпената от Румъния в договора от Крайова (7 септем-
ври 1940) Южна Добруджа остава към България.

Новото полагане на югославско-италианската граница
още веднъж предизвиква вълна от национални емоции. Юго-
славия най-сетне придобива редом с остров Пелагоза (Палаг-
ружа) и Задар по-голямата част от провинция Венеция Дж-
лия (пристанището Пола / Пула), долината на Изонцо и Ис-
рия), но трябва да се откаже от Триест, който е обявен за
свободен град и поставен под международен контрол. Реше-
ние на дългогодишния спор се постига едва със споразуме-
ето от 5 октомври, с което на Италия се отстъпва зона А
(градът и непосредствената му околност), а на Югославия
зона Б (хинтерланда) за гражданското управление.

Сила и безсилие на партиите

Вътрешнополитическите конкуренти и противници на ко-
мунистите след поражението на Германия на Адолф Хитлер
не напускат без борба. В договореностите между съюзниците
през военните години се поставя клетвено като обща цел
войната възстановяването на основните демократични пра-
ва в освободените страни. В декларацията от конференция-

в Техеран (1 декември 1943 г.) става дума за „световно се-
дружество на демократичните нации“, което трябва да остане
отворено за всички, а още през 1941 г. САЩ и Великобрита-
ния постановяват в Атлантическата харта, която Ф. Д. Рузве-
лт и У. С. Чърчил подписват на борда на бойния кораб „Уелс-
кият принц“, че ще зачитат „правото на народите да изби-
рат формата на управление, под която искат да живеят“ и че
ще възстановят правата на суверенитет и на самоуправление
на сега потиснатите народи. Съобразно с това конференци-
ята в Ялта (4 – 11 февруари 1945 г.) предвижда при предсто-
ящото ново изграждане на европейските държави да бъдат
подпомогнати всички демократично настроени елементи сред
населението и колкото се може по-бързо да се създадат пра-
вителства, основани на свободни избори и които да бъдат под-
крепени от волята на народа. В споразумението за прекратя-
ване на огъня с Румъния (12 септември 1944 г.), България (28
октомври 1944 г.) и Унгария (20 януари 1945 г.) се установя-
ват съюзнически контролни комисии, които се състоят от
представители на Съветския съюз, Съединените щати и Ве-
ликобритания. Те трябва на място под съветско ръководство
до окончателното мирно уреждане да наблюдават спазване-
то на условията на примирието. Присъствието на американ-
ците и на британците се оказва негодно средство, тъй като
не разполагат с пълномощията на властта, за да гарантират
пред всесилието на окупационните части честно доближава-
не на интересите на спорещите партии и да се противопоста-
вят на едностранното предпочитание към комунистите.

В Югославия и в Албания липсват въобще тези реши-
телни възможности за оказване на въздействие. Тито в сво-
ята прибързаност поставя всички пред свършен факт и про-
клама незабавното преминаване към социалистическото об-
щество и не допуска да бъде възпрян и от Сталин, който би
предпочел по-предпазливо действие от тактически съобра-
жения. Предварителните решения са взети вече отдавна на
заседанията на антифашисткия Съвет за освобождението на
Югославия. За партиен плурализъм въпреки споразуменията
с емигрантското правителство не може повече да става реч.
Основаният през 1945 г. в Белград Народен фронт (конгрес
за основаването на Социалистическия съюз на трудещите се
на Югославия от 5 – 7 август 1945 г.) хвърля всички полити-

чески групировки в смъртоносните обятия на комунизма. Из-
борите за парламент, който да даде конституция на страната
от 11 ноември 1946 г., установяват Народния фронт с почти
90 % от гласовете като единствена решаваща сила. Прокла-
мирането на „Федеративна народна република Югославия"
на 29 ноември 1946 г. е още една чиста формалност. Приета-
та на 30 януари 1947 г. конституция се уповава в основните
си разпореждания на конституцията на Сталин от 1936 г. Ти-
това Югославия разглежда себе си като вярно подражание на
Съветския съюз.

И в Албания без заслужаващо внимание въздействие от
страна на Съветския съюз и на западните съюзници възник-
ва непосредствено от партизанското движение ръководено
от комунистите правителство. За лишения от проблеми
преход има грижата по югославски образец Демократичес-
кият фронт, който произхожда от Националния фронт за ос-
вобождение от времето на войната и който с приемането на
отделни некомунистически партийни представители пред-
ставя себе си като сбор на всички демократични сили в стра-
ната. На него се падат при изборите за учредително народно
събрание от декември 1945 г. повечето от местата. Прокла-
мирането на Народна република Албания става единодушно на
11 януари 1946 г., като конституцията е гласувана на 14 март.

В бившите вражески страни Румъния, България и Унга-
рия пред комунистите стои продължителен марш през ин-
ституциите. Още при внимателните опити за оттегляне от во-
енната коалиция те трябва да изтъкнат на показ представи-
телите на традиционните партии и в създаващите се нацио-
нални фронтове първоначално да се задоволят с мястото на
младшия партньор. В Румъния западните съюзници след сва-
лянето на Антонеску и на създаването на правителството на
приятелски настроения към комунистите водач на „Фронта
на плугарите" Петру Гроза успяват да наложат кабинетът да
се отвори за представители на селската и либералната пар-
тия, но те пък не успяват да постигнат повече от мястото на
наблюдател при договарянето на правилата като резултат от
компромисното решение на московската конференция на
външните министри от декември 1945 г. На популярните по-
литици от старата гвардия И. Михалахе, И. Маниу и К. Бре-
тиану от окупационната власт е забранено активното уча-

стие. През есента на 1947 г. те са окончателно отстранени в
съдебни показни процеси и техните партии са забранени с
акт на парламента. На 30 декември 1947 г. крал Михай е при-
нуден да абдикира от трона. Новоизбраното учредително съб-
рание одобрява на 13 април 1948 г. конституцията на Народ-
на република Румъния.

В България комунистите от 1942 г. подготвят чрез Оте-
чественния фронт съюз на опозиционни партийни групиров-
ки, като се почне от левоориентираната група „Пладне" на
Българския земеделски народен съюз през социалдемокра-
тите и през влиятелния съюз „Звено" и се стигне до старите
комунисти, една сигурна опора за предстоящите борби за дър-
жавата. Съюзът е постигнат на 17 юли 1942 г. по инициатива
на Г. Димитров и на московското задгранично политбюро,
но политическият радиус на неговото действие се разпростира
върху страна, която води неутрален курс и която не се намира
формално във война със Съветския съюз, и затова е твърде
ограничен. Едно вкоренило се сред българското население
пророско становище легитимира моралните претенции на бур-
жоазните партии за ролята на политическото ръководство.
Едва с нахлуването на Червената армия пътят към властта
на Отечественния фронт се открива. При това звенарите слу-
жат като стреме на комунистите. В първия конституиран ка-
бинет те имат водещите позиции с министър-председателя
К. Георгиев, министъра на войната Д. Велчев и министъра
на информацията Д. Казасов. Сериозна опасност представ-
лява Земеделският съюз на някогашния селски водач Стам-
болийски, който продължава да се ползва с големи симпатии
сред селяните и който съюз завърналият се от емиграция на
запад генерален секретар Георги М. Димитров – Гемето во-
ди по пътя на непримирим антикомунизъм. Той най-сетне е
отстранен от своята длъжност след масивна клеветническа
кампания и отново е принуден да емигрира. В ролята му вли-
за много бързо неговият приемник Никола Петков, водачът
на групата „Пладне" вътре в Земеделския съюз. Устроените
от комунистите вътрешнопартийни борби разклащат него-
вото положение. Със своето напускане на правителството на
27 юли 1945 г. той се дистанцира от очевидните манипула-
ции на изборите и предизвиква правителствена криза с тежки
последици, която намира широк отзвук и дава повод на

американското правителство за интервенция. Изборните ре-
зултати не се повлияват от отсрочването на датата за изб-
рите, макар че опозиционните кандидати получават не мал-
гласове. Един плебисцит от 8 септември 1946 г. отхвърля мо-
нархията и на 15 септември 1946 г. България е обявена з-
Народна република (конституцията от 4 декември 1947 г.
Година по-късно следва последната кървава разправа с поли-
тическия противник. На 6 юни 1947 г. известният опозицио-
онен политик Никола Петков бива арестуван и осъден на
смърт за държавно предателство на 16 август 1947 г. на едн-
отвратителен показен процес и въпреки намесата на съю-
ниците бива екзекутиран (23 септември 1947 г.). През сеп-
тември 1946 г. популярният в армията полковник Дамян Вел-
чев, един от създателите и от най-изтъкнатите представи-
ли на съюза „Звено" в правителството, е отпратен като бъл-
гарски пълномощен министър в Швейцария.

В своя избирателен вот в полза на парламентарната де-
мокрация Унгария също не може да избегне сходната с ост-
налите дунавски държави съдба. Според текущия образец у-
гарските комунисти се опитват със създаването на Унгарски
фронт на независимостта на 2 декември 1944 г. да свържат
конкуриращите се партии в общ левичарски блок и чрез уме-
рена програма за реформи да спечелят гласовете при избо-
те. Те очакват да получат всеобща подкрепа с радикалното
разрешаване на аграрния проблем. Толкова по-разочарова-
що свършват за Ракоци и неговите съмишленици всеобщите
избори на 6 ноември 1954 г. С незначително участие от 16,9
те се нареждат на трето място сред партиите в блока, остав-
ни далеч назад от Независимата партия на дребните собстве-
ници, селяни и граждани, които регистрират с 56,9 % голяма
изборна победа. Комунистите са задминати и от своите соци-
алдемократически съюзници (17,4 %). Съветският натиск и
дисциплината в блока пречат на водачите на партията на дре-
бните собственици да се възползват от изборната победа. Въ-
пак на техните представители се падат водещите държав-
органи – Золтан Тилди е избран на 1 февруари 1946 г. от На-
родното събрание за пръв президент на републиката, Ферен
Наги е натоварен на 4 февруари 1946 г. със съставянето н
правителството – но значимите места в унгарската полити-
те трябва да отстъпват все по-често на комунистите. При

тиката на Ракоци, който умело използва възникването на
ицините, мнозинството се разпада, сплашвано от добре об-
мислени арести, принуждаващи досадните конкуренти да за-
мълчат. Министър-председателят Ф. Наги подава оставка на
4 май 1947 г., председателят на Народното събрание Бела
Кирш и бившият генерален секретар на селската партия Им-
ре Ковач избягват в емиграция в Швейцария. На 30 юли 1948 г.
Золтан Тилди трябва да се откаже от министър-председател-
ското си място и да живее до 1956 г. в Будапеща под домашен
арест. Социалдемократическата партия след принудително-
то обединение от 12 юни 1948 г. се влива в „Партията на ун-
гарските трудещи се" под генералното секретарство на Ракоци.
На 15 декември 1947 г. последните американски и анг-
лийски членове на Съюзническата контролна комисия нап-
уснат унгарска територия и половин година по-късно Унга-
рия става Народна република (конституцията е одобрена от
парламента на 18 август 1949 г. и влиза в сила от 20 август
1949 г.) и е интегрирана в социалистическия държавен свят.

Вън от него сред малките народи в Средноизточна и Юго-
източна Европа в полето пред колосалния Съветски съюз ос-
тават само страните от най-далечната окрайност, Финлан-
дия на север, която като запазва свободния демократичен ред,
е отстига разбирателство с източния си съсед (т.нар. линия Па-
сикиви-Кеконен), както и Турция и Гърция на юг, на които
доктрината Труман, оповестена от американския президент
пред Сената на 12 март 1947 г. на общо заседание на двете
камари на Конгреса като перспектива, предлага дейна под-
крепа от Запад.

Интервенцията на Щатите слага най-сетне край на бра-
тоубийствената война в Гърция. Фронтовете на тази война
започват да се очертават още по време на германската окупа-
ция. Сред всички групи на съпротивата комунистическите
партизани не без успех започват да се организират на основа
на Народния фронт. На 27 септември 1941 г. те основават
Националния освободителен фронт (*EAM*), на 10 април 1942
г. като нейна военна формация се ражда Гръцката народоос-
вободителна армия (*ELAS*), която в тясно сътрудничество с
българските и югославските партизански съединения предс-
тавлява конспиративна войска със значителна ударна сила.
Към нейните легендарни водачи спада генерал Атанасиос

Кларас, който остава известен под псевдонима Арес Велу
отес. Заедно с помощниците от републиканските партиза
(*EDES* – Националрепубликанската гръцка лига на генер
Наполеон Дзервас) и британската саботажна група под к
мандата на капитан С. М. Удхаус (мисията „Хардинг") взе
участие в зрелищното взривяване на виадукта на Горгопо
мос по стратегически важната железопътна линия от Сол
за Атина в нощта на 25 ноември 1942 г. През 1943 г. частите
на *EAM* държат вече под свой контрол големи територии от
континентална Гърция особено във високопланинските ра
йони. Те не могат повече да бъдат игнорирани като полити
ческа сила от Великобритания и от емигрантското правител
ство. Всички опити за разбирателство по въпроса за монар
хията търпят крах. В кървавия сблъсък на двете партизански
движения *EAM* и *EDES* през зимата на 1943 – 1944 г. се очер
тава дълбоко политическо несъгласие, което по необходимост
е канализирано в споразумението за прекратяване на дейст
вията. Самонадеяните комунистически водачи се подчиня
ват против волята си на партийното становище, което нала
га спешно под натиска на решението Сталин-Чърчил (т.нар.
споразумение по процентите) тяхно участие в режима на на
ционалното единство, оглавявано от Георгиос Папандреу (1
август 1944 г. – като последица от конференцията в Ливан с
17 – 20 май 1944), и създаването на общо военно ръководств
на борещите се в страната войски с участието на Великобри
тания (споразумението в Казерта от 26 септември 1944).
На 18 октомври 1944 г. правителството на Папандреу дебар
кира с британска помощ в Гърция и на 10 декември 1944 г.
трябва да се осъществи демобилизирането на партизаните
от всички цветове и да се стигне до създаването на граждан
ско правителство. Относно начина на предаване на оръжи
ето започва тежък спор, който на 3 декември 1944 г. по вре
ме на организирана от *EAM* масова демонстрация в Атин
прераства в кръвопролития, когато правителството взем
решение за насилствено разоръжаване. Британската военна
помощ е ангажирана в уличните боеве. Британското маси
рано настъпление принуждава най-сетне комунистите да отс
тъпят в споразумението във Варкиза (12 февруари 1945). То
обаче не е спазвано дълго в поляризираната вътрешнополи
тическа атмосфера. Комунистите бойкотират изборите от

31 март 1946 г. и така подпомагат изборната победа на дясната коалиция. След плебисцита от 1 септември 1946 г., който с 68,3 % от подадените гласове в полза на възстановяване на монархията прави възможно възвръщането на крал Георг II в Гърция, нелегалната дейност на комунистическите партизани прераства в истински пожар. Създадената още през октомври 1946 г. Демократическа армия на Гърция възобновява под командването на Маркос Вафиадис военните действия, но търпи поражение поради собствената си негодност в опита да вземе под свой контрол градски пунктове и пред разнещата масивна американска военна помощ за редовната армия. Конфликтът между Сталин и Тито най-сетне ѝ отнема подкрепата откъм гърба, когато гръцките комунисти застават на страната на Сталин. Тито нарежда през юли 1949 г. границите с Гърция да се затворят. Притиснати в северозападните части на страната, остатъците от комунистически военни съединения се спасяват заедно с ръководството на партията през септември 1949 г. през албанската граница. Те оставят окървавена и разклатена в своите устои страна, която след развихрилите се братоубийствени борби трябва да поеме мъчително пътя на национално помирение и на демократизиране.

Източният блок и Сталин. Интеграция и дезинтеграция

Според виждането на Сталин „народнодемократичният“ път представлява идеално разрешение за обезпечаване на съветската империя в лежащия пред нея пояс от Средноизточна и Югоизточна Европа в годините след войната. Този път е избързан много предпазливо, но и твърде последователно. Съветският съюз си служи, без особено да бърза, с присъствието на Червената армия за политическо разчистване на терена. Засегнати са по еднакъв начин както съюзните, така и бившите враждебни държави. В разбираемите съветски интереси относно сигурността трябва да се намерят взаимоотношения за отнемане териториалния базис за настъпление на бъдещ агресор срещу Съветския съюз. Роденатa от левите

коалиции на народните фронтове в последната фаза на вой
ните действия концепция за „народна демокрация“ допуска
множество варианти във взаимодействието на политически
те сили. Комунистите избягват – с изключение на Югосла
вия и на Албания – възможното директно взимане на власт
та и предпочитат да използват в правителствени коалиции
склонността на широките народни маси към радикалнодем
ократически мерки – поземлена реформа, одържавяване на
едрата промишленост и на банките – за променяща система
та намеса в съществуващите обществени структури. Вътреш
нополитическите изменения в Италия и във Франция, които
позволяват на комунистите да придобият значително място
в парламентите, подхранват временно надеждата за всеобщ
европейски път на благоприятно еволюционно развитие.

Поради това от самото начало Съветският съюз не про
пуска да устрои своето господстващо положение в Средноиз
точна и Югоизточна Европа в икономическия сектор и в тяс
но стопанско сътрудничество чрез двустранни преговори
(между другите с България от 14 март 1945 г., с Румъния от 8
май 1945 г., с Унгария от 27 август 1945 г.) се включва в съв
местни стопански предприятия (joint ventures), за да остави
открити възможности за въздействие. Външната търговия на
югоизточноевропейските държави се ориентира от първия
си час изцяло към Съветския съюз като стопански партньор.
В споразуменията за примирие с неприятелските държави и
в парижките мирни договори от 1947 г. са заложени искания
за репарации и трансфер на собственост (предаване на собст
веността на врага и т.н. на Съветския съюз). В Румъния те
достигат до 14 – 15 % от общия национален доход (или 47 %
от държавния през 1947 – 1948), в Унгария – около 10 % от
националния доход през 1946 – 1947, и са употребени като
принудителни средства за политическо дисциплиниране. За
дължението за изхранване на съветските окупационни части
създава допълнителна икономическа зависимост.

Народите от Югоизточна Европа не са въвлечени в со
циализма с еднаква крачка. Социалистическото преориенти
ране на тяхната обществена и стопанска система се осъщес
твява на малки, гъвкави временни промени в курса, като от
почне от консенсус в левия политически спектър и се стигне
до „прогресивните“ буржоазни партии. Отделни поземлени

реформи се провеждат още през 1945 г. Належащи действия се налагат преди всичко в Унгария, където разбиването на едрите земеделски стопанства и раздаването на земята се знаква отдавна. Законът от 15 март 1945 предвижда безвъзмездно отчуждаване на имотите над 1000 катастралоха (т.е. 576 хектара) и поставя като бъдеща горна граница 100 катастралоха (в околностите на Будапеща 50). В изпълнение на закона една трета от обработваемата земя е конфискувана и една четвърт е преразпределена. Румънската реформа от 23 март 1945 г. обхваща 8 % от обработваемата площ, като горната граница на поземлената собственост е 50 хектара. През август 1945 г. тя е последвана от Югославия (закона от 29 август) и Албания (закона от 30 август). В Югославия се допуска максимална площ на стопанствата до 45 хектара (те се редуцират на 25 – 35 хектара, ако собственикът не ги обработва сам).

От мерките по отчуждаването са засегнати редом с аристократически и църковни големи стопанства също и собствеността на враговете на държавата и чужденците. В Югославия 41 % от отчуждените земи принадлежат на германски заселници. Процъфтяващото средно немско селячество във Войводина по този начин е напълно заменено от нахлули сръбски поселници. То е изпяло въвлечено през бурните заключителни фази на войната във вихрушката, която разчиства живеещите в различните регионални горещи точки югославски немци посредством мерки на отмъщение, чрез депортации и изселвания. Законното основание за това дава решение на АВНОЮ*, според което на всички немци се отнемат гражданските права като на колаборационисти. В съседна Унгария от акции по изселването на унгарски немци са обхванати 250 000 души по решение на споразумението в Потсдам за оттегляне на германски поселници в Германия. Завладяната чужда собственост в промишления сектор образува основния дял от капиталовложенията, които се правят от Съветския съюз в смесените предприятия в Унгария и в Румъния. В статутите на фирмите на съветския партньор е предоставено значителното влияние върху стопанското ръководство. Като удо-

* АВНОЮ – основано през ноември 1942 г. – Антифашистко вече за народно освобождение на Югославия. – Бел. ред.

бен инструмент за въвеждане на плановостопански елемен-
ти те са негодни поради своя мащаб. И съюзниците на ком-
нистите са благосклонни за едно по-голямо участие на дър-
жавата в стопанския живот. На първите мероприятия по одър-
жавяването и некомунистическите, настроени радикалдемок-
ратично политици с готовност подават ръка. Разширяването
на държавния сектор в стопанството и засилването на дър-
жавния контролен инструментариум спадат към стандартния
икономически механизъм във фазата на реконструкция през
първите следвоенни години. Обстойните закони на одържа-
вяване маркират крайните точки на едно пълзящо развитие.
Това развитие е постигнато по-рано в съюзените държави (в
Албания и в Югославия още през 1946), отколкото в бившите
те враждебни страни, които най-сетне през 1948 г. поемат
общия курс (България през декември 1947 г., Унгария на 25
март 1948 г., Румъния на 11 юни 1948 г.). По това време фрон-
товете на студената война са довели до възникването на бло-
кове и до размяната на плесници и във народнодемократични-
те страни е въведена типична социалистическа форма по съ-
ветски образец. Американското предложение за помощ на
всички народи на Европа от 5 юни 1947 г. е успяло да претър-
коли камъка. За да не заплаши солидарността на блока, Пра-
га е приела поканата за стопанска конференция в Париж на 7
юли, но е принудена да я откаже на 10 юли, Югославия и Ун-
гария проявяват също така интерес, както и Полша – съвет-
ското правителство се вижда принудено да предприеме конт-
раофанзива с обещания за кредити и преференции в областта
на търговията. Дотогава някои източноевропейски страни са
се възползвали от паричните помощи, които чрез Фонда за
подпомагане на Организацията на обединените нации (UNRRA
– United Nations Relief and Rehabilitation Administration, осно-
ван на вашингтонското споразумение от 9 ноември 1943 г.) са
потекли към Албания, Югославия и Унгария, които са участ-
вали и в други програми на западните съюзници за подпомага-
не. Още през 1947 американският Червен кръст дава на Румъ-
ния щедра помощ от хранителни припаси, швейцарски и аме-
рикански банки са готови да кредитират правителствата в Ун-
гария и в Румъния за подкрепа на лабилната валута.

Сега се изискват енергични контрамерки за политиче-
ко, идеологическо и стопанско консолидиране на източно-

ропейската народностна общност чрез собствени сили. Те започват със създаването на Комунистическо информбюро (Коминформ) през септември 1947 г. и свършват със създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) на 25 януари 1949 г. За политическото му гарантиране съветите изграждат система от двустранни пактове за дружба, взаимно сътрудничество и взаимна помощ, която участващите страни в съветския курс провеждат почти с едни и същи договорни условия, като взаимно се обвързват. Съветската версия на теорията за двата лагера е развита от А. А. Жданов на конференцията по основаване на Коминформа, на която се срещат представители на комунистически и работнически партии на Съветския съюз, България, Югославия, Полша, Румъния, Чехословакия, Унгария, Франция и Италия на 22 – 27 септември 1947 г. в силезийската Скларска Пореба (Шрайберхау). Констатираното там световно противоречие между империализма и социализма, между антидемократическата система на управление и страните на новата демокрация е същевременно предложение към Унгария и Румъния да последват примера и да подражават на тогавашните образцови ученици в Югославия – да свършат с дотогавашната търпимост към буржоазните елементи във властта. „Народните демокрации“ на Източна и Югоизточна Европа застават ускорено на страната на съветския модел на еднопартийно господство от сталинистки тип с централизирано управление на стопанството, прехвърляне на средствата за производство в обща собственост и принудително коопериране в земеделието.

Сталин изисква бързото изпълнение на съветските интереси. Това е придружено с уродливи явления – показните процеси срещу неудобни политици и т.нар. пражко „падане“ от прозореца на Ян Масарик на 10 март 1948 г. Борбата между различните течения продължава вътре в комунистическите партии, чиито националболшевишки настроени крила търсят значителна самостоятелност и прокламират собствен път към социализма. Борбата за насоките е придружена от оживени спорове между бившите отечествени нелегални борци и изпратените от Москва партийни кадри, които са заклети привърженици на сталинисткия курс. Във вътрешнопартийната борба за власт в Унгария групата на Ракоци противостои на Ласло Райк – вътрешен и съответно външен министър,

докато е арестуван на 30 май 1949 г. и екзекутиран поради троцкистки и титовистки провинения, члена на Централния комитет Янош Кадар и външния министър от 1949 – 195 Гюла Калай, които през 1951 г. са осъдени на дългогодишен затвор. В Румънската комунистическа партия още приживе на Сталин противното течение взема властта. Даващите първоначално тон московски агенти Ана Паукер и Василе Лука искат да отдалечат домашните сталинисти от Георге Георгиу-Деж и през 1952 г. са изключени от партията. В т.нар. конфликт в Коминформа през 1948 г. Сталин провокира тежка борба между тези направления във фаза, когато социалистическата група държави са циментирали над главите си – чрез шахматна система от двустранни договори – един общ покрив. Повечето от вътрешнобалканските споразумения отпадат непосредствено след речта на Жданов на учредителния конгрес на Коминформа. На 27 ноември 1947 г. Югославия и България са сключили договор, на 8 декември 1947 г. – Югославия и Унгария, на 16 декември 1947 г. – България и Албания, и на 19 декември 1947 г. – Югославия и Румъния, през първата половина на 1948 г. следват договорите между България и Румъния (16 януари), между България и Унгария (16 юли). Освен това съответни двустранни обвързаности се установяват между Чехословакия и Полша. Договорите за приятелство със Съветския съюз (на Румъния 4 април 1948 г., на Унгария 18 февруари 1948 г., на България 18 март 1948 г.) обвързват балканските държави в двадесетгодишна общност на интереси срещу възможна агресия от страна на Германия или на нейните съюзници. Югославия възобновява още на 11 април 1945 г. договора с Москва от 5 април 1941 г. Това, че е предизвикано дългогодишно недоволство на сътрудниците на Сталин, се дължи на политическата активност, която Тито развива във връзка с плановете си за комунистическа балканска федерация. Върху истинските скрити причини за изплавалото пред обществеността несъгласие, което в края на краищата довежда до скъсване на Югославия със Съветския съюз, могат да се правят само предположения, но сетнините от братския раздор могат да се доловят осезателно.

Идеята за федерация е традиция сред социалистическите мислители в Югоизточна Европа. Тя се предлага като обезпечение на лабилната независимост на малките държави, как-

...и за притъпяването на националния въпрос, който тежи ...като непосилно бреме на междудържавните отношения в ат...сфера на буйни шовинистични страсти. Ръководството на ...гославската партия се решава през 1934 г. след мъчителни ...трешни разправии и фракционни борби за промяна курса ...национални въпрос. Под натиска на решенията на Ко...интерна на своята четвърта конференция в Любляна пар...тята ревизира становището си относно самоопределението ...югославянските народи и открива пътя за възникване на ...мостоятелни партийни организации в Словения и Хърватс...Федеративната партийна структура се е доказала като ...олучлива за мобилизиране по време на немската окупация ...силите на отбраната за всеобща антифашистка народоос...бодителна война. Тя предлага изход за поставящия се ма...едонски въпрос. Заедно с Георги Димитров, с когото е при...елски свързан чрез Балканския секретариат на Коминтер...на по време на своя престой в Москва, Тито изковава в едно ...ешение, което дава на всички участници – на българи, на ...гославяни и на самите жители на Македония, възможност...та и изгодата да запазят своя облик и същевременно да засил...ят значимостта на балканските държави. На 1 август 1947 г. Тито и Димитров се споразумяват в Блед за интензивно сто...панско, политическо и културно сътрудничество. Неприем...ливите за българите по-раншни планове за югославска феде...рация, в която България трябва да встъпи като нов член, най...етне са отстранени. На 27 ноември 1947 г. Тито и Димитров ...като водещи фигури публикуват двустранния договор за при...ателство. Малко по-късно през януари 1948 г. Димитров из...ненадва с оповестяването, че са възможни сондажи за раз...ширение на плановете за федерация, чиято цел е евентуално...то присъединяване на източноевропейските страни и на Гър...ция. Това подтиква Сталин към енергична намеса. На набър...ото спикано кризисно заседание на партийните сдружения в Съветския съюз българските представители се огъват под на...тиска на Москва, докато Тито заема една самостоятелна по...зиция. Той застава упорито на становището за югославска ...амостоятелност. Натрупалите се в миналото опити за наме...а на московската централа очевидно са поставили на голя...о изпитание чувството за собствено достойнство на успе...ния революционер. Сталин реагира неочаквано остро, за да

изолира упоритостта на Тито и да го накара да превие коле-
не. На 18 март 1948 г. той отзовава руските военни съветни-
ци от Югославия, на следващия ден се оттеглят цивилните
представители. На 27 март 1948 г. едно подписано от Сталин
и Молотов писмо на Централния комитет на КПСС изрежда
многобройни грешки на югославските другари. Тъй като очак-
ваната дворцова революция не настъпва и началникът на си-
гурността А. Ранкович успява да разгроми верните на Моск-
ва опозиционни групи в партията, управлението и армията,
Сталин довежда работите до открито скъсване: на свиканата
в Букурещ конференция на държавите от Коминформа на 28
юни 1948 г. Югославия е изключена и присъдата над отго-
ворното партийно ръководство е произнесена с неприкрито
предложение към югославяните да се завърнат или да бъ-
дат отстранени. Тито отговаря с широко организирана вълна
от арести и заклева югославските партийни организации на
своя страна. Разривът е смекчен едва след смъртта на Ста-
лин чрез посещението за сдобряване на високопоставена пар-
тийна и правителствена делегация под ръководството на Н.
С. Хрушчов и на Н. А. Булганин с белградската декларация
от 2 юни 1956 г. Цената е висока – на югославянското ръко-
водство се признава със закъснение собственият път към со-
циализма и е утвърдено неговото равноправие.

Победата на сталинизма в Югоизточна Европа

Явният неуспех на Сталин в Югославия изпълва всички
братски партии със състрадание. Изискванията за лоялност
са силно завишени. Натискът да се коригират търпените до-
тогава отклонения от системата и да се подражава на съвет-
ския образец се засилва. Малката Албания, която се влее
подир шлепа на големия брат Югославия и стопански се утвър-
жа над водата, се оказва в съдбовно изпитание в своите съ-
седски отношения. Още на 1 юли 1948 г. всички споразуме-
ния с Югославия са денонсирани. Чрез грижливо прочистване
не на партията и правителствения апарат от проюгославски
представители на ръководния елит Енвер Ходжа се отърва

временно и от досадни конкуренти. Влиятелният вът-
ен министър Кочи Джодже е изключен със своите при-
ници от партията и е екзекутиран на 10 юни 1949 г.

Глави падат и в другите народни демокрации. В инсцени-
ни показни процеси срещу висши партийни лидери пред-
ет на обвинение са проюгославски становища и национа-
тически прегрешения като предпочитани пунктове за ата-
– обвинението в шпионаж също присъства. В Унгария то-
ясяга Л. Райк, в България – Трайчо Костов, който е екзе-
тиран на 7 декември 1949 г. (и е реабилитиран през 1956,
ато и Райк). Известни жертви в другите народни демокра-
са Рудолф Слански в Чехословакия, Владислав Гомулка
Полша и със закъснение Ана Паукер, респ. Василе Лука в
мъния.

В сталинисткото разбиране народните демокрации са са-
токални варианти на диктатурата на пролетариата. Про-
ичащата от това претенция за монопол на властта на ко-
нистическата партия променя изцяло политическия ланд-
ифт на верните на Москва държави от Югоизточна Европа.
мунистите хващат лоста на властта, ограниченият партио-
плурализъм от първите следвоенни години е приключен с
етенциите за лидерство на един комунистически властни-
ски елит, който разглежда себе си по съветски образец ка-
авангард на работническите маси. В текста на новата, втора
нституция на Унгария (18 август 1949 г.), на Албания (4
ли 1950 г.) и на Румъния (24 септември 1952 г.) се отстраня-
т буржоазните и феодалните реликти и се установява воде-
ата роля на партията. Подражателите в Унгария и в Румъ-
я изравняват своите конституции със съветския първообраз
и следват стъпките на другите балкански държави, които
ще в своите първи „народнодемократически конституции“
поели по този път (Югославия на 31 януари 1946 г., Алба-
я на 14 март 1946 г., България на 4 декември 1947 г.). Бъл-
ия формално запазва своята двупартийна система и в сил-
та фаза на сталинизма, но след екзекуцията на Н. Петков
ългарският народен земеделски съюз води само привидно
ществуване без собствен облик. Другите страни предпочи-
т едно собствено решение, обаче прикриват комунистичес-
ото самовластие чрез съюзни листи в един затворен парти-
блок: Народнодемократичен фронт в Румъния (от 27

февруари 1948 г.), Фронт на унгарската народна независимост от 1 февруари 1949 г. в Унгария. В Албания и в Югославия самото начало движенията за освобождение разглеждат себе си като израз на народностната воля и след привършването на бойните действия не допускат конкуриращи ги партии.

Грижите на партийните ръководства за по възможност най-вярно копиране на съветския модел води до редица неравнявания в институциите и към определени начини на управление. Те изпъкват особено ясно в новото уреждане на стопанската система и в културната политика. Цялостните стопански планове за форсиране на индустриализацията, изтласкване на частния сектор от стопанския живот и колективизиране на земеделието са съществени цели под знака на петгодишните планове. Те започват от България през 1949 г. Унгария я следва през 1950 г., Румъния и Албания през 1951 г. Югославия, както и в други области, е възприела още преди скъсването със Сталин ролята на предвестник и през 1947 г. започва с въвеждане на централно планиране. Подбран бюрократичен апарат в централните планови учреждения изготвя стопанските планове и наблюдава тяхното провеждане. Важните точки и цифрите на продукцията са скроени според нуждите на съветското стопанство. Работата по координирането при одобряване на националните стопански планове трябва да се поеме от Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), който е създаден от представители на Съветския съюз, България, Унгария, Полша, Румъния и Чехословакия на 25 януари 1949 г. в Москва като отговор на плана Маршал. Албания се присъединява на 23 февруари 1949 г. На Югославия поради наличните различия достъпът е запретен. Трудът на общите съветнически групи по стопанските въпроси се ограничава първоначално с препоръки до членовете да сключват двустранни търговски споразумения. Едва след 1954 г. се посвещават усилено на координиране на националните стопански планове.

Мерките по одържавяването в годините непосредствено след войната подпомагат преобразуването на стопанството на балканските страни в един строг държавен диктат. В началото на 50-те години например в България индустрията на страната е изцяло в ръцете на държавата, а търговията е социализирана 98 %. В Албания и в Югославия още по-рано

през 1948 г. – са създадени сходни предпоставки. В Унгария и в Румъния одържавяването на индустрията достига през 1952 г. вече 97 %, като съответните цифри за търговията са 82 % в Унгария и 76 % в Румъния.

В успехите по колективизацията в земеделието балканските държави обаче остават далече зад съветския образец. Само верният съюзник България може да се представи с впечатлително нарастване в началните фази на кампанията по сформировка на кооперативите, като чрез образцови стопанства (ГКЗС) и с машинно-тракторни станции е трябвало да приобщи селяните към предимствата на колективното стопанство. Социалистическият сектор в земеделието (колективни и държавни стопанства) през края на 1953 г. държи 63 % от общата плод на земята, но чрез масивен държавен натиск до края на 1957 г. това нараства до 90 %. В Албания всъщност фазата на колективизирането протича през 1957 г. Земеделските условия малко благоприятстват екстензивното приложение на кооперативното производство. До днес тук земята е 90 % колективизирана. В Румъния и след смъртта на Сталин частното земеделие е запазило своето преобладаващо положение. Социалистическият сектор – селските стопанства, колхози, совхози и т.н. – стагнира през 1953 г. на около 25 % и едва след 1955 г. частната собственост в земеделието е свеждена постепенно на 10 %. Грижите по колективизирането в Унгария са белязани с периодично покачване и спадане. На доброволен принцип многобройните дребни селяни, които чрез поземлената реформа получават свое парче земя, не могат да бъдат накарани да се откажат от частното производство. През 1953 г. след достигнати 39 % започва обратна тенденция, като през буреносните събития от 1956 г. мнозинството от селяните отново обръщат гръб на колективите. В последващите години те отново са прибрани в колективните стопанства. В Югославия едва след кризата с Коминформа решението за насилствено колективизиране отпада, като през 1952 г. експериментът е провален и повече от колективите отново се разтурват. След втория щурм се изпробват нови форми на социалистическите кооперативи.

Колективизациите в земеделието са последици преди всичко на една промяна в стопанското самосъзнание. Главната грижа на планиращия се концентрира върху престижни

обекти в сталинисткия фалшив индустриален блясък. Необходимите модернизации и промени в югоизточноевропейските аграрни общности се провеждат само с физическо насилие – металургически комбинати, рафинерии, стомановодобивни заводи са трамбувани от земята. Цената за гигантските напрежения при нулеви финансови ресурси трябва да се плати от работниците и отделните домакинства с ниски надници, лоши условия на труд, ограничения в снабдяването, които принуждават да се премине към установяване на даждите и обезценяване на парите.

Балансът на форсираната индустриализация се чете в огромните проценти на прираста на индустриалната продукция, които при ниските изходни цифри се възкачват необикновено високо. Ако се вземе заселването на градовете като индикатор за обществените промени, то качественият скок през десетилетията 1950 – 1961 – 1971 (в България от 27,5 % на 38,8 % до 54,7 %; в Румъния от 24,7 % през 32,5 % до 41,1 %; в Югославия от 25,9 % през 29,8 % до 35,3 %) е ясно установим. Стари достойни градове променят напълно своя облик в скокообразното увеличение на населението, което се тълпи притеснено в индустриалните площи като в място за настъпление. В индустриалните селища по зелените поляни възникват нови по образец градски центрове от средно голям мащаб (например Дунапентеле, някогашният Сталинварош в Унгария или Димитровград в България).

Неприятната страна на наложеното отгоре изравняване със съветския първообразец е опустошаването на културния живот. Подетата още от А. А. Жданов – съветския вожд на културата, малко преди смъртта му кампания срещу космополитизма, срещу буржоазното декадентство и срещу реакционната западноевропейска империалистическа култура се стоварва върху зависимите социалистически страни с пълна сила. Традиционните връзки със Запада, от които художници и литератори в балканските страни дотогава са получавали творчески импулси, са насилствено прекъснати. „Социалистическият реализъм“ на късния сталинизъм създава принудително един стерилен конформизъм и силно ориентиран към московската централа. Исторически развилите се различни учебни заведения са преобразувани по съветски образец. Премахването на духовните училища във всички балкан-

страни е част от идеологическата борба срещу църквата, тъй като е едновременно и неудобна, и много влиятелна институция.

Албания скъсва най-последователно от всички югоизточноевропейски страни със своето религиозно-църковно минало. От 1967 г. тя се хвали сама, че е първата атеистична държава на света. Във всички конституции се предписва марксистското изискване за пълно отделяне на църквата от държавата. Административни спънки, своеволни намеси на низши инстанции и арести на свещеници и лица от църковната йерархия пречат на развитието на църковните работи. Особена ярост предизвикват връзките със Запада на някои групи вярващи. През 1948 г. в Румъния се провежда насилствено обединение на гръко-униатската църква на Седмиградско с румънската православна църква, което е логическа последица от политиката на правителството за отграничаване от Запада. За да бъдат дисциплинирани, около милион и половина вярващи със своите свещеници и йерарси са подложени на жестоки репресии. Епископът Юлиу Хосу от Клуж (Клаузенбург), когото папа Павел VI на 28 април 1969 „in pectore“ обявява за кардинал, умира след дългогодишен църковен арест през 1970 г. в православния манастир Кълдърушани, който е присъден като принудително пребиваване. Примасът на Унгария, архиепископът от Гран кардинал Йозеф Минценти – символната фигура на упоритата съпротива на унгарските епископи срещу църковната политика на комунистите, е арестуван на 26 декември 1948 г. и на 6 февруари 1949 г. е осъден на доживотен затвор. В България екзархът на православната църква митрополит Стефан Софийски трябва през 1948 г. да се откаже от сана си и да се оттегли в манастир. Новото църковно ръководство се приспособява към комунистическата система и се връща след 540 години прекъсване към формата на старата патриаршия на 1 май 1953 г. (която все пак е призната едва през 1961 г. от Цариградската патриаршия). Останалите религиозни общности в България отстояват не така яростящо комунистическото потисничество. През февруари 1949 г. петнадесет представителни лица на протестантската общност (сред които методисти, баптисти, евангелисти, петдесетници) трябва да застанат пред съда с обвинения в държавна измяна и незаконно притежаване на валута и са осъде-

ни на дълги години затвор. Сред висшите духовни лица
относително малката католическа общност е осъден на смърт
епископът от Никопол Е. Босилков, който умира скоро в
вора. Много по-рано борбата срещу църквата в Югославия
ескалирала до открит конфликт. В твърдите действия на Ти-
то срещу хърватската католическа църква се разчистват
стари сметки от времето на войната. На загребския архиепис-
коп Алойзий Степинак са приписани в един шумен проц
военни престъпления, насилствено покатоличване на сърб
и убийства по време на режима на усташите, както и не
гална дейност. На 11 октомври 1946 г. той е осъден на шест
надесет години затвор и след пет години е оставен в родни
си град под домашен арест. Югославското правосъдие отне
ма с това всякаква възможност за действие на един от
умолимите противници на режима, който непрекъснато ра
зобличава своеволията и интригите на властите срещу вер
ующите. Посланието на католическите епископи от 2
септември 1945 г., в което се настоява за радикален отказ от
незаконните практики на комунистическата държава, е пре
търколило камъка. Дългогодишните връзки с католическа
та църква и с Ватикана, където обличат арестувания загре
ски архиепископ с пурпурната кардиналска мантия на
декември 1952 г., се прекратяват за много години.

Между единство и многообразие

Скъсването на Сталин с Тито оставя трайни следи в све
товното социалистическо движение, които през лятото на
1948 г. не могат да бъдат видени. Насилственото финално
решение на московските съюзници наистина засилва соли
дарността на блока и сталинистките методи на властване от
страняват последните остатъци от опозиционно мислене.
идеологическата контраофанзива на Югославия явно раз
лаща амбициите за монопол на ВКП (б). За да оцелее, Тито
се принуждава да промени курса. През 1948 г. Югославия
установява 90 % от вноса си и 56 % от износа със социалист
ческите си партньори. Те денонсират в кратки срокове всич
ки стопански споразумения, за да принудят Тито да капит
лира чрез цялостен стопански бойкот. Тито отговаря с

лазливо отваряне на вратите към Запад, чиито кредити под-
помагат разстроеното югославско стопанство да се ста-
билизира, докато бъдат намерени чрез договори за доставки
нови купувачи на югославските стоки. И Тито заплаща по-
литическата цена за това: на 10 юли 1949 г. той затваря гра-
ницата с Гърция и с това прекъсва връзките на въстаналите
гърци с тила. Тяхното отстъпление на албанска земя слага
няколко месеца по-късно край на гръцката гражданска война.

Идеологическата контраофанзива на Югославия не се ог-
раничава със словесен двубой, който да заклейми отврати-
телните сталинистки методи. Критиката на сталинизма до-
вежда до радикална промяна на обществената практика, в
която се създава обратен модел на съветско общество, който
залага на децентрализацията и на работническото самоуправ-
ление в производството. Законовите основания за този т.нар.
социализъм на самоуправлението са създадени, започвайки
от 1950 г. със закона за работническите колективи от 26 юни
1950 г. Новите принципи на обществено изграждане отдолу
на основата на самоуправляващите се предприятия на непос-
редствения производител са заложени в конституцията от 13
януари 1953 г. С либерализиране на вътрешнополитическата
система тези мерки нямат нищо общо. От вътрешнодържав-
ния монопол върху властта Съюзът на комунистите на Югос-
лавия (партията се преименува на шестия партиен конгрес в
Загреб 2 – 7 ноември 1952) не смята в никакъв случай да се
откаже. Милован Джилас, старият съратник на Тито, който
поставя радикални искания, трябва да напусне в началото на
1954 г. Централния комитет и партията. Ръководните наме-
сти на държавния и партийния апарат в стопанския живот не
могат да бъдат отречени.

Въпреки доставките на стоки от Запад и въпреки амери-
канската военна помощ Югославия остава и след 1948 г. свър-
зана със социалистическата държавна общност. Между два-
та военни блока тя се опитва да следва един неутрален курс,
който след смъртта на Сталин я води на страната на Индия и
Египет на върха на свободно от блоковете движение около
фигури като Неру, Насър, Хайле Селасие, Сукарно и др. При
своето пътуване през Индия, Индонезия, Бирма, Етиопия през
1954 – 1955 г. Тито се застъпва за разчупване на твърдите
фронтове, за мирно съвместно живеене на всички хора и за

стопанско подпомагане на развиващите се страни. През юли 1956 г. той се среща с Неру и Насър на адриатическия остров Бриони за уточняване на общата политика, а пет години след това Белград е домакин на Първата конференция на върха на неангажираните в блокове страни (1 – 6 септември 1961), на която са представени двадесет държави. В балканската си политика Тито се връща към старите планове за създаване на по-тесни контакти с югоизточноевропейските си съседи и уговаря при много срещи и двустранни преговори с Гърция и Турция възстановяването на нормални отношения и на общи грижи за отбрана срещу евентуална застрашаваща агресия. Тримата неравностойни партньори се споразумяват за подписване на троен договор за приятелство (на 28 февруари 1953 в Анкара), който предвижда редовни годишни срещи на външните министри и съвместна работа на генералните щабове. Той е допълнен на 9 август 1954 г. от военен съюз за двадесет години, който при липса на денонсиране мълчаливо се продължава.

Междувременно смъртта на Сталин (5 март 1953) води до раздвижване в твърдите фронтове. Новото съветско ръководство под шефството на Маленков и Хрушчов е принудено да действа под егидата на един „нов курс“, като се отграничи от сталинистките ексцеси и като подобри отношенията си с братските социалистически народи. Натискът от Москва се намалява, появяват се либерализиращи тенденции във вътрешната политика на социалистическите страни, будят се надежди и очаквания в населението от отделните страни, които не се осъществяват от управляващите. Разкритията на Хрушчов за престъпленията на Сталин, с които той изненадва и шокира делегатите на XX партиен конгрес на КПСС на 14 – 25 февруари 1956 г. в Москва, предизвикват още през същата година драматични трусове в управленските кръгове в източния блок. В Полша Хрушчов трябва да приеме с избора на В. Гомулка за секретар на партията на 19 октомври 1956 г. една националкомунистическа промяна в режима и под въздействието на полския натиск да оттегли действащия от октомври 1949 г. като министър на отбраната маршал К. Рокосовски, символната фигура на съветското присъствие в Полша. В Унгария юздите изпадат напълно от ръцете на партията, когато всемогъщият сталинист Ракоци се от-

тегля под съветски натиск на 18 юли 1956 г. В края на октом-
ри вследствие на студентските вълнения страната се нами-
ра в метежно състояние, което може да бъде потушено само
с участието на съветски танкове (10 – 11 ноември 1956). От-
гава насетне Янош Кадар ръководи като доверено лице на
Москва оня предпазлив и успешен курс на реформи, който
върна на Унгария пътя на еволюционно развитие със значител-
ни новаторски импулси в обществения и стопанския живот.

Възможностите и границите за десталинизация в меж-
държавните отношения на социалистическите страни от-
лично са отразени в съветско-югославските отношения. В пок-
ванническото си посещение на покаяние в Белград (27 май –
2 юни 1955) съветското ръководство порицава греховете на
миналото си и в обща декларация от 2 юни приема взаимно-
то зачитане на суверенитета, независимостта и териториал-
ната цялост, правното равенство и ненамесата във вътреш-
ните работи. Собственият път на Тито, югославският модел
на социализма, е припознат чрез най-високо ръкополагане.
След събитията през октомври 1956 г. в Полша и в Унгария
тия правила на играта са изоставени. За да се ограничи разп-
остранението на националкомунистическите лозунги, които
заплашват лидерските претенции на Москва, в тежка кампа-
ния в пресата бива възстановен вражеският облик на отстъп-
ника Югославия. Същевременно във връзка с това се изпит-
ват допълнителни институционни форми за тясно държавно
сътрудничество в социалистическата държавна общност. На
14 май 1955 г. събраните във Варшава представители на Съ-
ветския съюз, Албания, България, Германската демократи-
чна република, Полша, Румъния, Чехословакия и Унгария се
споразумяват в договора за приятелство и взаимна помощ с
двадесетгодишен срок (т.нар. Варшавски пакт). На седмото
заседание на Съвета за взаимна помощ в Източен Берлин от
15 – 25 май 1956 г. стават прекалено ясни намеренията на
Съветския съюз да обвърже лоялните политико-идеологичес-
ки държави чрез по-нататъшна стопанска интеграция със съ-
ветската ръководна сила. Отделните държавни планове в про-
изводствените си цели и в основните си точки са приравнени
към съветските петгодишни планове. За да се ограничат ще-
тите след полските и унгарските вълнения, Хрушчов бърза
да уреди в двустранни споразумения по новому отношенията

със съюзниците и чрез отстъпки да предотврати избухването на националкомунистически и „титовски" искания. От 2 ноември до 3 декември 1956 г. румънска партийна делегация прекарва в Москва под ръководството на Георгиу-Деж и дъ нася у дома редом със стопанските отстъпки признанието на самостоятелен румънски път към социализма. През 1958 г. Червената армия се изтегля от Румъния. Кадар постига в мно годневни преговори (20 – 28 март 1957) отпускането на сто панска помощ, за да намери със съветски кредити, стоки и доставки на суровини някакъв изход за отчайващото си сто панско състояние и се съгласява със срочно договорено раз полагане на войскови части в страната си. Малко преди това българска правителствена делегация (15 – 21 февруари 1957 се е споразумяла за установяване на двустранни приятелски отношения. Тито е готов само за едно ограничено сътрудни чество и попада все повече под кръстосания огън на съвет ската критика. Тържествата по повод четиридесетгодишни ната от Октомврийската революция предлагат удобен повод да се изведе от световната комунистическа конференция подходящ баланс и да се демонстрира единодушна обвързаност. Югославското правителство (Кардел, Ранкович) показва не достатъчна готовност да отстъпи по решителните въпроси на предходните споразумения и да приеме предводителство то на Съветския съюз. Новата партийна програма на Съюза на югославските комунисти, която е приета от седмия конгрес в Любляна (22 – 26 май 1958) като манифест на югослав ския път към социализма, съветското правителство приема като повод да обвини Тито и неговите привърженици в ревизионизъм и да заклейми с растящи атаки югославското предателство спрямо социализма. Покорното на Москва светов но комунистическо движение се присъединява както по вре мето на Сталин към бойкота и разтръбява в безпримерна печатна кампания проскрипцията на отстъпниците.

Съгласието в организирания от Хрушчов отбранителен фронт не продължава дълго. Точно на Балканите започват първите разпри. Албания се усъмнява в постоянството на съ ветското водачество по въпроса за Югославия и почва да тър си партньор, на който може да се довери. Тя използва шанса вете на изостряща се съветско-китайски конфликт и се при съединява на страната на Китай (до 1978). Посещението на

Хрущов в Тирана (25 май – 3 юни 1959) не може вече да възпре движението за откъсване на Енвер Ходжа и той опо-вестява на XXII конгрес на КПСС (17 – 31 октомври 1961) разрива с Албания. Съветските съветници и специалисти в страната биват отзовани. Албания се превръща в спътник на Китай, румънците са използвани като посредници в братска-та разпра. В румънското ръководство нараства недоволство от неприкритото стопанско настойничество, осъществявано чрез съветските плановици. Напразните опити на румънци-те да бъдат посредници между Москва и Пекин през март 1964 г. дават повод на румънското ръководство на 22 април 1964 г. да излезе със собствено становище относно основни-те проблеми на международното комунистическо и работни-ческо движение. Румънското искане за национална незави-симост и равноправие едва ли се отличава от принципите на титовизма. Така че не е никаква изненада фактът, че четири години по-късно Румъния заедно с Югославия, но и с албан-ците и с китайците спада към онези комунистически държа-ви, които протестират остро срещу съветската интервенция в Чехословакия. Сред югоизточноевропейските държави бъл-гарите и унгарците участват с военни контингенти в инвази-ята, другите три социалистически държави отказват да сто-рят това – комунизмът на Балканите представлява една разпокъсана картина. Същата се наблюдава и от другата стра-на - в разпрата на партньорите от НАТО Гърция и Турция за Кипър и в суспендирането на гръцката демокрация в преврата на полковниците на 21 април 1967 г. Старият Балкански по-луостров показва отново своето лице.

Завръщане към „балканските взаимоотношения“?

Балканските държави и в своето вътрешно развитие през 60-те години са повлияни от миналото си. Във всички социа-листически страни през петдесетте и шестдесетте години се засилва тенденцията за радикална промяна на аграрното общество. Колективизацията на земеделието във всички стра-ни (с изключение на Полша – 12,6 % през 1960 г., и на Югосла-

вия – 10,4 % през същата година) при втория пристъп след 1957 г. и в рамките на съществуващите различни земеделски структури е напълно завършена. Предлагането на работа в неиндустриалния сектор е силно ограничено. През 1965 г. само в Албания, в Румъния (56,7 %) и в Югославия (57,7 %) повече от половината от работното население намира своето препитание в земеделието или в горското стопанство. Все повече селско население е погълнато в градските и индустриалните центрове. През 1965 г. степента на урбанизация на балканското общество достига от 33 % в Албания до 49,7 % в Румъния. Изграждането на образователната система разкрива шансове за възход пред най-широки кръгове. След трескавите избухвания на ерата на Хрушчов дългият служебен период на Леонид Брежнев – генерален секретар на КПСС (1964 – 1982), носи едно по-спокойно развитие. За отбелязване е че трайността на институциите на новата ера на Брежнев в Съветския съюз съответства на необикновената продължителност в заемането на висшите партийни места от страна на отделни лица в социалистическите страни. Живков в България (от 1954), Кадар в Унгария (от 1956), Чаушеску в Румъния (от 1964) стоят редом с ветераните Тито и Енвер Ходжа като пълномощници на една система, която се опитва в изменящото се обкръжение да държи в равновесие и под контрол трайността и напредъка. Експериментирането в икономическите форми засяга съвсем малко водещата политическа роля и само в Югославия изграждането на пазарния социализъм в реформите след 1965 г. предоставя правото на решение върху производството и разпределението все повече на „низовите организации на асоциираните работници" и с това поставя в движение обществени механизми, които все повече се изплъзват от контрола на стопанските планировици. Подобен процес е предизвикан в Унгария с решения през ноември 1965 г. „нов икономически механизъм". Това не цели както преди в Югославия и в „пражката пролет" нова унгарска концепция за социалистическо общество, а само покачване на ефективността чрез последователно децентрализиране на планирането, повече конкурентност и пазари. Трансферът на технологии от Запад е предвиден като средство за модернизиране. То изисква отваряне на унгарския пазар за производителите на суровини. Като последица от това

частта на унгарската търговия със социалистическите стра-
ни рязко спада от средата на 70-те години с две трети, вносът
и износът – с повече от половината (1984 – 53,9 %), вносът от
капиталистическите страни достига през 1984 г. 34,9 %. Ожи-
вяването на пазара, равно на истински бум, помага на сто-
панството да се освободи от бремето на миналото и да започ-
нат перспективни инвестиции. Но също така неотменимо се
набелязват признаците на дестабилизиращо въздействие.
Унгарският износ не може да се справи с неуправляемите
конюнктури, търсене, колебание в цените на световния па-
зар и Унгария възприема в покупките си застрашаващо съ-
ществуването ѝ увеличение на външния дълг.

Все по-неконтролируеми се оказват последиците за об-
ществото. Свободната търговия подлива вода на идеологи-
ческия контрол и механизмите му. Подписването на спора-
зумението в Хелзинки (1 август 1975) буди надежди в страна-
та и дава тласък на некомунистическите сили. От противо-
речието между теория и практика критически мислещите сред
марксистите отдавна са извели необходимостта да обмислят
алтернативни проекти за характера на обществото. Група со-
циолози и философи от кръга на учениците на Георг Лукач,
която представлява едно от теченията на т.нар. Будапещенс-
ка школа, е влязла още преди това в конфликт с партията.
През 1973 г. са изключени от партията А. Хегендюш, И. Киш,
М. Вайда, най-значителната социоложка на Унгария Агнес
Хелер, както и съратниците ѝ Георги и Мария Маркус и Г.
Бенце заради прегрешения. В Югославия групата около заг-
ребското философско списание „Праксис“, включваща и Св.
Стоянович, Г. Петрович и М. Маркович, които със своите
редовни философски беседи в лятното училище в Корчула
привличат международното внимание, е насъбрала подобен
критичен потенциал. През 1975 г. списанието трябва да преус-
танови излизането си и редица негови сътрудници – професо-
ри по философия, трябва да освободят заеманите от тях места.

Пътят на югоизточноевропейските държави през 90-те
години е помрачен от заплашителното рухване на стопанс-
ките учреждения, които под тежкото бреме на външните дъл-
гове са застрашени да изгубят маневрената си способност,
като нерешените проблеми на приемствеността при пред-
стоящото отстраняване на „старците“, стоящи начело на пар-

тията, и наследените нерешени национални проблеми увеличават постоянно взривната си сила. Завръщането към стария антагонизъм между нациите може да се превърне за югославската федеративна държава в една заплашваща съществуването ѝ криза. След смъртта на Тито (4 май 1980) в Югославия липсва интегрираща фигура, която било с премерена сила или с авторитета на създателя на държавата да накара да се задейства идеята за единство над противопоставящите се интереси на съучастващите републики. Още приживе на Тито старото противоречие между стопански развитото Хърватско и белградската централа с труд се удържа под контрол. В кризисните месеци през 1971 г., когато в Хърватско се надига застрашаваща вълна от национално негодувание и когато политизираното студентство се озовава на улиците в Загреб, Тито се намесва безогледно. Той сменя водещия екип в хърватската партийна организация (между другите партийната ръководителка Савка Дабчевич-Кучар) и секретаря на Централния комитет на партията М. Трипало и предприема обширна чистка в партийния и управленския апарат. Предвиденото в конституцията от 21 януари 1974 г. по негово решение учредяване на колективно държавно върховенство, което гарантира на всяка република и провинция равно участие във върховното държавно ръководство и ротираща смяна в председателството, не устоява на изпитанието. В населеното предимно с албанци Косово – днес те представляват 1,2 млн. от общо 1,5 млн. жители – искането за създаване на своя република става все по-настойчиво. За сърбите очертаването на една провинция, която в средновековието спада към сърцевинната зона на сръбската държава и която с прочутото Косово поле при Прищина символизира един от най-свидните моменти на сръбската история, е трудно осъществимо. Последиците в отношенията с враждебно настроения албански съсед не се дооценяват. През 1981 г. ескалиралото през на годините напрежение за първи път преминава в открит бунт, който само масивното участие на полицията и на военните успява отново да успокои (през 1987 г. се налага отново извънредно положение). Съдебните действия срещу водачите на метежите будят нови недоволства. Социалното неравенство в тази провинция – стопанска неразвитост, пренаселеност, безработица, ниски шансове за образование, ко-

ско са изброени от албанските говорители пред белградска-
та централа, могат да бъдат отстранени много бавно.

Освен това Югославия е обременена в своите отноше-
ния с България и с Гърция от въпроса за Македония. След
както през 50-те години федеративното решение, към което
Тито и Димитров се стремят, е претърпяло поражение, исто-
рици и публицисти в течение на години продължават
крайния диспут относно взаимните претенции с меняща
се интензивност. В румънската идеологическа дискусия по-
нятието за нация, като изхожда от първоначалното опреде-
ление на Маркс, придобива универсален характер, който има
готови аргументи за един пространствен континуитет от две
хиляди години, като се почне от гето-даките и се стигне до
ръководителя Чаушеску, и в буквалния смисъл на думата от-
нема почвата под краката на унгарските претенции към Сед-
миградско. С новото разделение на Седмиградско в Парижки
кия мирен договор от 1947 г. Румъния се сдобива отново с
проблема на малцинствата, който е на Велика Румъния от
времето между двете войни и който първоначално е разре-
шен в духа на комунистическото братство по един относи-
телно великодушен начин. За отбелязване е, че натискът на
Москва обезпечава на унгарското малцинство (според пре-
брояването от 21 февруари 1956 – 1 587 675 души) особен ста-
тут с училища на унгарски език, както и театри и фолклорни
групи, собствени вестници и книгоиздателства и свой поли-
тически съюз – Унгарско народно обединение. В правителст-
вената реформа от 1952 г. на унгарците е предоставен един
автономен район (Търгу Муреш) в областта Секлер. След ун-
гарското въстание през 1956 г. повечето от привилегиите са
отнети. Оттук нататък интеграцията на унгарското малцин-
ство определя официалната политика и дава повод на буда-
пещенското правителство за съответни реакции. Унгарски-
ят университет Болиай в Клуж (Клаузенбург) във връзка с
това се слива с румънския университет Бабеш, обучението
на унгарски е ограничено в отделни класове в румънските
училища, автономният район е променен в унгарския си ха-
рактер чрез ново разчленяване, частта на унгарците спада от
75 % на 62 %. Новото административно деление на страната
от 1968 г. въобще отстранява автономния район, но позволя-
ва на унгарците в новата провинция Харгита нарастване на

88,1 % и в Ковасна на 79,4 % – един по-висок процент в насе-
лението, отколкото в старите административни области. Но
затова пък съседските отношения между Унгария и Румъния
са разстроени поради въпроса за Трансилвания и дават повод
за националистически лозунги.

На какви ексцеси под егидата на комунизма е способ
една политика спрямо малцинствата, и днес показва българ-
ското държавно и партийно ръководство през годините 19
– 1985. Чрез административен натиск и с прилагане на на-
силнически средства турското малцинство, което предста-
лява около 10 % от населението, почти един милион души, е
принудено да промени имената си. Със заповяданото отгоре
насилствено българизиране един малцинствен проблем тряб-
ва поне формално да бъде разрешен, тъй като противореч
на виждането за еднонационална държава. През 1950 г. уси-
лията с участието на Анкара да се реши проблемът чрез из-
селване претърпяват поражение. В проблема на Кипър Тур-
ция и Гърция решават разногласията си със силата на ору-
жието. Носители на това несъгласие са местните турски и
гръцки кипристи, които след турската инвазия от 20 юли 1974 г.
са принудително разселени и днес трябва да живеят на един
разделен остров.

С победата на комунизма в годините след войната в ис-
торията на Югоизточна Европа започва нова епоха. След ка-
то биват освободени от османското и хабсбургското влади-
чество, балканските държави след къса и променлива пре-
ходна фаза са вместени принудително отново в едни импер-
ски рамки, които стигат далеч на запад в Средна Европа. Във
връзка с това те попадат в стопанска и социална революция
огромни размери, която чрез насилствената си колективи
ция, форсирания строеж на тежка индустрия и с обръщан
гръб на „буржоазния“ Запад срязва столетни навици на жи-
вот и принуждава тези страни насилствено да се приравнят
едно модерно индустриално общество, основано на разде
нието на труда.

Балканското разнообразие обаче не е загубено поради т
зи насилствена намеса. И при променени условия то запаз
своята историческа мощ и преустройва максимите на интер
националистичния марксизъм в национални форми.

Понастоящем в балканските страни се множат призна-
ите за нараснало себесъзнание и за очевиден стремеж към
ъсколяма самостоятелност, която е насочена както против
олитическото, така и против стопанското настойничество
а съветския партньор. Съвременните правителства под на-
ска на обстоятелствата търсят собствен път на неотстра-
имо изправящите се пред тях проблеми на вътрешното раз-
итие, който път във все по-голяма степен се легитимира
рез възпоминанието за миналото на нацията. Също така и
омунизмът като преустройваща балканското многообразие
ременна идеология не успява продължително да избегне
ова „резюмиране“ на миналото.

Югоизточноевропейският държавен свят, който се е ока-
ал в днешните си граници след национални борби през XIX
. и началото на двадесетия, под натиска на своето минало
ще не е стигнал до покой. В гигантската си задача в едно
околение да премине със скок развитието от аграрно до ин-
устриално общество комунизмът се провали. Страните в
Югоизточна Европа под комунистическото ръководство ос-
тават европейският приют за бедни. Дали Балканите под ръ-
водството на внуците на Тито, Ходжа, Кадар, Живков и
Чаушеску ще станат отново барутни погреби за Европа, е един
тревожен въпрос на бъдещето. Фактът, че през 1988 г. за пър-
ия път след края на войната представителите на шестте бал-
ански държави Югославия, Албания, България, Гърция, Ру-
ъния и Турция по покана на белградското правителство се
рещат за обмяна на мнения, може да бъде един надежден
ризнак за това, че отвъд всяка разделеност на блокове и на
сички идеологически противоречия жителите на Югоизточ-
а Европа ще осъзнаят все по-силно общите си задачи и ще
ърсят със съгласие уреждането на различията.

IX
Краят на народните демокрации – завръщане към Европа?

По-бързо, отколкото се очакваше, подети от водовъртежа на политическите промени в Съветския съюз и Средноизточна Европа, и комунистическите властници на Югоизточна Европа трябва да се откажат от дотогава неоспорвания монопол върху властта. В годината на обрата 1989 г. събитията следват в задъхано темпо и водят като при верижна реакция повсеместно до разлагането на компрометираната стара система. На генерацията на внуците на комунистическите основатели на държавата се пада във все по-влошаваща се вътрешна ситуация почти за една нощ тежката задача да търсят решение в ново вътрешно обществено равновесие и да се опитат с оцелелите стопански възможности да възпрат бързия разпад на обществения ред, за да избегнат масовото обедняване на населението.

За разлика от страните на Средноизточна Европа, чиито опозиционни групи с устойчиви организационни структури разполагат със собствен политически опит в съжителството си с комунистическите властници, югоизточноевропейските общества през 1989 г. не са ни най-малко подготвени за рево-кия политически поврат в Съветския съюз и за пълния крах на комунистическото самовластие. Само против волята си партийните водачи на Балканите реагират на големите про-мени по време на ерата на Горбачов и само частично се оста-вят да бъдат принудени от съветското правителство да на-правят някои отстъпки. Дори пред лицето на очертаващата се все по-заплашително стопанска и хранителна криза отго-ворните партийни и държавни сдружения пристъпват с пло-ми колебания към по-свободно обсъждане на по-широки про-екти за реформи, които залагат повече на регулиращите си-

силами на пазарните сили и поставят под въпрос износили-те се концепции за планово стопанство. Отделни говорители на инициативни групи в Югоизточна Европа са взели вече думата, като искат незабавно освобождаване от решенията на Съвета за икономическа взаимопомощ, изобличават на-рушенията на човешките права и смеят да поставят на об-съждане належащи екологични въпроси. Нерядко – както и в Съветския съюз – известни учени, художници, поети и теат-рални деятели спомагат новите идеи и искания да увеличат кръга на своето въздействие (в Румъния Ана Бландиана, Дой-ра Корнеа, Мирчеа Динеску, в България – Блага Димитрова, Георги Мишев, Клубът за гласност и демокрация и движени-ето „Екогласност“, което е породено от Комитета за закрила на Русе). Но базата за рекрутиране на сподвижници на опози-ционните групировки отначало временно се ограничава в ло-кален обхват, в елитарни интелектуални кръгове и студент-ски дискусионни клубове, които не са никак пригодни за дей-ствително обхватна работа сред обществеността в ролята им на организационни центрове. За изграждане на по-широко опозиционно движение, което да предложи на младите та-ланти да се профилират в ежедневните политически дела, лип-сват все още правните и институционните предпоставки.

Само в Унгария корените на опозиционно насоченото мислене стигат назад до 70-те години. Системната критична мисъл намира в по-свободната атмосфера на кадаризма благоприятна почва. На нея се дължи това, че унгарски учени и интелектуалци могат да играят ролята на предвестник в из-граждането на алтернативни обществени модели на развитие. Такъв в Унгария става възможен в годината на обрата 1989 срав-нително по-здрав и по-достъпен преход към едно посткому-нистическо общество. Не случайно унгарските писатели и пуб-лицисти дават еталона на голямата дискусия „Мителеуропа“ от последната година и участват в търсенето на среден път между блоковете. Унгарското държавно и партийно ръковод-ство в тесен регионален съюз с държавите от Дунав и Алпите и с отварянето си към западноевропейското стопанско прост-ранство търси шансове за оцеляване в несигурното бъдеще.

В съседна Югославия едва след смъртта на Тито са нали-це благоприятни условия за открита вътрешна обществена

дискусия. Реформите в конституцията от 1974 г., която даве по-големи права на републиките и укрепва с периодичната смяна в Председателството на Държавния президиум техните интереси, в последна сметка придава силен подтик на центробежните сили. Поне на републиканско ниво сега могат да се удържат по-добре неконформистките идеи, които заплашват да взривят предпоставените рамки на марксистката идеология. Но за един радикален разрив с миналото, който внезапно се очертава след 1989 г., смеят да мислят само най-интелигентните предходници сред реформаторите.

Все още е много рано да се изведе от ретроспекцията на революционното развитие през последните три предходни на 1989 години някакъв баланс на провежданите обширни реформационни процеси в страните на Югоизточна Европа. Все още ни липсва отстояние във времето от бурните събития. Необходимата достоверна информация за значителните вътрешни процеси все още не е достатъчна за обоснована оценка. Само в най-груби щрихи е възможно при наличните факти да се обрисуват общите черти и различията в развитието на всеобхватните трансформационни процеси в прехода от комунистическо самовластие към плуралистично общество в отделните страни.

Очевидно е, че промяната в Югоизточна Европа като правило няма внезапен успех. Ясен отказ от комунистическите режими в досегашните избори не е заявен категорично. В пораждащия се вътрешнообществен вакуум на властта се набелязват по-скоро само повърхностни промени. Демократичният разрив с миналото се манифестира в най-разнообразни форми и степени. Съвсем рано почва да се очертава един наклон от север на юг. Фактът, че опозиционните партии са разочаровани от изхода на първите избори, е ясен показател за това, че радикалните промени съвсем не са постигнати чрез елементарния напор към свобода на обезкуражените и потиснатото гражданство. В Югоизточна Европа не „народът" е ликвидирал в спонтанен революционен взрив омразния режим. Определящите подтици за премахването на онази мислима тавтология, която се съдържа в изкуственото словосъчетание „народна демокрация" и която от самото си начало служи за завоалиране на неограничената власт на една малка водеща клика, идват отвън.

Колкото и да искат да се предпазят партийните ръководства в отделните балкански страни, те попадат във водовъртежа на онази радикална промяна в системата, която обхваща бившата-земя на социализма след 1985 г. под властта на новия водач от Кремъл Михаил Горбачов. Това е нареден отгоре последен, макар и негоден опит за спасение на комунистическата политическа система, който се прикрива зад партийния лозунг за перестройка и за гласност. Признаците отдавна предвещават буря. От едва контролираното развитие в Полша набира сили трайна заявка за действие. Образуването се около синдиката „Солидарност" опозиционна група показва, че и в една диктатура може да се чуе гласът на народа и че е възможно мирно разпускане на комунистическата властваща система. Ограничаването на цензурата върху печата и отказът от монопол в идеологията и във властта на господстващата комунистическа партия проправят пътя към политически плурализъм и към конкуриращи се обществени групи в Полша. Включеното в исканията отваряне на границите, което трябва да даде възможност за обмен на мнения и невъзпрепятствани срещи на хората, пробива последния бент.

„Пътят към Европа" в последната фаза на старите режими е посочен от комунистите реформисти, които поради убедително или мъчително постигнато съгласие за неспособността на действащата система да се реформира започват да се отделечават от своята партия. Най-силна опора те намират в средата на идеологията техническа интелигенция и в радикализиращото се студентство. В Унгария Денят на националното примирение от 16 юни 1989 г. маркира символичното отстраняване на режима на Кадар. В Будапеща при участието на огромно множество хора се отслужва тържествено един вид държавното погребение на Имре Наги – министър-председател по време на въстанието през 1956 г., в годишнината на екзекуцията му на централните гробища. Още месец преди това на 2 май 1989 г. започват двустранни преговори за отстраняване граничните укрепителни съоръжения между Австрия и Унгария. Когато най-накрая през нощта на 11 срещу 12 септември на бегълците от ГДР се разрешава преминаването във Федералната република, разпадът на дотогавашния на-

роднодемократичен режим не може повече да бъде удържа
В течение на няколко дни той се срива заплашително и по
лича със себе си страните от целия източен блок.

Докато в Централноизточна Европа – от Полша до Унга
рия – в един безпримерен устрем, който се съизмерва на
вече с френската революция от 1789, в течение на няколк
седмици рухва напълно монополът върху властта на ком
нистическата корумпирана геронтокрация и народнодемо
ратичният режим от периода след войната е отхвърлен.
Балканския полуостров структурите на старата система с
задържат по-дълго.

В Унгария още през 1988 г. Янош Кадар се явява пре
тавител на комунистическата политическа система, която
давна се е отказала от сталинистките методи на потисниче
тво и търси по-голяма близост с гражданството. Унгарска
„гулаш-комунизъм" залага подчертано на по-здраво разбит
телство с „класовия враг" във външностопанските връз
обезпечава на населението в кръга на личния му живот
познати дотогава свободи и търпи във все по-голяма степ
мнения, различни от официалните. При тия предпоставки
само комунисти – привърженици на реформите, които в па
тийните организации отдавна предлагат належащи рефор
на партията (например Имре Посгай), но също и критиш
комунистическото самовластие намират благоприятна б
за агитация. Тя е използвана от началото на 80-те години
всички опозиционни групи. Така Кадар неосъзнато още пр
ди Горбачов помага за подготвяне на посткомунистическа
ера. Пълното излизане на Унгария от миналото през 196
той съпреживява за кратко време. Кадар умира на 6 юли 19
два месеца след като с решение на ЦК от 8 май е изклю
от Централния комитет на партията. Междувременно под
рилата на новия закон за събранията и за сдруженията
никват други опозиционни партии. След 13 юни 1989 г. К
лата маса подготвя премахването на комунистическото
мовластие. При първите свободни избори за унгарския
камерен парламент на 25 март 1990 г. (с балотаж на 8 ап
социалистите, които след разтурването на дотогавашната
жавна партия в началото на отомври 1989 г. се опитват
съберат готовите за реформи сили в една партия със со

емократически облик (Унгарска социалистическа работни
ческа партия), нямат повече никакви шансове. Те са напъл
но сразени с 3,68 % от гласовете на изборните листи. Дори
партията с мнозинство от първите избори след войната – пар
тията на дребните собственици, трябва да се задоволи с от
носително малък брой гласове в първите избори – 11,76 %.
Унгарската социалдемократическа партия не прескача 4-про
центовата бариера и губи достъпа до новия парламент. От
52-те партии, издигнали кандидати, след окончателното
преброяване на гласовете само шест са представени в
парламента. Отговорността за управлението се пада на Ун
гарския деморатичен форум, който представлява широк спек
тър от либерални, християнски, социалдемократически и тра
диционно национални направления и участва с Йозеф Антал
като министър-председател в коалиция заедно с Християнде
мократическата партия и Независимата партия на дребните
собственици. Твърде крехкото обезпечаване на новата пар
ламентарна система сред народа заявява за себе си по драма
тичен начин в следващите общински избори от 30 септемв
ри, респ. 14 октомври 1990 г. Ако в първите парламентарни
избори участват 63 % от имащите право на гласуване, сега
участието спада на 40 %. От въздържането за гласуване се
възползват главно независимите кандидати. Те са 71 % от об
щинските съветници и 82 % от кметовете на общините. От
парламентарните партии Съюзът на свободните деморати
превъзхожда подчертано Демократичния форум.

В България също реформи в партията подготвят обрата
още преди по-широкото движение от защитници на граждан
ските права и на околната среда да могат да упражнят маси
ран натиск. Една заслужаваща упоменаване опозиция започ
ва да се организира постепенно едва през 1988 г. в „нефор
малните групи". Като дискусионен форум за дисидентите най
вече се очертават Клубът за гласност и демокрация под пред
седателството на Желю Желев, Независимият профсъюз
„Подкрепа" или движението „Екогласност", което се опитва
още през 1987 г. в Русе да организира изразения граждански
протест срещу унищожението на природата из цялата стра
на. Явен признак на новото начало в българската вътрешна
политика представлява внезапното сваляне на 10 ноември

1989 г. на Тодор Живков. Седемдесет и осем годишният самовластен партиен и държавен глава става жертва на събрала се около външния министър Петър Младенов "фронда". С това Младенов слага край на тридесет и четири годишното управление, изгубило отдавна контакта с реалността в своята страна. Той освобождава Живков от висшите партийни и държавни служебни места и се опитва чрез персонални промени в партийните органи и с демонстративни отстъпки да възстанови изгубената опора сред населението. БКП се отказва от претенцията си за водеща роля и обявява подготвянето на нова конституция по демократичен правов начин. Още на 29 декември 1989 г. се извършва радикална промяна в курса по отношение на турския въпрос, който в предходните години силно вреди на външнополитическото реноме на Живковия режим и значително утежнява отношенията с турския съсед. Готовността за диалог с всички обществени групи е свързана с искането да се даде възмездие на невинните жертви на комунистическите злоупотреби с властта в първите години след войната. Реабилитирани са бившият партиен шеф Трайчо Костов, дамгосан като титовист във връзка с конфликта с Коминформа и екзекутиран, и легендарният земеделски водач Никола Петков, за чието наследство сега претендират няколко групировки вътре и вън от досегашната отечественофронтовска партия Български земеделски народен съюз.

Разследвания по повод тежките злоупотреби с властта водят най-сетне на 18 януари 1990 г. до арестуването на Живков и подготовката за един формален процес. Междувременно на 7 декември 1989 г. водещите опозиционни групи се обединяват в общ Съюз на демократичните сили. Също и комунистическата партия прави изводи от дискредитираното си минало и на 3 април 1990 г. се преименува в Българска социалистическа партия. Първите свободни избори от 10 до 17 юни 1990 г. въпреки изненадващата победа на комунистите (те събират, облагоприятствани от избирателната система, 52,75 % от местата в парламента, а СДС трябва да се задоволи с 36 %) създават политически патова ситуация във Великото народно събрание, което следва да състави конституцията. Поляризирането между социалистическия и антикому-

истическия лагер се очертава при мъчителния избор за нов държавен президент, за какъвто на 1 август 1990 г. след многобройни опити е избран изненадващо на шестия тур водачът на опозицията Желю Желев. За политическия климат в България трябва да се отбележи, че и при следващите парламентарни избори през октомври 1991 г. СДС въпреки високото участие в изборите от 80 % със своите 34,36 % едва преминава изборната коалиция на бившите комунисти (33,14 %), докато Движението за права и свободи – политическата организация на българските турци, отбелязва един изненадващ процент от гласовете – 7,55 %. Двата конкуриращи се земеделски съюза претърпяват поражение пред 4-процентовата бариера.

Непосредствена причина за шумното сваляне на диктатора Чаушеску в Румъния са вълненията в западнорумънската провинция, чийто фон още далеч не е окончателно осветен. Те се разпалват от служебни изстъпления срещу унгарското малцинство в Банат. На 16 декември 1989 г. в Темишуара се поражда спонтанно протестно движение, за да бъде предотвратено насилственото изселване на реформисткия пастор Ласло Токес в Северна Трансилвания. Това движение прибощава сред местното унгарско, немско и румънско население все повече привърженици. Бруталните действия на службите за сигурност стават сигнал за всеобщ протест в областта, което използва вътрешнопартийната групировка около Йон Илиеску, Петре Роман и Силвиу Брукан, обединили се във Фронт за национално спасение, за да завземат властта в Букурещ. "Кондукаторът" Николае Чаушеску и неговата съпруга са принесени в жертва от задкулисните ръководители на превратa като символични фигури на омразния режим. Те са осъдени на смърт от набързо свикан съмнителен военен съд и без отлагане са екзекутирани на 25 декември 1989 г. Заговорническата група около Илиеску държи здраво в ръцете си конците на бъдещата политика. Тя търси тясно сътрудничество със съветския партньор и предлага в първите си решения дозирана смесица от популистични отстъпки и верни на социализма принципи. На 20 май 1990 г. Илиеску получава при президентските и парламентарните избори мандата на народа. Те се превръщат в убедително доказателство за

доверието в победителя на Чаушеску, който регистрира за себе си 85,07 % от подадените гласове и оставя далеч назад двамата си конкуренти от Националлиберална партия (Раду Кампеану с 10,46 %) и от Християндемократическата селска партия (Йон Рациу с 4,29 %) – двете възродени традиционни партии на Румъния. При първите свободни избори след войната са издигнати кандидати от 70 партии. Победоносният Фронт се възползва само временно от популярността на неговия президент. Резервът от избиратели се състои главно от несигурното селско население, което се бои за състоянието на своята собственост при едно прибързано завръщане към „буржоазните" отношения. „Фронтът" съумява благодарение на своето влияние върху масмедиите да подхрани страховете по време на късата междинна пауза между изборите. Критично настроената интелигенция – както и въобще градското население, се държи по-скоро резервирано. В малцинствените области, в Трансилвания и в Банат представителите на Демократическия съюз на унгарците губят изборите. Едва при следващите общински избори Фронтът, който е на път да стане една нова държавна партия, претърпява почти във всички части на страната заслужаващи удивление загуби. Той не издържа изпита в практическата политика при драматичното влошаване на стопанското положение и при подчертаното въздържане от страна на западните инвеститори. Относно темпото на провеждане на реформите се стига до разрива между президента и шефа на правителството Роман, който иска да предприеме форсиран курс към пазарно стопанство. На Роман, който събира около себе си реформистки сили от Фронта, е отказано благоволението на избирателите. В последните парламентарни и президентски избори от септември 1992 г. противно на всички прогнози новооснованият от Илиеску Демократичен фронт на националното спасение се оказва най-силната политическа партия в страната.

Най-дълго на споделянето на властта се съпротивляват комунистите в Албания под ръководството на наследника на Енвер Ходжа Рамиз Алия, макар още от края на 1989 г. да са поставени под все по-голям натиск чрез демонстрации, всеобщи стачки и масови бягства в чуждестранните мисии. Пре-

Централния комитет на Албанската комунистическа партия [Рамиз] Алия показва на 17 април 1990 г. за първи път готовност за основни промени и очертава програмата за реформи [по-]нататък. Растящото недоволство на населението не се успокоява вече и от предприетите на 7 юли 1990 г. промени във [ръ]ководната роля на държавата и партията. В Демократичната партия [ме]жду междувременно са се събрали опозиционни сили, готови [за] отстраняване на комунистите в един насочен към това съюз. Сред нейните основатели спадат и комунисти реформисти [ка]то младия стопановед Грамоз Пашко, който сега се профилира като ангажиран борец за пазарно стопанство и залага [на] чуждестранни капитални вложения. Но очакваният изборен ефект не се постига. При първите свободни избори на 31 март 1991 г. комунистите печелят при високо участие на населението от 98,20 % с почти две трети от местата в парламента още един изненадващ изборен успех. За тях гласува главно селското население, чиито страхове пред бъдещето партийни агитатори ловко използват за свои цели. Големите градове стават владение на Демократическата партия, чийто кандидат в Тирана печели изборите срещу управляващия държавен шеф Рамиз Алия. Опитите на убедените преди в своята власт комунисти да овладеят растящата в страната криза чрез самостоятелна правителствена отговорност търпят поражение в течение на няколко седмици. Сериозни затруднения в снабдяването и растяща безработица изкарват хората на улицата и ги тласкат към рисковани опити за бягство през граница при обстоятелства, които покъртват световната общественост и същевременно принуждават съседните държави да предприемат предупредителни предохранителни мерки. На 11 юни 1991 г. се конституира на здрави основи вследствие на преговори коалиционно правителство при меродавното участие на опозицията. Една година по-късно на 22 март 1992 г. комунистите са свалени от власт, Рамиз Алия подава оставка на 3 април 1992 г. На 9 април мястото на държавен глава заема председателят на Демократическата партия Сали Бериша.

Само с големи усилия в балканските страни след загубата на властта от комунистите зейналите вътрешнообществени конфликти, застрашаващи да се превърнат в сходни на гражданска война обстоятелства, могат да бъдат успокоени в

преговори на кръглата маса или в договаряния с формиращата се извънпарламентарна опозиция. За разпокъсаните републики на Югославия всяка помощ идва късно. След смъртта на Тито липсва интегриращата фигура, която да респектира всички, да пригоди федеративната идея към новите обстоятелства и да спре самонадеяния национален егоизъм. Напредващото подравяне на федеративния орган не може да бъде повече възпряно с наличните механизми. Югославия се разпада поради липса на консенсус във водещите политически слоеве и поради центробежните сили, които с бързия стопански упадък на страната получават все по-силен тласък. Времето работи за републиките, които си присвояват повече правомощия и ревниво следят за своите интереси. Федеративните органи са видимо осакатени и лишени от своите компетенции. Срещу галопиращата инфлация и президентът Анте Маркович, обявил при встъпването си в длъжност на 17 март 1989 г. радикална промяна на стопанския курс към пазарно стопанство, остава безпомощен въпреки началните си успехи. Покачването на цените през септември 1989 г. по отношение на предходната година достига 1181 %, а през декември – рекордния ръст от 2665 %. Стопанската оскъдица мобилизира работническите маси на открит протест срещу правителството. Пред лицето на определени монополни организационни структури на югославското стопанство, завещани от идеологически обременения самоуправленски социализъм, и пред огромния външен дълг се оказват безуспешни дори и добронамерено съгласуваните с Международния валутен фонд реформи. Те предвиждат драстично обезценяване на динара, пълно освобождаване на цените, либерализиране на вноса и прекратяване на заемите. Към федералното стопанство престават да се вливат от републиките каквито и да било данъци и такси. Федералното правителство загубва контрол върху паричното обръщение и върху девизите в страната. Югославия се разпада на няколко конкуриращи се пазара, които започват да си пречат. През 1989 г. най-сетне Сърбия откланя съвместна стопанска дейност със Словения.

Пълзящото разпадане на федеративната държава ще отминава и всесилната дотогава комунистическа партия. Съюзът на комунистите на Югославия се разпада на осем конку-

риращи се партийни организации. Предвиденият XIV конгрес на партията за януари 1990 г. след напускането на словенските делегати е прекратен безрезултатно на 23 януари 1990 г.

Най-различни проекти за бъдещия съвместен живот на републиките в обща държавна организация са открито дискутирани веднага след смъртта на Тито. Латентното недоверие спрямо нациите и раснещият страх от сепаратистки тенденции провокират през 1989 г. полицейски нападения и административни своеволия в предимно албанското Косово и във Войводина и довеждат до суспендирането на автономните права, предоставени и на двете провинции от конституцията.

Агресивното поведение на доминираната от сърбите федеративна централа мобилизира съпротивата в републиките, които виждат застрашени собствените си права. След като ЦК на Словенска комунистическа партия се обявява за плурализъм на 17 януари 1989 г., се открива пътят за многопартийна система в Словения и за открито конфронтиране между конкуриращите се политически направления. На 27 септември 1990 г. се поражда решаващ конституционен конфликт, когато Словения вмъква предвидливо в конституцията си правото на отделяне и го утвърждава чрез народен вот на 23 декември 1990 г. Централата реагира с тъжба пред конституционния съд. За решаване на по-нататъшната съдба на Югославия са поканени конституционните юристи от двете страни. Но очакваните гаранции за обща държавна организация, чието право на съществуване е поставяно все повече под съмнение от населението в отделните републики, не могат да се постигнат вече с юридически средства. Противоречията ескалират към открит конфликт.

Растящото поляризиране сред конкуриращите се групировки в предстоящите избори не позволява трайно политическо решение. Като кокетират и се стараят да се харесат на избирателите, и самите комунистически политици минават все по-неприкрито към популистични лозунги и се опитват да се представят като говорители на своя народ и неговите предполагаемо застрашени национални права. Старата номенклатура успява ловко да се приспособи към непривичните догодба игри на парламентарната система и да спечели гласоподаване с нападателни националболшевишки лозунги.

Словения е красноречив пример за налагащата се амбивалентност на отношенията при изборните резултати. Тук антикомунистическите буржоазни партии се обединяват на 7 декември 1989 г. в Любляна в опозиционния блок ДЕМОС (Демократически съюз на Словения). При първите свободни избори след края на войната сред 14 конкуриращи партии те постигат пълно мнозинство в парламента. При президентските избори, напротив – председателят Йозе Пучник отстъпва президентското място при балотажа на 22 април 1990 г. на кандидата на комунистите за държавен глава Милан Кучан.

Също и в Хърватско на 17 юни 1988 г. бившият партизански генерал д-р Франьо Туджман, стар заслужил титов съратник, изпаднал в немилост през 1967 г. и в началото на 80-те години арестуван дълго време заради националистически провинения, застава начело на буржоазно-националното обединително движение Хърватско демократическо обединение (ХДЗ – Хрватска демократска зайедница). Той повежда своята партия на 22 – 23 април 1990 г. към победа в изборите и си обезпечава още на първия тур президентското място. Като признат национален водач той посочва пътя на хърватите към държавна независимост. Действията си обезпечава с референдум на 19 май 1991 г. и на 25 юни 1991 г. обявяването на независимостта е ратифицирано от парламента. Международно признание на тази стъпка е постигнато след редица военни неуспехи, като федеративната армия и сръбските доброволци окупират една трета от хърватската държавна територия.

В Република Македония на изборите на 11 и 15 ноември 1990 г. националистите от старата Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО) имат преднина пред комунистите и пред албанската Партия на демократическия просперитет. В Босна и Херцеговина комунистите имат само 14 мандата. Лъвската част от парламентарните места си поделят представителите на националистическите партии (86 мюсюлмани, 70 сърби, 45 хървати).

Провалът на комунистите в републиките Словения, Хърватско, Македония и Босна и Херцеговина остава без последствия за комунистическата партия на Сърбия, която на 16 юли 1990 г. се преименува в Социалистическа партия на Сърбия, също и за партията в Черна гора. В борбата за запазване

...ържавата и на застрашеното сръбско господстващо по-...жение масите се обединяват около дотогавашното си ръ-...водство. Още през 1990 г. преобразените в социалисти ня-...кадни комунисти постигат обичайните мечтани резулта-...от по-ранни времена. В гласуването от 1 и 2 юли 1990 г. ...ободан Милошевич регистрира почти 97 % от гласовете ...своя атакуван от опозицията проект новата конституция ...се изработи преди следващите избори. Есенните избори в ...рна гора завършват с абсолютна победа на комунистите, в ...рбия те печелят 78 % от местата в парламента далеч пред ...ционалистическата опозиционна партия Сръбско обнови-...лно движение на Вук Драшкович, която трябва да се задо-...ли с 7,6 % от местата.

След сепаратичните действия в Словения и в Хърватско ...лошевич се насочва все по-неприкрито към великосръбс-...ки курс. Моралното оправдание за това е меморандумът на ...рбската академия на науките, който се оповестява през ок-...мври 1986 г. Неговите автори наистина настояват с дръзки ...ми за промяна в системата и за по-голяма демокрация, но ...шевременно роптаят срещу разкъсването на Сърбия и от ...ъществяващото се трикратно разделение на населената със...рби земя. Милошевич си поставя за цел да спаси от разпа-...щата се федерация поне една доминирана от сърби оста-...тъчна Югославия, която да гарантира териториалното обе-...нение на всички обитавани от сърби земи. След избухване-...то на открити военни действия сръбските доброволци успя-...ват в тясно сътрудничество с федеративната армия и с ма-...ирана подкрепа на тежкото въоръжение да удържат до есен-...та на 1992 г. връзката между сърбите в Босна, Крайна и Из-...чно Хърватско със сръбската родина (чрез наземен ...ридор). Завладяването на Босански Брод на 7 октомври 1992 г. ...временно крайният пункт на целенасочения успешен ...атегически план на сръбските военни. Окупираните те-...итории са обезпечени чрез насилствено „етническо прочис-...тване“ и стотици хиляди мохамедански и хърватски жители ...прогонени от домовете и дворовете си и оставени като бе-...анци на съдбата. Нападения срещу беззащитни цивилни ли-...ца, лагери за интерниране и лагери на смъртта за военноп-...ленниците и безпримерен бомбен терор в Хърватско през 1991

– 1992 г. маркират в Хърватско и в Босна и Херцеговина
вата фаза на бруталната борба между народностите на Ба
канския полуостров, която оставя малко надежда за мир
съвместен живот на населението му в близко бъдеще.

Плурализъм на становищата, многопартийна система
открита дискусия по стопанските и обществените проблем
са съществените постижения в Югоизточна Европа след пр
мяна в системата през 1989 г. Тяхното приложение събуд
необичайна активност и радикално преобразуване на взаим
отношенията. Освободеният от държавна опека избирател
питва значителни трудности да прозре игрите на партиите
зад кулисите и да даде действено своя глас в богатата пе
тийна палитра. Само в отделни случаи той среща в изборн
те листи познати имена на партии от стария парламентари
зъм в периода между войните. В избуялата страст за основ
ване на политически партии обикновеният човек губи вс
каква ориентация. Несигурното селско население е слабо
познато с комплицираните процедури по провеждане на из
борите. Те предпочитат при гласуването по-скоро предста
телите на стария режим, които знаят как да посрещнат т
ния страх от бъдещето и печелят с едри обещания гласопо
ватели.

Във всички балкански страни е забележително предс
вителството на хуманитарните професии в управленски
служби и ръководствата на новите партии. В склонните къ
дискусии „парламенти на учените“ често липсва готовн
за компромиси, както и компетентност по съществени в
роси за намиране на съответни решения по стопански и о
ществени проблеми. Застрашителният процент на въздър
щите се от гласуване даже при общинските избори свиде
ства за растящо разочарование сред населението. Това засил
съдбоносната склонност към популистки решения и неизп
ними обещания от страна на кандидатите за мандати.

Балканските страни през съдбовната 1989 г. не са н
сцена на „нежни революции“, нито предвещават едно несъ
нено демократично начало. Досега не се очертават всеоб
ватни преходни форми на радикален процес на преобразу
не. Лозунгът за „недовършената“ или „прекъснатата“ ре
люция отговаря много повече на състоянието в момента

структурите на едно посткомунистическо общество, което едва започва неясно да се очертава, се отразяват несъмнени специфични за отделните страни качества. Все още твърде слаборазвитата политическа култура прави възможно повече от съдето и да било сръчни бивши комунисти, при един постепенно хлъзгав преход към плуралистична парламентарна система по западен образец, да играят немаловажната роля на манипулатори и без съпротива да се промъкнат отново до водещи позиции. Популистки политици ловко си служат с националистическия речник. Те намират повече отклик при необразованото и изплашено от радикалните обществени преломи население, отколкото предупрежденията и апелите за икономически на проницателни специалисти, които предупреждават за безнадеждното стопанско състояние и апелират към здрав разум. Комунизмът и национализмът междувременно са влезли в Югоизточна Европа в нездрав съюз. Освен това зрелищните действия пречат и забавят през настоящата преходна фаза нежеланото оттегляне от злощастното минало и прибързано обявеното „завръщане към Европа“. За преустройство според новите пазарни условия на едно плуралистично общество липсват необходимите умствени предпоставки и практически опит.

Не може да се очаква бързо излизане от стопанската мизерия и огромните материални щети, завещани от дългогодишния комунистически стопански хаос с наличните скромни средства. Кризисните прояви на едно стопанство в преход, още недорасло до жестоките пазарни закони, са необозрими. Те се изразяват в хиперинфлация, растяща безработица и катастрофално падане на производството, предизвикано от пълния крах на досегашните стопански отношения в Съвета за икономическа взаимопомощ.

Подобряване на тежките жизнени условия не може да се надяваме. Страните от някогашния СИВ са загубили на финансовия пазар възможността да бъдат кредитирани. Последиците от високия външен дълг тежат на националното стопанство, което при настоящата хронична липса на девизи може да бъде облекчено само със значителна помощ отвън. За инвестиции с оглед бъдещето не може въобще да се мисли. Стопанският подем принудително ни заставя да чакаме но-

вата демокрация да стане устойчива. Доловими днес са нег-
тивните последствия от една пазарно ориентирана стопанс-
ка политика. Тя изисква от недостатъчно снабденото с пре-
доволствие население допълнителни жертви и лишения. От
въздействието на изострящата се конкуренция са засегнати
най-вече социално слабите групи (многодетни семейства, пен-
сионери и болни). Те трябва да живеят без перспектива за
бъдеще под нивото на бедността.

Гражданската война в Югославия показва пред света ужа-
си, смятани за отдавна изчезнали от европейските земи. Т
оставя кървава диря и прогонва милиони хора от техните ро-
ни места. Безпримерната жестокост на фанатичната войн
между народности издълбава дълбок ров между народи и
ра, който ще изчезне след десетилетия. Тази война отвор
кутията на Пандора, от която в едно мултиетническо прост-
ранство могат да излязат нови нещастия. Споразумение з
малцинствата и границите е значително угежнено, ако не
невъзможно, поради унаследени представи за неприятеля
прекалени претенции на всички. Опустошително въздейст
вие на неотстъпчив езиков национализъм се очертава върх
целия кризисен район още отсега. Той отравя добросъсед-
ките отношения за продължително време. Мъчително съ
ласуваните в договорите от парижките предградия през 19
– 1920 г. граници на версайската система отново са на дневен
ред. Балканското пространство, доколкото може да се прог-
нозира, няма да се умиротвори, докато противоречивите ин
тереси не изгубят острота и не се примирят в рамките на ед
всеобщ европейски мирен ред.

Досегашните европолитически намеси за трайно разр
шаване на конфликта са малко насърчителни. Не са дост
тъчни нито съответните учреждения (Европейската общнос
в Брюксел, Европейската стопанска организация) за въздей
твие върху кризата, за достигане бързо споразумение меж
отделните правителства, нито се разполага с достатъчно сре
ства, за да се упражни действен натиск за прокарване ре
ния на място. Гърция блокира възможностите за въздей
твие на Европейската общност относно Македония. В Ко
во Сърбия отказва последователно на албанското населени
право на самоопределение и провокира опасно сепаратизъ

чение, което може да се разпростре и върху албанците в
съседна Македония. Във Войводина немалобройното унгарско
малцинство се страхува за своето съществуване. Трансилва-
ния заплашва да стане отново ябълка на раздора между Ру-
мъния и Унгария. Югославия, която още през 1978 г. в ООН
роема инициатива за нова международна политика по отно-
шение на малцинствата, понастоящем сама става жертва на
нерешени национални въпроси. Военните стълкновения в
Босна и Херцеговина заплашват да въвлекат всички съседи в
краен опустошителен конфликт. За завръщане на прогоне-
ните хървати в сръбските области не може да се мисли. Пра-
вото на силния, бруталността са създали фактическо състо-
яние, което въобще не може да бъде възстановено, без да се
приложат отново насилнически военни средства. Европа е
поставена пред ново сериозно изпитание.

Необходими са в една и съща степен по-голям финансов
ангажимент, както и мирна посредническа роля от страна на
европейските държави, сега – когато притегателната сила на
европейската идея за обединение сама почва да накуцва в за-
падноевропейските страни и намаляващите стопански ресур-
си стесняват все повече търговските пространства на прави-
телствата. Балканските държави са изправени пред несигур-
но бъдеще. Те трябва да се подчинят на тежките закони на
пазара и същевременно – както в периода между двете войни,
да компенсират огромното изоставане, което е причинено от
дългогодишно лошо стопанисване от комунистите. Народи-
те на бивша Югославия трябва да се съобразят с особено не-
благоприятния старт. След продължилата месеци братоубийс-
твена война в значими области на страната инфраструктура-
та е напълно унищожена. Известните туристически места
след огромните военни разрушения са изгубили всякаква
привлекателност за чуждестранните посетители. Новото из-
граждане на опустошените села и градове ще струва големи
усилия и ще погълне милиарди. В обозримо време те не мо-
гат да бъдат възстановени със собствени сили на основата на
износ на стоки и извършването на услуги. Тържествено про-
замираният „Път към Европа“ не само в бивша Югославия,
а и във всички балкански страни ще се окаже един тежък
път, твърде трънлив. Тежки изпитания очакват новите все

още неукрепнали демократически институции. Те могат да укрепнат само с щедра помощ отвън. На изпитание е поставена европейската солидарност.

Епилог 1995

Седем години след обрата още не може да се види краят на кризисното развитие в страните от бившия съветски блок. Многобройните подценявани вътрешни и външни трудности, които пречат на бързото преобразуване в една демократична система и свободен стопански ред, все още не са преодолени. В борбата за стопанско оцеляване само отделни страни се справят с провала на производството и успяват отново да стъпят на крака. Съдбата на Югоизточноевропейския регион е помрачена от продължителните военни събития в бившата Югославия. Босна продължава по пътя на насилническо решение. Войната наистина носи на сърбите, безогледно заложили на военното си превъзходство и отказали по груб начин всякакво посредничество на международните организации, големи териториални придобивки, но никоя от споренте партии не е предложила досега трайно омиротворяване. Военният конфликт води обезкървената земя към безизходица и причинява на населението само безсмислени страдания. Докато оръжието не млъкне, нерешените проблеми на прехода едва ли ще намерят подходящо място в обществените дискусии.

Това, че очакваните бързи стопански успехи след обрата не са станали и че мнозинството се чувства изоставено в своето всекидневие, тежи върху новото начало като непосилна ипотека. Всички страни предпочитат полуреформи вместо шокова терапия по полски образец. Това пречи на необходимото самопрочистване на политическите елити и разколебава преустройството на остарелите структури. Нерешеният проблем за собствеността е тежко препятствие за инвестиции и утежнява спешно необходимия ангажимент от страна на чуждите заемодатели. Това осакатява частната инициатива и оставя ценни ресурси да лежат неоползотворени. Съответно засегнатите от ситуацията хора не изпитват към нова-

Приложение

Югоизточна Европа в германските изследвания

Историческата съдба на балканските народи и изменящите се жизнени условия в течение на столетия чуждо владичество са събудили отдавна научен интерес. Гръцки учени емигранти, които след османското завоевание на Константинопол намират прием в западноевропейски княжески дворове и научни центрове, стимулират по време на ренесанса и хуманизма изследвания върху гръцките ръкописи. Растящата експанзия на исляма държи буден политическия интерес на запад относно събитията на Балканския полуостров. Пътешественици, които отиват с пълномощнически мисии при двора на султана и прекосяват подчинените християнски райони, търговци и бегълци носят известия с все по-нови и по-актуални детайли. Така през XVI и XVII в. са поставени основите на класически изследвания за византинистиката и за ориенталистиката, за изучаване на православната църква и науката за исляма.

Към германските хуманисти от XVI в. с определени интереси към Балканите, като Йероним Волф (1516 – 1580) от Йотинген, библиотекар на Фугер в Аугсбург, Мартин К. Крузиус (1526 – 1607) и големия ориенталист Йоханес Леонклавий (1533 – 1593), се прибавят през XVII в. значителни фигури на учени във Франция като йезуита Филип Лабе (1607 – 1667), доминиканеца Жак Гоар (1601 – 1653) и гениалния Шарл Дюфрен дю Канж (1610 – 1688), чийто *Речник на гръцкия език на средновековието* все още не е изгубил своето значение.

С победоносната офанзива на Хабсбургите по Дунав в началото на XVII в. кръгът учени около виенския двор обръща внимание заедно с унгарците и на славянските народи от Югоизточна Европа. Филологически помагала са изготвени в

университетите във Виена и в Прага, където учени от сла-
вянските народи на Дунавската монархия – между тях чехите
Й. Добровски, Й. Юнгман и Фр. Палацки, словенците про-
тестанти П. Й. Шафарик и Й. Колар, словенецът Б. Копитар
– полагат основите на сравнителното славянско езикознание
и изучаването на славянската старина. Универсалните исто-
рически рамки за подреждане на объркания етнически и кул-
ково народностен мир в Северна, Източна и Югоизточна Ев-
ропа в историческите представи на Запада са скицирани от
автора на всеобща история Аугуст Лудвиг фон Шльоцер (17
– 1809). Тази скица е допълвана от изследванията на негови-
те ученици и последователи през следващите генерации.

Към края на XVIII и началото на XIX в. се появяват пър-
вите големи синтези на националната история на югоизточ-
ните народи, почиващи на научни основи, като един посто-
янен научен интерес придружава балканските народи през сто-
летието по техния труден път към самостоятелност. Въоду-
шевлението спрямо Гърция на елинофилите води до много
томни студии, посветени на извори за изучаване на гръцкото
средновековие и на съвременността (Карл Хопф, Якоб Фи-
лип Фалмерайер, Карл Менделсон Бартолди), на възхода и
падението на Османската империя, документирано от Йозеф
Фрайхер фон Хамер-Пургщал (1774 – 1856) и от Йохан Вил-
хелм Цинкайзен (1803 – 1863) в тяхното монументално твор-
чество; дори самият Леополд фон Ранке с внимание регис-
рира сръбското въстание срещу османското господство, а ав-
хът Йозеф Константин Иречек (1854 – 1918) – един от най-
задълбочените познавачи на Балканите на своето време, из-
дава през 1876 г. една *История на българите*.

Появилите се с международни съвместни усилия изсле-
дователски работи върху Югоизточна Европа представят
епохата на хуманизма предимно външната страна на Балкан-
кия полуостров. Глобалните пространствени взаимоотноше-
ния, историческите събития на миналото и настоящето сто-
ят по необходимост на преден план. Към тях се прибавя
съвременните исторически отношения. Задълбочена нац-
онално-историческа диференцираност е потребна на истор-
ографията, която се преподава от края на века в университе-
ти и в академии в отделните балкански страни. Понастоящем
интердисциплинарното изследване на Югоизточна Европа

...трябва да спази и двата аспекта. Тази дейност се развива ед-
...временно с широкообхватни отделни дисциплини на
...международна основа след 1963 г. в *Association internationale
...d'études du Sud-est européen* – регионална комисия на ЮНЕС-
...КО, която редовно урежда в югоизточноевропейските страни
...научни международни конгреси и стимулира наднационал-
...но сътрудничество. Седалище на секретариата е Букурещ.
...Институтите по балканистика, учредени в балканските стра-
...ни, координират изследванията и се грижат за издаването на
...периодици и списания.

Най-важните специални издания в югоизточноевропейс-
ките страни, които информират за текущите изследвания, са:

Revue des études sud-est européennes (Bukarest, от 1963);

Balkan Studies (Thessalonike, от 1960);

Etudes balcaniques (Sofia, от 1964);

Balcanica (Belgrad, от 1970).

AIESEE в Букурещ издава от 1963 г. годишно в две тет-
радки *Bulletin de l'Association d'études ddu Sud-est européen*.

В създаването на научни изследвания за Югоизточна Ев-
ропа от самото начало участват учени от немскоезичната сфе-
ра. При институционализирането на един широко пръснат ин-
тердисциплинарен труд Виена придобива ролята на основа-
тел чрез създаването на Балканска комисия при Виенската
академия на науките през 1897 г. Като истинско средище за
Северозападните Балкани се развива до залеза на монархи-
ята „Босненско-херцеговският институт за балкански изслед-
вания" в Сараево (основан през 1904 г.) под дейното ръко-
водство на Карл Патч. В периода между двете войни възник-
ват в Германия: в Берлин (Унгарски институт 1917, Югоиз-
точен клон при Германската академия 1935), в Лайпциг (Ин-
ститут за Югоизточна Европа и исляма 1917, Институт за
стопански изследвания на Средна и Югоизточна Европа 1928,
Югоизточноевропейски институт под ръководството на проф.
др Георг Щадмюлер) и в Мюнхен (Югоизточен институт,
1930 – 1945 под името Институт за изследване на немската
народност на юг и на югоизток). Важни области разработват
Институтът за световно стопанство в Кил и Източният инс-
титут в Хамбург.

В академичната дейност днес във Федералната републи-
ка историята на Югоизточна Европа обхваща една част от

специалностите по история на Източна Европа. Специализирането по проблемите на Югоизточна Европа се осъществява в катедрите в Мюнхен, Хамбург, Берлин и Бохум.

Като интердисциплинарен координационен орган на немските изследвания за Югоизтока и като Национален комитет при Association internationale d'études du Sud-est européen функционира дълго време работният кръг за Югоизточна Европа при Германското изследователско дружество. С издаването на основни монографии за страните в поредица югоизточноевропейски наръчници и германски конгресни известия за международните югоизточноевропейски конгреси на AIESEE той дава под дългогодишното ръководство на проф. д-р К. Д. Гротхузен ценен принос. Създадената през 1986 г. при Академията на науките в Гьотинген Югоизточноевропейска комисия под ръководството на проф. д-р Р. Лауер се старае да продължи тази дейност.

Институционално средище на германските изследвания на Югоизтока днес е Мюнхен. Той не само подслонява най-богати библиотечни фондове и сбирки за цялостното пространство на Дунав и Балкана, но е същевременно седалище на създаденото през 1952 г. Югоизточноевропейско дружество и поддържа заедно с Югоизточния институт връзки с немския Централен институт, който в своите отдели за изучаване на историята и на съвременността се занимава и с югоизточноевропейските страни. Югоизточният институт освен това е издател на двата органа на немските югоизточноевропейски проучвания – на годишника *Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* и на списанието *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*.

За институционализираното развитие на източноевропейските изследвания в немскоговорящото пространство след войната срв.:

Oberländer, E. (Hg.). *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz (1945 – 1990)*. Stuttgart, 1992 (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa 35);

Lukan, W. und J. Vogel (Hg.). *Handbuch der Osteuropaforschung. Institutionen und Forscher der westlichen Welt. Bearbeitet von Andreas Gottsmann*. Wien, 1995.

Библиография

Подреждане

Библиографии и общи помагала
Указател за литературата
Текущи библиографии
Общи библиографии
Подбрани специализирани библиографии
Специфични за страните (исторически) библиографии

Наръчници и помагала
Въведения
Справочници
Извороведение
Исторически атласи
Хронология, събрани данни
Странознание, историческа география
Езици

История на целия регион
Общо представяне
Представяне на епохите
а) древни времена
б) нови времена
в) исторически епохи
Регионална история, краеви зони
а) Адриатическо пространство
б) Македония
в) Седмиградско
г) Хабсбургската монархия
д) Военната граница
е) Буковина и Бесарабия
ж) Кипър

История на страните
Албания
България
Гърция
Югославия и историческите ландшафти
а) общи описания
б) Сърбия
в) Хърватско
г) Словения
д) Босна
е) Черна гора
ж) Македония
з) Кралство на сърби, хървати и словени – Югославия
Дунавските княжества – Румъния
Унгария – краеви зони

5. Исторически епохи
Древният Балкан
Великото преселение на народите – миграции
Етногенеза на балканските народи
Византия
Османската империя
Източният въпрос
Национално възраждане, движение за създаване на национални държави
XIX век
XX век
Фашизъм
Комунизъм
Обратът 1989 – посткомунистически период

6. Малцинства, национализъм
Демография – статистика
Въпросът за националностите
а) исторически основания
б) настоящето

7. История на изкуството и културата

8. История на църквата

9. Социална история и история на правото

10. Стопанска история

Оглед на читателския кръг са представени предимно трудове на немски език (респ. западни езици). Предпочетени са изследванията, които предлагат богати източници и задълбочени подходи, както и такива със съвременен исторически поглед.

Pettifer, J., The Greeks. The Land and the people since the War. Lo 1993

Fleischer, H., Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 194 Okkupation, Resistance, Kollaboration. 2 Bände Frankfurt, Bern 19

Richter, H.A., Griechenland im 20. Jahrhundert. Band 1. Megali Republik, Diktatur. Köln 1990

Tzermias, P., Die Identitätssuche des neuen Griechentums. Eine S zur Nationalfrage mit besonderer Berücksichtigung des Maked problems. Freiburg/Schweiz 1994

Zervakis, P.A., Justice for Greece. Der Einfluß einer g amerikanischen Interessengruppe auf die Außenpolitik der USA gege Griechenland, 1945–1947. Stuttgart 1994 (= Studien zur mod Geschichte Band 47)

Weitmann, M.W., Griechenland. Vom Frühmittelalter bi Gegenwar. Regensburg 1994

Югославия и историческите ландшафти

а) общи описания

Pregled istorije jugoslovenskih naroda. Band 1. Belgrad 1963

Istorija naroda Jugoslavije. 2. Bde. Belgrad 1953–1960 (със словен и хърватско паралелно издание, обхваща период до средата на 18 в

Haumont, E., La formation de la Yougoslavie (XVe–XXe siècle Paris 1930

Kostelski, Z., The Yugoslavs. The history of the Yugoslavs and t states to the creation of Yugoslavia. New York 1952

Heppell, M., The history of the Yugoslav lands up to the outbrea the First World War. London 1961

Clissold, St. (ed.), A short history of Yugoslavia. From early time 1966. Cambridge / England 1966

Bartl, P., Grundzüge der jugoslawischen Geschichte. Darmstadt (= Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Grundzüge 60)

Dedijer, V., Bozic, I., Cirkovic, S., Ekemcic, M., History of Yugosl New York 1974

б) Сърбия

Istorija srbskog naroda. Предварително планирана в 6 тома. Дос са излезли: T. 1, 2, 4 (1.2), 5 (1.2). Belgrad 1981 ff.

Kanitz, F.Ph., Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von d Römerzeit bis zur Gegenwart. Band 1-3. Leipzig 1904–1914

Jirecek, C., Geschichte der Serben. Band 1–2, 1. Gotha 1911–19

–, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts. 4. Bde. Wien 1912–1918 Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien -hist. Klasse)

Mladenovic, M., L'Etat serbe au moyen âge. Son Caractère. Paris 1931

Petrovich, M.B., A History of Modern Serbia 1804–1918. 2 Bde. New York, London 1976

Emmert Th.A., Serbian Golgotha Kosovo, 1389. New York 1990 (= East European monographs 278)

Boestfleisch, H.-M., Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen. Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1839–1858. Frankfurt 1987 (= Studien zur Geschichte Südosteuropas 3)

Bogdanović, D., Kosovo. Vergangenheit und Gegenwart. Zürich, Lausanne 1992

в) Хърватско

Klaic, V., Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeca. 5 тома. Zagreb 1899–1911 (Ново издание 1972–1975)

Klaic, N., Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971

Šišic, F. von, Geschichte der Kroaten. 1. Teil (bis 1102). Zagreb 1917

Preveden, F.A., A History of the Croatian People from their Arrival on the Shores of the Adriatic to the Present Day. New York 1955

Eterovich, F., Spalatin, Chr. (eds.), Croatia: land, people and culture. 2 Bde. Toronto 1964–1970

Guldescu, St., History of the Medieval Croatia. The Hague 1964

Guldescu, St., The Croatian-Slavonian Kingdom 1526–1792. The Hague, Paris 1970

Kiszling, R., Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes. Graz, Köln 1956

Hory, L., Broszat, M., Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945. Stuttgart 1965 (= Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte Nr. 8)

Gross, M., Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in der ersten dreißig Jahren nach 1848. Köln, Weimar 1993

г) Словения

Hödl, G. (Hg.), Karantanien und der Alpen -Adria-Raum im Frühmittelalter. 2. St. Veiter Historikergespräche. Wien, Köln 1992

Hittenbach, H.R. and Vodopivec, P. (Hgg.), Voices from the Slovene Nation 1990–1992. New York 1993 (= Sonderheft der Zeitschrift "Nationalities Papers")

Mal, J., Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen. Laibach 1939

Loncar, D., The Slovenes. A Social History. Cleveland 1939

Grafenauer, B., Zgodovina slovenskega naroda. 2 Bde. Ljubljana 1964–1965

д) Босна

Klaic, V., Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches. Leipzig 1885

Boross, E.A., Inflation and industry in Hungary 1918–1929. Berlin 1994 (= Schriften der Historischen Kommission zu Berlin 3)

Good, D.F., Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Wien, Köln, Graz 1986 (= Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 7)

Berend, I.T. (ed.), Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century. Übergang zur Marktwirtschaft am Ende des 20. Jahrhunderts. München 1994 (= Südosteuropa-Studien Band 54)

Kaiser, D.E., Economic Dyplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France and Eastern Europe, 1939–1939. Princeton 1980

Haselsteiner, H. (Hg.), Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongreß. 1991 (= Zur Kunde Südosteuropas II/17)

Fischer, J., Messner, F., Wolmuth, K. (Hgg.), Die Transformation der osteuropäischen Länder in die Marktwirtschaft. Münster, Hamburg 1992

Текуща документация на стопанското и правното развитие, както и на политиката в областта на образованието и науката в страните на Източна и Югоизточна Европа предлага издаваната периодика от австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа във Виена: Presseschau Ostwirtschaft (месечно издание); Ost-Dokumentation Wirtschaft (10 издания годишно); Dokumentation der Gesetze und Verordnungen Osteuropas (DGVO – специализирана документация, отразяваща целогодишно държавните вестници на отделните страни); Ost-Dokumentation Bildungs- und Wissenschaftspolitik.

Хронологическа таблица

милядолетие пр.Хр. Нахлуване на тракийските племена в Северозточните Балкани
- 1150. Илирийско-дорийско нашествие
VIII - VII в.пр.Хр. Илирите се настаняват в Северозападните Балкани между Адриатика и Сава – Дунав, Охридското езеро и Северен Епир
Около 750 – 650. Гръцка колонизация на Северна Егея
VII в.пр.Хр. Начало на гръцката колонизация в Адриатика
. Основаване на гръцката колония Дирахион (Епидамнос)
- VI в. Скитски племена се появяват по Долния Дунав, Седмоградско и в Карпатите
Около 513 – 512. Поход на персийския цар Дарий I (522 – 486) срещу скитите
Около 450 – 341. Царство на одрисите
Около 400 – 260. Царство на илирийските таулантии
- 341. Тракийската война на Филип Македонски
- 217. Царство на Дарданите
- около 212. Келтите в Тракия
Около 260 – 168. Южноилирийско царство в Шкодра
- 228. Първа Илирийската война на римляните срещу Теута
Около 200. Даките се появяват в Седмоградско и във Влашко
200 – 100. Влияние на келтската култура върху тракийските даки и гети
Около 180 – 35/33. Царство на далматите
168,6.06. Решителната победа на Емилий Павел при Пидна в третата Римско-македонска война (171 – 168)
148. Македония става римска провинция
120 – 100. Тракийските войни на Рим
Около 70 – 44. Дакското царство на Буребиста
35 – 33. Далматинската война на Октавиан
33. Панония става римска провинция
29. Бастарни и даки нахлуват в Мизия и в Тракия
6 – 9 г.сл.Хр. Въстание в Панония
40 – 45. Сарматските язиги заемат долината на Тиса
44. Мизия става римска провинция
46 – 679. Тракия като римска провинция
Около 85 – 107. Дакско царство на Децебал
106 – 271. Дакия – римска провинция
Около 240. Готите се появяват по течението на Долния Дунав
375. Хунско нашествие – начало на Великото преселение на народите

378. Битката при Адрианопол (Одрин)
395. Разделяне на империята от Теодосий
445 – 453. Властта на Атила
476. Залез на Западната римска империя
VI столетие. Славянско нахлуване – първи славянски нападения на имперска територия
Около 560. Аварите нахлуват в областта на Дунав
567. Авари и лонгобарди съвместно побеждават гепидите
568. Оттегляне на лонгобардите в Италия
568. Аварите завземат Сирмиум
582 – 602. Император Маврикий се бори срещу авари и славяни
602. Разпадане на Дунавската граница от нападения на славяни и авари
622. Император Ираклий сключва мир с аварите
623 – 624. Възникване на Кралството на западните славяни на Само
626. Княжество Карантания
626. Авари и сасаниди обсаждат Константинопол
679 – 680. Протобългари под водителството на Аспарух проникват през Дунав в имперска територия и се заселват около Варна
681 – 1018. Първо българско царство
Около 745. Князете на Карантания признават господството на баварския херцог
788. Карл Велики завладява областта на словенските племена – завладяване на Истрия
795 – 796. Войски на Франкската империя нападат аварския лагер между Дунав и Тиса
802 – 814. Българският хан Крум
803. Панонска марка в Западна Унгария
811,26.07. Съкрушителна победа на хан Крум над император Никифор I
813, 22.06. Българите разбиват император Михаил Рангабе и напредват до самия Константинопол
819 – 823. Въстание на хърватите и на словени под водителството на княз Людевит срещу франкското господство
830 – 894. Великоморавия
845 – 864. Княз Търпимир обединява част от хърватите под своя власт
Средата на IX в. Възникване на сръбско княжество под властта на Властимир
860. Първо нападение на „русите" срещу Константинопол
863. Мисия на славянските учители Кирил и Методий във Великоморавия
864. Князът на българите Борис-Михаил се покръства
893. Преслав става българска столица
893 – 927. Българският цар Симеон – Златният век на българската държава
894 – 896. Унгарците завземат Панонската низина под водителството на Арпад
907. Залез на Великоморавската държава в сражението при Пресбург срещу маджарите
917,20.08. Българският цар Симеон разбива византийската войска на р. Ахелой при Анхиало

[925]. Независимо кралство на сърбите под властта на Томислав
[955]10.08. Маджарите се отбраняват в сражението на Лехфелд при Аугсбург
[967] – 968. Военен поход на киевския княз Святослав срещу българите
[971]. Византия завоюва отново Северна България
[976] – 1014. Западнобългарско царство на Самуил
[997] – 1038. Свети Стефан – крал на Унгария
[1000]. Основаване на архиепископството в Гран. Венеция завоюва Далмация
[1001],1.01. Короноване на Стефан за крал на Унгария
[1014],29.07. Победа на Василий II срещу Самуил в прохода на Клейдион (Ключ) в областта на Струма (сражението при Беласица)
[1018]. Василий II завоюва Охрид. Край на Западнобългарското царство
[1040] – 1041. Въстание на Петър Делян
[1054],16.07. Големият разкол между Западната и Източната църква
[1071]. Робер Гискар завладява Бари; в битката при Манцикерт император Роман IV е сразен от селджуките
[1072]. Въстанието на Георгий Войтех срещу Византия
[1076]. Папските легати короноват Димитър Звонимир за крал на Хърватско
[1077]. Папата предоставя кралската корона на Михаил от Зета
1091. Унгарският крал Ласло I завоюва Словения
1091,29.04. Съюзените с кумани византийци унищожават печенегите в сражение при планината Левунион
1102. Към „Пакта конвента" на хърватската аристокрация се присъединява и Унгария
XII столетие. Начало на немското проникване в Седмиградско
1166. Стефан Неман става велик жупан на Рашка
Около 1170.Стефан Неман основава средновековната сръбска държава
1180. Възникване на княжество в Босна под властта на бан Кулин (1180 – 1204)
1181. Унгарска Далмация
1185 – 1187. Въстание на братята Петър и Асен, основаване на Второто българско царство
1185 – 1393. Второ българско царство (Търново)
1185. Норманите завладяват Драхион и Солун
1190. Византия признава независимостта на Сърбия
1204,13.04. Кръстоносците превземат Константинопол
1205. Император Балдуин е разбит от българите при Одрин
1217. Сърбия става кралство
1219. Сава е ръкоположен в Никея за автокефален архиепископ на сърбите
1222. Привилегии за аристокрацията, дадени от унгарския крал Андрей II, т.нар. Златна була
1224. Привилегии за саксонците в Седмиградско, т.нар. Андреанум

1224. Деспотът на Епир Теодор Ангел превзема Солун и се коронова за император
1230, 9.03. Сражение при Клокотница, където българският цар Иван Асен II разбива императора от Солун Теодор Ангел
1241 – 1242. Татарско нападение опустошава Унгария и пространството по Дунав
1261,13.03. Договорът от Нимфейон
1261,25.07. Император Михаил VIII влиза в Константинопол. Реставрация на Палеолозите
1282. Рудолф I завоюва Каринтия и Крайна
XIV столетие. Възникват княжествата Влашко и Молдова
1301. Измират Арпадите в Унгария
1330,28.07. Българите търпят поражение срещу сърбите в сражението при Велбъжд
1342 – 1382. Людвиг I Велики от рода Анжу става крал на Унгария
1346,16.04. Стефан Душан е коронован за крал от сръбския патриарх в Скопие
1349,21.05. Кодекс закони (*Законник*) на Стефан Душан
1352. Османски турци стъпват за първи път на европейска земя
1358,18.02. Мирният договор от Зара (Задар) между Лудвиг Унгарски и Венеция
1371,26.09. Сърбите търпят поражение в битката при р. Марица
1377. Босненският бан Твърдко I приема титлата крал на сърби, босненци, на крайбрежната област и на западните земи
1382. Османските турци завладяват София
1386 – 1418. Мирча Стари – владетел на Влашко
1387. Солун пада в ръцете на турците
1389,15.06. Сражение при Косово поле
1393,17.06. Търново пада под турците
1394,10.10. Влашкият княз Мирча Стари разбива нахлулите турски войски при Ровине
1396,25.09. Западноевропейски кръстоносен поход начело с крал Сигизмунд търпи поражение при Никопол
1396. Турците завладяват Видин
1400. Османските турци завладяват Добруджа
1421. Княжеството Зета е присъединено към сръбското деспотство от княз Стефан Лазаревич
1423. Солун става венециански
1431. От завладените албански територии се създават два санджака (Албания и Дибра)
1443 – 1468. Въстание на албанските племена под водителството на Скендербег против турското владичество
1444,10.11. Битката при Варна
1444. Зета припознава венецианско владичество
1448. Възниква княжество Херцеговина
1451 – 1481. Мехмед II Завоевателят
1453,29.05. Мехмед II завладява Константинопол
1456,21/22.07. Ян Хуниади разкъсва турската обсада на Белград
1457 – 1504. Стефан III Велики владетел на Молдова

1458 – 1490. Матиаш Корвин в Унгария
1458. Атина пада под турците
1459. Смедерево пада под владичеството на Мехмед II
1463 – 1479 (1502).Война между Турция и Венеция
1468,17.01. Умира Скендербег
1470,12.07. Турците завладяват Негропонте (Евбея)
1479,25.01. Мирен договор между Венеция и Турция
1499,12.08. Унищожително поражение на венецианската флота при Модон
1520 – 1556. Сюлейман II Велики
1526. Боят при Мохач
1527. Хърватският парламент избира Фердинанд за крал на Хърватско
1529,29.09 – 15.10. Войските на Сюлейман обсаждат Виена
1538,24.02. Договор между Фердинанд I и Ян Заполя
1541,29.08. Войски на Сюлейман обсаждат Пеща
1541. Седмиградско с Банат и т.нар. Патриум като автономно княжество под турски суверенитет
1552. Турците завземат Веспрем и Темишвар/ Тимишоара
1556. Турците превземат Костайница и нахлуват в Крайна
1571. Венеция трябва да опразни Кипър
1571,07.10. Морското сражение при Лепанто
1583. Босна и Херцеговина са обединени в пашалък Босна
1595. Имперски войски отвоюват обратно Гран
1600. Михаил Смели (Михай Витязул) обединява за първи път Влашко, Молдова и Седмиградско
1602. Османски турци завоюват Щулвайсенбург
1606,11.11. Мирът при Зитваторок
1630,05.10. Statuta Valachorum
1645. Мирът при Линц с Георг Ракоци
1645 – 1669. Двадесет и пет годишната война за Крит (Кандия)
1656 – 1678. Реставрация на Кьопрьолю
1660. Али паша завладява Гросвардайн
1664,01.08. Имперският пълководец Монтекуколи побеждава при Сент Готар до Рааб (Могерсдорф) турците
1664,10/20.08. Мирният договор от Васвар (Айзенбург)
1683,14.07. – 12.09. Втора обсада на Виена от турците
1685 – 1686. Венецианците завладяват под водачеството на Франческо Морозини Пелопонес (Морея)
1686,18.06. – 02.09. Херцог Карл фон Лотринген обсажда и щурмува Пеща
1688. Императорските войски завоюват Липа, Градиска, Петервардайн, Белград и Щулвайсенбург
1688. Въстанието в северозападния български град Чипровец срещу турското владичество
1690,21.08. Грамота на крал Леополд гарантира на сърбите в Южна Унгария свобода на изповеданието и собствена църква
1690. Турците завоюват отново Ниш, Видин, Семендрия и Белград

1691,04/14.12. С грамота на крал Леополд Седмиградско става съставна част на Хабсбургската империя
1697. Църковна уния в Седмиградско
1699,26.01. Мирът в Карловац
1711. Мирът в Сатмар
1711,07/17.10. Начало на фанариотското владичество в Молдова
1714 – 1718. Турско-венецианска война. Венецианците загубват Пелопонес
1715,25.12/1716,05.01. Начало на фанариотското владичество във Влашко
1718,21.07. Мирът в Пожаревац
1718 – 1739. Олтения и Банат минават под хабсбургска власт
1735 – 1739. Руско-турска война
1739,18.09. Мирният договор в Белград
1745. Създаване на дворцова депутация на Банат, Трансилвания и Илирия във Виена
1746,05/16.08. Премахване на крепостническата система във Влашко от Константин Маврокордатос
1749,06/17.04. Аграрна реформа в Молдова, премахване на крепостническата система и регулиране на повинностите на селяните
1768 – 1774. Руско-турска война
1770,25/26.07. Руска морска победа над турската флота при Чешме
1774,10/21.07. Мирният договор от Кючук Кайнарджа
1775,07/18.05. Буковина влиза в Хабсбургската монархия
1784. Селско въстание в Седмиградско под водителството на Хорея Клошка и Кришан
1787 – 1791. Втората война срещу турците на Екатерина II
1791. Петиция на румънците от Седмиградско – Supplex Libellus Valachorum
1797,17.10. Мирът от Кампо Формио
1799 – 1806. Руско-турски протекторат над Йонийските острови
1804 – 1813. Първо сръбско въстание
1806 – 1812. Руско-турска война
1806,24.12. Сръбски въстаници превземат Белград
1807 – 1814. Французи окупират Йонийските острови
1809 – 1814. Словенските и хърватските области са обединени в т.нар. Илирийска провинция
1812,16/28.05. Букурещкият мирен договор. Бесарабия става руско владение
1814. Основава се тайният гръцки съюз, т.нар. Филики Етерия, в Одеса
1815,11/23.04. – 10.10. Второ сръбско въстание начело с Милош Обренович
1821 – 1829. Война за освобождение на гърците от османско владичество
1821,23.01/04.02. Начало на въстанието на Тудор Владимиреску във Влашко
1821,06.03. Александър Ипсиланти застава начело на гръцкото въстание в Молдова
1821,25.03/06.04. Начало на гръцко въстание в Пелопонес
1822. Краят на фанариотското господство в дунавските княжества

...5.02. Убит Али паша от Янина
... Насилствено разтурване на ...ничарския корпус
...23.03/04.04. Петербургският протокол между Русия и Великобритания
...25.09. Руско-турско споразумение от Акерман
...06.07. Лондонско споразумение за създаване на свободна гръцка държава
...7,20.10. Морското сражение при Наварин
...26 - 1829. Руско-турска война
...28.05/1834,04. Руско окупационно управление в дунавските княжества
...29,02/14.09.Одринският мир
...03. На княз Милош Обренович се признават династически права
...30,03.02. Лондонска конференция припознава независимостта на Гърция
...30.03. „Органически статут" за дунавските княжества
...2,08.08. Гръцкото народно събрание в Навплион избира Отто фон Вителсбах за крал
...33,08.07. Договорът от Ункяр Искелеш
...,02.02. Първа сръбска конституция
...57,15.05. Официално откриване на университета в Атина
...,10.12. Октроираната от султана сръбска конституция (т.нар. Турска конституция)
...29,03.11. Хатишерифът от Гюлхане
...40. Унгарският парламент отхвърля латинския език като официален в държавната канцелария
1840,14.07. Лондонското споразумение на великите сили гарантира помощ на султана срещу Мехмед Али
1841,13.07. Лондонската конвенция решава да се затворят Проливите за всички военни кораби
1844. Великосръбската програма на Илия Гарашанин: откриване на националната библиотека и националния музей в Белград; сръбският граждански кодекс, изграден по австрийски образец
1849,19.04/01.05. Руско-турско споразумение от Балта Лиман гарантира автономния статут на дунавските княжества
1849,22.09/02.10. Седмиградско става провинция на Хабсбургската монархия под директно подчинен на Виена губернатор в Херманщат (Сибиу)
1849,13.08. Капитулация на унгарската революционна армия при Вилагош (Ширия) при Арад
1851. Руски и турски окупационни войски опразват дунавските княжества съвместно
1852. Черна гора става наследствено княжество
1853 – 1856. Кримската война
1853,02.03. Императорът във Виена допуска премахването на крепостничеството в Банат
1855. Сборник закони на черногорския княз Данило
1856,08/20.02. Премахване на крепостничеството във Влашко
1856,15.02. Османският имперски закон Хатихумаюн въвежда равноправие на християните

1859. Двойното избиране на княз Александър Йон Куза за княз на Молдова (05/17.01) и на Влашко (24.01/05.02)

1860,08/20.10. На Седмиградско се дава статут на автономно управление

1861,11/23.12. Княз Александър Йон Куза прокламира съединение на дунавските княжества

1862,23.10. Сваляне на крал Ото в Гърция

1864,24.03. Йонийските острови стават гръцки

1864,04/16.07. Основаване на университета в Букурещ

1864,14.08. Закон за аграрна реформа в Румъния

1866. Основаване на южнославянска академия на науките и на изящните изкуства в Аграм (Загреб)

1867,08.06. Постигане на равноправие между Австрия и Унгария (т. нар. Ausgleich)*

1867. Изтегляне на останалите в Сърбия турски гарнизони

1867,30.01. Постигане равноправие между Унгария и Хърватско

1869,19.10. Официално откриване на първата железопътна линия в Румъния от Букурещ за Гюргево

1870,27.02. Ферман за създаване на независима българска екзархия

1872,12.10. Основаване на университета в Клаузенбург / Клуж

1874. Основаване на университета в Аграм (Загреб)

1876,20.04/02.05. Начало на А... рилското въстание в Българи...

1876,23.12. Първа турска конс... туция (Конституцията на Мидхат)

1877,19.03. Откриване на първ... турски парламент

1877,12/24.04. – 1878,19/31.01 Руско-турска война

1877,09.05. Румъния провъзгла... сява своята независимост

1878,05.01. Руски войски осво... бождават София

1878,19.02/03.03. Предварителе... мир в Сан Стефано

1878,10.06. Албанската лига в Призрен

1878,01/13.07. Подписване на Берлинския договор

1879. Държавен турски банк...

1879,16.04. Учредително съб... ние в Търново приема бълг... ската конституция

1879,17.04. Александър Батенбе... е избран за княз на Българ...

1881,14.03. Румъния става крал...

1881,27.04. Либералната бълг... ска конституция от Тър... е суспендирана

1881,02.07. Тесалия и част Епир преминават към Гър...

1881,20.12. Създава се между... родна финансова контр... комисия за покриване н... манския дълг

1882,06.03. Сърбия става кр... ство при Милан Обрен...

1885,01.05. Румънската прав... на църква става автоке...

1885,06.09. Въстанието в И... на Румелия води до съе... ние с княжеството

1885,02.11/09.12. Сръбско-българска война

1886,19.02/03.03. Българо-сръбски мирен договор в Букурещ

1886,09/21.08. Княз Александър Батенберг е принуден да абдикира от трона вследствие офицерско съзаклятие

1887,25.06. Фердинанд Сакс-Кобургготски е избран за княз на България

1887. Пръв закон за стимулиране на индустрията в Румъния

1889. Посещение на император Вилхелм II в Истанбул

1891,20.07. Учредителен конгрес на Българската работническа социалдемократическа партия на Бузлуджа

1893,31.03/03.04. Учредителен конгрес на Румънската работническа социалдемократическа партия в Букурещ

1893. Създаване на ВМРО

1896 – 1897. Антитурско въстание в Крит

1897,17.04/04.12. Войната между Турция и Гърция

1898,29.05. Великобритания, Русия и Франция се споразумяват в Париж с Гърция за международен финансов контрол на гръцкото стопанство

1903,05.03. В Истанбул е подписана концесията, която се дава на Германия за построяване на железопътна линия до Багдад

1903,10.06. Александър Обренович и неговата съпруга кралица Драга стават жертва на атентат в Белград

1903,20.07. Избухва Илинденското (на деня на Св. Илия) въстание в Македония

1903,29.09. Австро-унгарско-руско споразумение за Македония в Мюршег

1907,08/21.02. Въстание на селяните в Румъния

1908,03.07. Начало на младотурската революция

1908,05.10. Кризата при анексията на Босна. Австро-Унгария прокламира анексията на Босна и Херцеговина. Княз Фердинанд в България възприема титлата цар и обявява независимост

1908,12.10. Крит прокламира присъединението си към Гърция

1908,14/21.11. Първи албански национален конгрес в Монастир

1909,06.04. Турция признава независимостта на България

1910,29.08. Княз Никола от Черна гора възприема титлата крал

1911,28.09/1912.18.10. Италианско-турска война

1912,09.10. – 1913,30.05. Първата балканска война

1912,28.11. Обявяване на албанска независимост

1913,17/30.05. Лондонският мирен договор слага край на Първата балканска война

1913,29.06/10.08. Втората балканска война

1913,16/29.07. Българско-турски мирен договор в Константинопол

1913,29.07. Лондонска конференция на дипломатически представители признава независимостта на Албания

1913,28.07/10.08. Букурещкият мирен договор между България и нейните противници във Втората балканска война

---

* Бел. ред.

– Сърбия, Гърция, Румъния и Черна гора

1914,15/28.06. Атентатът в Сараево

1914,28.07. Австро-Унгария обявява война на Сърбия

1914,12.08. Австро-унгарски военни части преминават границата със Сърбия

1914,29.10. Турция влиза във война на страната на Германия

1915,30.05. Сръбски емигранти създават в Лондон Югославянския съюз (Югославски одбор) под водителството на Анте Трумбич

1915,26.04. Силите на Алианса дебаркират при Галиполи

1915,12.10. България се присъединява към Централните сили

1916,16/26.08. Румъния обявява война на Австро-Унгария

1916,23.11/06.12. Немско-австрийски военни части завземат Букурещ

1917,30.05. Майска декларация. Депутатите от южнославянските националности се присъединяват към чешките депутати във виенския парламент и искат федерална държава с равноправие за всички нации

1917,20.07. Декларация в Корфу за обединение на южните славяни

1918,08.01. Уилсъновите „Четиринадесет точки"

1918,01/03.02. Въстанието на моряците в Катаро

1918,06.02. Бесарабия обявява независимостта си от Русия

1918,09/11.04. Конгрес на потиснатите от Австро-Унгария народи в Рим

1918,24.04/07.05. Сепаративен мирен договор между Румъния и Централните сили в Букурещ

1918,14/18.09. Съюзниците пробиват българския фронт

1918,03.10. Българският цар Фердинанд се отказва от престола в полза на сина си Борис

1918,06.10. Депутати от южнославянски произход създават в Загреб Национален съвет

1918,16.10. Манифест на император Карл към народите на Австро-Унгарската монархия

1918,29.10. Хърватският парламент взема решение за излизане от Дунавската монархия

1918,30.10. Прекратяване на огъня при Мудрос. Османската империя излиза от войната

1918,03.11. Австро-Унгария сключва примирие с Антантата

1918,04.11. Принцът регент Александър влиза в Белград

1918,18.11/01.12. Румънците от Трансилвания и Банат гласуват на Велико национално събрание в Алба Юлия за присъединяването си към Румъния

1918,19.11. Черногорското национално събрание решава своето присъединяване към Сърбия

1918,01.12. Принц-регентът Александър прокламира в Белград обща държава на сърбите, хърватите и словените

1918,16/29.12. Закон за уреждане на преразпределението на земите във Влашко и Молдова

1919,21.03/01.08. Съветска република под водителството на Бела Кун в Унгария

1919 – 1922. Война между Гърция и Турция

1919,04–11. Румънските войски се възползват от поражението на Съветската република в Унгария и завземат Будапеща
1919,28.04. Уставът на народното единство в Румъния е приет от Народното събрание
1919,15.05. Гръцки войски дебаркират в Смирна (Измир)
1919,12.09. Габриеле д'Анунцио завзема със своите доброволци град Фиуме (Риека), за да не бъде отстъпен на Югославия
1919,17.09. Мирният договор от Сен Жермен
1919,27.11. Мирният договор от Ньой
1920,14.08. Британски войскови части завземат Истанбул
1920,04.06. Мирният договор от Трианон
1920,10.08. Мирният договор от Севър
1920,14.08. Договор за взаимопомощ между Кралството на сърби, хървати и словени и Чехословакия – първа стъпка към т.нар. Малка Антанта
1920,05.12. Реставрация на монархията в Гърция чрез плебисцит
1921,03.03. Договор за взаимна отбрана между Румъния и Полша
1921,23.04. Чехословашко-румънски съюзнически договор
1921,08.05. Създаване на комунистическата партия в Румъния
1921,07.06. Договор за взаимна помощ между Румъния и Кралството на сърбите, хърватите и словенците
1921,28.06. Видовданска конституция в Кралството на сърби, хървати и словени
1921,23.08. Конвенция за уреждане корабоплаването по Дунав
1921,01.08. Забрана на комунистическата партия в Югославия
1922,18.09. Евакуирането на гръцките войскови части от Мала Азия е приключено
1922,11.10. Мудунското примирие между Великобритания, Франция, Италия и Турция
1922,12.11. Договор за границите между Италия и Югославия в Рапало
1923,09.06. Падането на Стамболийски
1923,24.07. Гръцко-турският мирен договор от Лозана
1923,29.10. Обявяване на турската република
1924,27.01. Договорът в Рим (Адриатическият пакт)
1924,03.03. Премахването на халифата
1924,25.03. Гърция става република
1924,24.04. Забрана на комунистическата партия в Румъния
1925,21.01. Албания става република
1925.01.02. Ахмед Зогу става президент
1925,16.04. Бомбен атентат в катедралата „Св. Неделя" в София
1926,26.03. Полско-румънски договор за взаимни гаранции
1926,10.06. Френско-румънски договор за приятелство
1926,27.11. Първият договор в Тирана между Мусолини и Албания
1927,24.06. Основаването на легиона „Архангел Михаил" (от 1930 „Желязната гвардия") в Румъния

1927,11.11. Френско-югославски договор за приятелство
1927,22.11. Вторият договор в Тирана
1928,20.06. Револверен атентат в Скупщината, Белград
1928,01.09. Албания става монархия под кралството на Ахмед Зогу
1929,06.01. Разтурване на парламента в Белград. Започва кралската диктатура на Александър
1929,27.03. Югославско-гръцки договор за приятелство
1929,03.10. Югославия става наименованието на държавата на южните славяни. Закон за новото административно деление на страната
1930,05/13.10. Първата балканска конференция в Атина
1931,27.05. Създаване на Народен блок в България
1933,16.02. Организационният статут на Малката Антанта
1933,17.10. Румънско-турски пакт за приятелство и ненападение
1934,09.02. Балкански пакт
1934,19.05. Държавен преврат в България
1934,09.10. Убийството на югославския крал Александър в Марсилия
1934,28.11. Румънско-турско-югославска военна спогодба
1935,03.11. Реставрация на монархията в Гърция
1936,20.07. Спогодба за Проливите в Монтрьо
1936,09.11. Военна спогодба между държавите на Балканския пакт, Румъния, Югославия, Гърция и Турция
1937,24.01. Българско-югославянски договор за „вечно" приятелство
1938,10.02. Установяване на кралска диктатура в Румъния
1938,13.03. Австрия се присъединява към Германия (Аншлус)
1939,07.04. Италианците завземат Албания
1939,12.04. Албания влиза в персонална уния с Италия
1940,27.05. Договор за оръжие и петрол между Румъния и Германия
1940,30.08. Виенски арбитраж
1940,06.09. Генерал Ион Антонеску принуждава крал Карол II да се откаже от престола
1940,07.09. Румъния отстъпва Южна Добруджа на България
1940,27.09. Тристранен пакт между Германия, Италия и Япония
1940,28.10. Започва Итало-гръцката война (1940 – 1941) в Албания
1940,23.11. Румъния влиза в Тристранния пакт
1941,01.03. България влиза в Тристранния пакт
1941,07.03. Британски военни съединения дебаркират в Гърция
1941,25.03. Югославия се присъединява към Тристранния пакт
1941,27.03. Военен преврат в Белград
1941,05.04. Югославско-съветски договор за приятелство
1941,06.04. Начало на немския военен поход на Балканите. Въздушно нападение над Белград
1941,09.04. Солун е завзет от германски войски

1941,17.04. Капитулация на Югославия
1941,21.04. Гърция капитулира
1941,27.04. Немски военни части влизат в Атина
1941,18.05. Римски протоколи
1941,04.07. Решение на политбюро на комунистическата партия на Югославия да се премине към въоръжено въстание
1941,24.09. Титовите партизани завладяват Ужице
1942,05.06. Съединените щати обявяват война на България и Румъния
1942,16.09. Основаване на Антифашистки албански освободителен фронт
1942,26.11. Създаване на Антифашистки съвет за освобождаване на Югославия (ВЕЧЕ) в Бихач
1943,03.09. Капитулацията на Италия
1943,29.11. Втори конгрес на антифашисткото ВЕЧЕ в Яйце
1943,15.12. Съветският съюз скъсва дипломатически отношения с югославското емигрантско правителство
1944,20.06. Изграждане на народнодемократичния блок в Румъния
1944,23.08. Падането на Антонеску
1944,05.09. Съветският съюз обявява война на България
1944,09.09. Правителство на Отечествения фронт в България
1944,12.09. Румъния сключва примирие със Съветския съюз и със съюзниците
1944,09.10. Процентното споразумение между Сталин и Чърчил в Москва
1944,18.10. Завръщане на гръцкото правителство, ръководено от Г. Папандреу
1944,20.10. Титовите партизани и Червената армия завземат Белград
1944,28.10. България сключва примирие със съюзниците
1944,17.11. Албанската национално-освободителна армия превзема Тирана
1944,29.11. Денят на освобождение на Албания
1944,04.12. Масови демонстрации на ЕАМ-ЕЛАС в Атина. Начало на гръцка гражданска война
1945,04–11.02. Конференция в Ялта
1945,12.02. Конференция във Варкиза. Гръцките комунисти са съгласяват с разпускане на своите партизански отряди
1945,23.02. Турция обявява война на Германия и Япония
1945,07.03. Създаване на временно правителство за демократична федеративна Югославия под ръководството на Б. Тито и И. Шубашич
1945,19.03. Аграрна реформа в Унгария
1945,19.03. Съветският съюз дерогира пакта за ненападение с Турция от 07.11.1945 г.
1945,23.03. Поземлена реформа в Румъния
1945.11.04. Договор за приятелство, взаимна помощ и сътрудничество между Югославия и Съветския съюз
1945,12.06. Англо-американски войскови части завземат Триест

1945,23.08. Закон за поземлената реформа и за „колонизацията“ в Югославия
1945,29.08. Аграрна реформа в Албания
1945,22.10. Георге Георгиу-Деж става генерален секретар на Румънската комунистическа партия
1945,18.11. Парламентарни избори в България
1945,29.11. Учредителното събрание в Белград прокламира Република Югославия
1945,02.12. Избори за учредително събрание в Албания
1946,11.01. Албания става народна република
1946,31.01. Конституция на Федеративна народна република Югославия
1946,12.03. Аграрна реформа в България
1946,14.03. Конституция на Народна република Албания
1946,01.06. Маршал Антонеску осъден на смърт и екзекутиран
1946,11.07. Смъртната присъда над Дража Михайлович е приведена в изпълнение
1946,08.08. Съветска нота до Турция с искане за ревизия относно спогодбата за Проливите от Монтрьо
1946,01.09. Плебисцит в Гърция за завръщане на крал Георг II
1946,08.09. Български референдум за установяване на народна република
1946,11.10. Архиепископът на Загреб Степинац е осъден на принудителен труд
1946,27.10. Парламентарни избори в България
1946,19.11. Първите парламентарни избори в Румъния след края на войната
1947,10.02. Парижки мирни договори с Румъния, Италия, Унгария, България и Финландия
1947,12.03. Американският президент прокламира в Посланието до конгреса т.нар. доктрина Труман
1947,28.04. Първият петгодишен народностопански план на Югославия
1947,22/27.09. Основаване на Коминформа на конференцията на социалистическите държави в Скларска Поренба (Шрайберхау)
1947,23.09. Водачът на Българския земеделски народен съюз Н. Петков е екзекутиран в София
1947,07.11. Построяване на първата железопътна линия на Албания от Дурас до Елбасан е завършено
1947,04.12. Гласувана е конституцията на Народна република България
1947,30.12. В Румъния монархията е премахната и е заменена от народна република
1948,04.02. Договор за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ между Румъния и Съветския съюз
1948,18.02. Договор за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ между Унгария и Съветския съюз
1948,21/23.02. Обединение на комунистите и социалдемократите в Румъния и нова румънска работническа партия (от 1965 – Румънска комунистическа партия)

...18.03. Договор за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ между Съветския съюз и България
...13.04. Конституция на Народна република Румъния
...11.06. Закон за национализиране на индустрията, банките, застрахователните дружества, миите и на средствата за транспорт в Румъния
...28.06. Резолюция на Коминформа срещу Югославия
...18.08. Съветският съюз, България, Унгария, Румъния, Украинската съветска република, Чехословакия и Югославия подписват в Белград конвенция по дунавското корабоплаване
...28.12. Първият румънски народостопански план за 1949 г.
1949,25.01. Съвет за взаимна стопанска помощ (СИВ)
1949,16.10. Край на гражданската война в Гърция
1950,26.06. Закон за работническо самоуправление в Югославия
1950,15.12. Закон за петгодишния народностопански план в Румъния за времето 1951 – 1955 г.
1952,24.09. Нова румънска конституция
1953,28.02.Договор за приятелство и взаимно сътрудничество между Югославия, Гърция и Турция
1954,09.08. Турция, Гърция и Югославия сключват в Блед договор за политическо взаимодействие и взаимна помощ
1954,05.10. Лондонско споразумение по въпроса за Триест
1955,14.05. Варшавски договор
1955,27.05/02.06. Хрушчов и Булганин посещават Тито в Белград
1955,02.06. Белградска декларация
1955,14.12. България, Румъния и Албания са приети в ООН
1956,17.04. Коминформбюро в Букурещ е разтурено
1956,23.10. Студентските вълнения в Унгария постепенно прерастват във всеобщо въстание
1956,26.10. Съветски войскови части потушават унгарското въстание
1957,17.04. Съветско-албански договор за съвместна дейност и стопанска помощ
1957,07.07. Добруджа като първи район с пълна колективизация на земеделските стопанства
1959,19.02. Великобритания, Гърция и Турция се споразумяват в Лондон по създаването на независима република Кипър
1959,25.05. Посещение на Хрушчов в Албания
1960,27.05. Военен преврат в Турция под ръководството на генерал И. Гюрсел
1961,21.03. Конституционна реформа в Румъния, създаване на Държавен съвет като колективен държавен ръководен орган под председателството на Георге Георгиу-Деж
1962,30.04. Приключва колективизацията на земеделските стопанства в Румъния
1963,07.04. Нова конституция в Югославия. Тито става пожизнен президент
1965,19–24.07. IX партиен конгрес в Румъния. Избиране на Н. Чаушеску за генерален секретар

1965,21.08. Нова румънска конституция – Социалистическа република Румъния
1966,01.07. Падането на Ранкович в Югославия
1967,21.04. Военен преврат в Гърция
1971,16.05. Новата българска конституция обявява България за социалистическа държава на трудещите се от града и селото
1974,21.02. Нова конституция в Югославия
1974,28.03.Н. Чаушеску става президент на Социалистическа република Румъния
1975,01.10.Разрешаване на въпроса за Триест в договора от Озимо
1976,29.12. Албания се обявява в своята нова конституция за Социалистическа народна република
1977,07.02. Тежко земетресение в Румъния
1977,27.11. След двадесетгодишно строителство в Югославия е завършена напоителната система Дунав – Тиса
1978,06.01. Съединените щати предават на Унгария Стефановата корона и унгарските кралски инсигнии
1978,21.01. Законът за „производствената демокрация" в Унгария осигурява в ограничени параметри правото на участие в управлението на унгарските промишлени предприятия
1978,07.07. Китай предлага официално своята военна и стопанска помощ на Албания
1980,11.03. В автономната провинция Косово в Югославия започват студентски вълнения при университета Приштина, които се разпространяват сред широки слоеве от населението
1980,04.05. Смъртта на Тито
1983.Кървави чистки в Албания срещу привърженици на т.нар. клан Шеху
1984,26.05. Откриване на канала Дунав – Черно море в Румъния, който е в строеж от 1949 г.
1985,11.04. Смъртта на Енвер Ходжа
1985,25.08. Състоянието на война между Гърция и Албания, обявено през 1940 г., бива приключено. Гърция се отказва от Северен Епир
1986,21.01. Публикува се петиция, подписана от 212 сръбски интелектуалци, срещу преследването на сърбите в Косово
1986,11.09. Гърция и България сключват пакт за ненападение
1986,09. Меморандум на „Група академици от Сръбската академия на науките, ръководена от А. Исакович, за актуалните обществени въпроси в нашата страна"
1987,01.01. Издаденият от Министерския съвет в България *Правилник за стопанската дейност* въвежда самоуправление в стопанството. Край на централното планиране
1987,30.09. – 02.10. VIII Пленум на ЦК на СЮК одобрява националистически курс под ръководството на Слободан Милошевич

Хронологическа таблица на актуалните събития 1988 – 1995

1988,01.01. Унгария въвежда модерна данъчна система по западен образец.
1988,01. В България *Правилникът за стопанската дейност на предприятията* дава големи свободи. Държавната планова комисия е разтурена
1988,24–26.02. Конференция на външните министри на балканските държави в Белград
1988,20.05. Унгарският министър-председател Карол Грос замества Кадар като председател на партията
1988,25.06. В Люксембург се прави съвместна декларация от Европейската общност и Варшавския пакт за създаване на официални отношения
1988,03.09. Основава се Унгарският демократичен форум
1988,28.08. Унгарският министър-председател и партиен шеф Карол Грос и Чаушеску се срещат в Арад за разговори относно унгарското малцинство в Румъния
1988,26.09. Първа търговска и кооперативна спогодба между Европейската общност и страна от източния блок (Унгария)
1988,06/07.10. Масови демонстрации на сръбски националисти предизвикват оставка на правителството и партийния шеф в провинция Войводина
1988,22.10. Допълнения към федеративната конституция разширяват в Югославия възможностите за частна стопанска дейност значително във всички области на стопанския живот. Федеративният съвет е разтурен и влиянието на партията върху държавните инстанции е ограничено
1988,23.10. Публикува се приетата на 17-ия пленум на ЦК на Съюза на югославските комунисти програма за стопански реформи и решаване на етническите конфликти
1988,17.11. Масови демонстрации на албанците в Косово срещу сръбската политика
1988,13.11. Възстановяване на Партията на дребните собственици в Унгария
1988,19.12. В Унгария се основава Демократическата лига на независимите профсъюзи
1988,29.22. Нов югославски закон за предприемачеството
1989,01.01. В Унгария влизат в сила новият закон за сдруженията и законът за инвестициите от чужбина
1989,09.01. Указ № 56 на Държавния съвет по реорганизация на стопанството води до нов пазарно ориентиран ред в България. „Фирмата" става основна форма в предприемаческата дейност

1989,11.01. Унгарският парламент гласува закон по основаване на дружества и за свобода на събранията
След масови протести поради лошото стопанско положение в Черна гора цялото държавно и партийно ръководство подава оставка
1989,17.01. Решение на ЦК на Съюза на комунистите в Словения за политически плурализъм слага край на монопола на властта от страна на комунистите
1989,11.02. В Пловдив се основава Независим български синдикален съюз „Подкрепа"
1989,16.02. Нов закон за банките в Югославия.
1989,20–21.02. Пленумът на ЦК на Унгарската социалистическа работническа партия се отказва от водещата роля на партията
1989,26.02. Югославският държавен президиум изпраща федерална полиция за потушаване на вълненията в Косово
1989,09.03. Комисията по правата на човека при ООН обвинява Румъния в погазване на човешките права
1989,16.03. Либералният хърватски стопански експерт Анте Маркович става министър-председател на Югославия
1989,23.03. Парламентът в Косово одобрява със значително мнозинство предвидените конституционни промени за правото на стачка по унгарски образец
1989,28.03. Конституционната промяна в Югославия влиза в сила; премахване на регионалната автономия в Косово и във Войводина
1989,02.05. Разтурване на граничните съоръжения между Унгария и Австрия
1989,08.05. Председателят на сръбската комунистическа партия Слободан Милошевич става президент на сръбската република, негов приемник в партийната длъжност е Богдан Трифунович
1989,10.05. Българският парламент гласува улеснения за пътувания в чужбина
1989,13.06–18.09. Разговори на национална кръгла маса подготвят в Унгария преминаване към парламентарна демокрация
1989,14–16.06. Световностопанска върховна конференция в Париж решава подпомагането на източноевропейските страни, които се реформират, доколкото определени стопански изисквания бъдат изпълнени (политика на нейн флационен растеж, пазарно ориентирано ценообразуване, експорт, устроен върху деви зи, конвертируемост на валу тата, нарастване на произво ството, приватизация)
1989,16.06. Ден на националното помирение в Унгария, тържествена панихида върху гро ба на Имре Наги в центъра ните гробища на Будапеща
1989,17.06. Основаване на Хър ватската демократична обще ност (ХДЗ – Хръватска де мократска зайедница) под

...ръководството на Франьо Ту...
...ман
...28.06. Национална демонс...ация на сърбите по повод ...естстотингодишнината от ...ражението на Косово поле. ...ържествено пренасяне на ...тенните остани на княз Лазар
...06.07. Янош Кадар умира
...22.07. Чрез допълнителни ...бори (балотаж на 22,7, респ. ...8 %) за първи път в Унга...рия трима политици от опо...зицията – от Унгарския де...мократичен форум, получа...ват места в парламента
...21.08. Турция затваря грани...ата си с България
...01.09. Нов закон за паспортите и за пътуванията в България
...11.09. Унгария отваря за...падната си граница за бежанци от ГДР
...26.09. Комисия на Евро...пейската общност приема де...тайлизиран План за стопан...ско подпомагане на Полша и Унгария от страна на държа...вите от Общия пазар
Неограничена свобода на ун...гарските граждани да напус...кат страната
...27.09. Словенският парла...мент гласува реформи в кон...ституцията (суверенитет на словенския народ, многопар...тийна система, премахване на смъртното наказание, пра...вото на излизане от Югослав...ската федерация)
...05.10. Закон за външната тър...говска дейност в Югославия
...07.10. Унгарската социалис...тическа работническа партия се саморазтурва на XIV конгрес на партията. Създава се Унгарска социалистическа партия
1989,18/19.10. Конституционна реформа в Унгария и преминаване към многопартийна система. Създава се Конституционен съд и длъжността държавен президент
1989,23.10. Унгария приема нова конституция и става Република Унгария
1989,30.10. Започва военносъдебен процес в Титова Митровица срещу бившия шеф на Съюза на комунистите в Косово Азем Власи и срещу още 14 обвиняеми
Унгарският парламент решава да се спре строежът на дунавската електроцентрала „Нагимарош"
1989,10.11. Отстраняване на Тодор Живков. Негов приемник става Петър Младенов
1989,10/11.11. Страните от Дунав и от Алпите, Унгария, Югославия, Австрия и Италия се събират в Будапеща и уговарят тясно сътрудничество
1989,12.11. Слободан Милошевич печели президентските избори в Сърбия с 86 % от гласовете
1989,17.11. Младенов замества Тодор Живков и като президент на страната
1989,20/24.11. XIV конгрес на Румънската комунистическа партия – конгрес на великата победа на социализма в Румъния
1989,29.11. Сърбия започва стопанска блокада на Словения

1989,07.12. Девет водещи опозиционни групи се обединяват под общо ръководство в Съюз на демократичните сили в България

1989,13.12. Българската комунистическа партия се отказва от монопола върху властта

1989,15.12. Протести в Темишвар (Тимишоара) против действията на властите срещу унгарския свещеник от реформираната църква Ласло Тьокеш се превръщат в масови демонстрации и истинско народно въстание (от 16 до 20.12)

1989,19.12. Многопартийна система в Хърватско

1989,20.12. Извънредно положение в областта Темишвар

1989,22.12. След генерална стачка и масови демонстрации в Букурещ Чаушеску е арестуван при бягството си към Търговище

1989,23.12. Фронтът за националното спасение под ръководството на Йон Илиеску взима властта в Букурещ и обявява обширна програма на реформи

1989,25.12. Николае Чаушеску и неговата съпруга Елена са осъдени от военен съд на смърт и са екзекутирани веднага

1989,26.12. Възстановяване на Националната селска партия в Румъния

1989,27.12. Югославският федерален парламент гласува програма за стопанско оздравяване на страната на правителството Маркович, която преди (19.12) е била отхвърлена от сръбския парламент

1989,29.12. Промяна в курса [illegible] българската политика спря[illegible] мо турците

1989,31.12. Постановление [illegible] носно разрешаване на парти[illegible] ите в Румъния
Създаване на Общонароден[illegible] комитет за защита на наци[illegible] оналните интереси в Кърдж[illegible] ли, България

1990,01.01. Държавният прези[illegible] дент Йон Илиеску обявява разпускане на Секуритате и премахване на смъртното [illegible] казание

1990,04.01. На обща среща [illegible] външните министри от Гр[illegible] пата на четиринадесетте и[illegible] дустриални държави се взе[illegible] решение да бъдат подкре[illegible] ни нови пет страни от изто[illegible] ния блок (Чехословакия, Г[illegible] манската демократична [illegible] публика, България, Румъ[illegible] и Югославия)

1990,05.01. Амнистия за всич[illegible] политически затворници [illegible] Румъния

1990,06.01. Възстановяване [illegible] Националлибералната [illegible] тия в Румъния (Партид[illegible] ционаллиберал)

1990,08.01. Нови разпорежд[illegible] относно паспортите и п[illegible] нията осигуряват на [illegible] румънци свобода на пъ[illegible] макар без предоставян[illegible] визи

1990,15.01. Българският [illegible] мент премахва ръко[illegible] роля на комунисти[illegible] партия от конституци[illegible]

1990,16.01. В България з[illegible] преговори на кръгл[illegible]

между правителството и опозиционните групи за политически и стопански реформи (след прекъсване на втория рунд на преговорите на 6 февруари)

1990,18.01. Заповед за арестуването на Тодор Живков и на други за подбудителство към национална вражда

1990,20–30.01.XIV извънреден конгрес на Съюза на комунистите на Югославия взема решение за отказ от политическия монопол на комунистите. В нощта на 23.01 конгресът се разотива безрезултатно поради излизането на словенската делегация, чиито изисквания за демократизиране и федерализиране са били отклонени

1990,24.01. Начало на нови военни действия в Косово

1990,01.02. Фронтът за национално спасение и представители на политическите партии в Румъния решават създаването на временен съвет, който до изборите да функционира като законодателен орган
Правителството в Белград изпраща танкове и бойни коли срещу албанските демонстрации в провинция Косово

1990,04.02. Комунистическата партия на Словения се отделя от Съюза на югославските комунисти като Партия на демократическите реформи СКА-СДР
Председателят на външнополитическата комисия на Фронта за национално спасение Силвиу Брукан подава оставка

1990,09.02. Конституиране на Временния съвет в Букурещ

1990,07.03. Словения премахва думата „социалистическа" от наименованието на държавата и се превръща в Република Словения

1990,08.03. Разпореждане относно свободното предприемачество в Румъния

1990,15–22.03. Етнически конфликти и сблъсъци в Трансилвания между Румъния и Унгария

1990,20–21.03. В Търгу Мурели в Седмиградско се стига до кървави сблъсъци между унгарци и румънци

1990,25.03. Първи свободни избори в Унгария (балотажът на 8 април) донасят на Унгарския демократичен форум общо 42,5 % от местата (164 места), на Съюза на свободните демократи – 24,4 % (92 места), на Партията на дребните собственици 11,4 % (44 места), на Унгарската социалистическа партия 8,5 % (33 места), на Съюза на младите демократи (Фидес) 5,7 % (21 места) и на Християндемократическата народна партия 5,7 % от гласовете (21 места)

1990,29.03. Българският министър-председател Луканов предлага на парламента радикална програма за стопански реформи

1990,30.03. Кръглата маса в България се споразумява по основни мерки за [illegible] карване на

реформите – между другото конституционни промени, избирателен закон, закон за партиите

1990,03.04. Българският парламент гласува закона за изборите и за партиите, за разтурване на Държавния съвет и премахване на думата „социалистическа" от наименованието на държавата. Младенов става новият държавен президент

1990,08.04. Победата на Нова демокрация начело с К.Мицотакис при парламентарните избори в Гърция с 48,88 % и 150 от тристата места в парламента. С гласа на единствения депутат на десноцентристката партия DIANA на 11 април Мицотакис сменя Папандреу като министър-председател
Победа на буржоазния съюз DEMOS (Демократически съюз на Словения) при първите свободни избори (балотаж на 22 април) в Словения (55 % от гласовете и 47 от осемдесетте мандата в първата камара)

1990,09.04. Чехословакия и Унгария се договарят за обща Харта на националностите

1990,11.04. Поради вълненията в Косово министър-председателят и неговият заместник подават оставка

1990,17.04. Рамиз Алия обявява в централния комитет на партията основните линии на реформата
Сърбия отново предприема полицейски насилия в Косово

1990,22.04. При балотажа в Словения бившият шеф на комунистическата партия Милан Кучан се установява като президент с 58,36 % срещу председателя на DEMOS Йоже Пучник

1990,22/23.04. Първи свободни избори в Хърватско (балотаж на 6/7 май)

1990,24.04. Бившият партиен шеф на Косово А. Власи и обвинените заедно с него са оправдани от военния съд в Титова Митровица

1990,06.05.Отваряне на границата на Прут между Молдовска ССР и Румъния

1990,08.05. Закон за стопанските реформи в Албания
Европейската общност сключва споразумение за търговия и сътрудничество с България

1990,09.05. Албанският парламент гласува за свободата на пътуванията

1990,11/12.05. Посещение на генералния секретар на ООН Перес де Куеляр в Тирана

1990,14.05. Свободата на вероизповеданията в Албания се възстановява и се признава правото на паспорт и на пътувания в чужбина

1990,16.05. В Словения се конституира първото свободно избрано гражданско правителство начело с Лойзе Петер
В Унгария победителят на изборите Йозеф Антал представя своето правителство

1990,20.05. Избори за президент и парламент в Румъния. Илиеску получава 85,7 %, нео-

та партия Фронт за национално спасение – 66,31 % при изборите за камарата на депутатите и 67,02 % за сената. На изборите се представят седемдесет и три партии, обединени в изборни съюзи

1990,27.05. Чехословакия е приета за пълноправен член на Четворката – групата на четирите (сега вече – петте) дунавско-алпийски държави

Туджман става президент на Хърватската република

1990,08.06. Подписано е споразумение за търговия и сътрудничество между Европейската общност и Румъния

1990,10.06. Победа на социалистите (Българската социалистическа партия) на изборите в България (балотаж на 17 юни). Тя печели 53 % от гласовете и 211 от четиристотинте мандата в учредителното Велико народно събрание, а Съюзът на демократичните сили (СДС) само 36 % от гласовете и 144 мандата

1990,13–15.06. Миньорите предприемат в Букурещ насилнически действия срещу представители на опозицията

1990,20.06. Йон Илиеску полага клетва като президент на Република Румъния

1990,26.06. Чрез закон всички албанци – представители на властта в Косово, са уволнени и са заменени със сръбски чиновници

1990,28.06. Учредяване на правителство в Румъния под министърпредседателството на Петре Роман, който оповестява въвеждането на пазарно стопанство

1990,29.06. Декларация в Копенхаген за правата на човека и гражданина и на различните малцинства

1990,01/02.07. Правителството предлага с референдум в Сърбия да се гласуват планираните конституционни промени преди изборите

1990,02.07. Република Словения обявява независимост

В Тирана започват масови бягства на албанци в западните дипломатически представителства

114 албански депутати обявяват в Прищина пред сградата на парламента независимост на Косово

1990,05.07. Сърбия поставя Косово под принудително управление и предприема сваляне на правителството и разтурване на регионалния парламент

1990,06.07. Българският президент Петър Младенов е принуден да подаде оставка поради обществен натиск

1990,10.07. Учредително заседание на новоизбраното българско Велико народно събрание в древната столица Търново

1990,12.07. Разрешение за 4500 албански бежанци в чуждите посолства да заминат за Италия

1990,16/17.07. Извънреден конгрес на Съюза на комунистите на Сърбия решава съвместното действие със Социалистически алианс в Единна социалистическа партия на

Сърбия. Председател става Милошевич

1990,20.07. Закон за партиите в Сърбия легализира многопартийна система

1990,25.07. Създава се сръбски национален съвет в Крайна, който обявява суверенитет на сръбския народ в Хърватско и настоява за самоуправление Югославският федеративен парламент гласува закон за допускането на политическите партии

1990,26.07. Конституционни промени в Хърватско, които противопоставят прерогативите на републиката в политическите и стопанските проблеми на правото на федерацията

1990,30.07. Съветският съюз и Албания възстановяват прекъснатите през 1961 г. дипломатически връзки

1990,31.07. Албания допуска чужди инвестиции

Босна и Херцеговина се обявява чрез промени в конституцията за свободна, суверенна и демократична държава

1990,01.08. След оставка на президента Младенов на шести избирателен тур бива избран бившият дисидент Желю Желев като компромисен кандидат за пръв некомунистически президент на Република България

Първа среща на върха на шефовете на правителствата в т.нар. Петорка (Чехословакия, Унгария, Австрия, Италия и Югославия) във Венеция

1990,02.08. Разпространено от българския парламент изявление по повод деветдесетгодишнината от Илинденското въстание от 1903 г. позволява да се съзрат претенции за Македония, което води до негативно настроение в Белград

1990,03.08. Унгарският парламент избира писателя Арпад Гьонц за държавен президент

1990,08.08. Югославският федерален парламент приема изменения в конституцията, които между другото отнемат самоуправлението на предприятията и въвеждат пазарното стопанство, правовата държава и плурализма

1990,19.08–02.09. Референдум на сърбите в Крайна одобрява исканията за автономия

1990,26.08. След безчинства по време на голяма демонстрация в центъра на столицата София партийният дом на бившата комунистическа партия е щурмуван и частично опожарен

1990,07.09. Суспендираните албански депутати от Косово оповестяват в село Качаник още веднъж тържествено независимостта на Република Косово и гласуват нова конституция

1990,25.09. България става член на Световната банка и на Международния валутен фонд (МВФ)

1990,27.09. Конституционните промени в Словения предвиждат право на отделяне, многопартийна система, премахване на смъртното наказание

право на собствена отбрана на територията и собствени решения за приноса във финансите на федеративното стопанство

1990,28.09. Срещу конституционните промени в Словения югославският федерален парламент подава жалба пред конституционния съд

Сърбия създава нова демократична конституция. Предишната автономия на Косово и Войводина не е възстановена

1990,30.09/14.10. Поради слабо участие на гласоподавателите в общинските избори в Унгария се налага провеждане на повторни избори. В изборите за кметове се кандидатират предимно независими кандидати и многобройни бивши комунисти. правителствената партия претърпява тежки загуби

1990,01.10. Сръбският Национален съвет прокламира независимост на сърбите в Хърватско

1990,03.10. В Букурещ се създава подчинена на министър-председателя Консултативна комисия към правителството за стабилизиране на немското население в Румъния

1990,06.10. Обявеното на 2 октомври Словено-хърватско споразумение относно бъдеща южнославянска конфедерация се публикува в печата

1990,19.10. Румънският министър-председател Петре Роман представя пред парламента обширна програма за стопански реформи

1990,21.10. От 1 ноември Сърбия денонсира в отделни сфери (данъци, такси) стопанската общност с федералните органи

1990,24/25.10. Конференция на външните министри на балканските държави в Тирана

1990,25.10. Известният албански писател Исмаил Кадаре търси политическо убежище във Франция

1990,26.10. Всеобщ протест в цялата страна на шофьорите на таксита и на собствениците на превозни средства парализира цялостно транспорта в Унгария

1990,01.11. Обезценяване на леята в Румъния и освобождаване на всички цени с изключение цените на основните хранителни продукти

1990,04.11. Първо официално католическо богослужение под открито небе в Шкодра след премахване на пълната забрана на богослужението в Албания

1990,06.11. Унгария е приета в Рим първа от бившите страни членки на източния блок за член на Съвета на Европа

1990,07.11. Рамиз Алия обещава на XII пленум на Централния комитет на Албанската комунистическа партия свободни избори и политически реформи

1990,09.11. Нов закон за личните имена в България подкрепя етническите малцинства срещу дискриминацията и насилственото им българизиране

1990,11.11. Първите свободни парламентарни избори в Ма-

кедония (втори изборен тур на 25 ноември) носят на бившите комунисти, които се явяват на изборите с две различни листи (Съюз на македонските комунисти и Партия на демократичния преход) 50 от сто от двадесетте места в парламента. Най-силна фракция става новооснованата през юли национална и антикомунистическа Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО) с 37 места. Партията на албанците в Македония получава 25 места

1990.12.11. За форсиране на стопанските реформи румънското правителство получава от парламента извънредни пълномощия

1990,16.11. Народна република България става Република България

1990,17.11. В Белград се създава като наследник на СЮК – Съюз на югославските комунисти, новият Съюз на комунистите (Движение за Югославия)

1990,18.11. При първите свободни парламентарни избори в Босна и Херцеговина (втори изборен тур на 2 декември) некомунистическите национални партии (Мюсюлмански съюз за демократическо действие, Сръбски демократичен алианс и Хърватска демократична общност) получават 201 от 240 места в първата камара, т.нар. Съвет на гражданите

1990,21.11. Държавните глави и ръководителите на правителствата на тридесет и четирите държави от Европейската общност провъзгласяват Парижката харта за Нова Европа. Хърватският парламент гласува новата конституция на Хърватско

1990,07.12. Министър-председател на правителството на преход в България става безпартийният юрист Димитър Попов

1990,09.12. Изборна победа на бившите комунисти в Сърбия (втори изборен тур на 23 декември). Социалистическата партия постига в първия изборен етап 87 от 250 мандата. Албанците бойкотират изборите. Президентът на република Слободан Милошевич е утвърден с 65,3 % от гласовете

При изборите в Черна гора бившите комунисти постигат 83 от 125 места в парламента. Старият комунист Киро Гligоров става президент на Македонската република

Студентски демонстрации и улични вълнения в Тирана

1990,12.12. След продължителни демонстрации в Тирана пет от седем членове на Политбюро биват освободени. XIII пленум на Централния комитет на Комунистическата партия на труда в Албания решава да допусне занапред съществуването на други политически партии и предлага провеждане на парламентарни избори в началото на 1991 г.

1990,13-14.12. Вълненията в Шкодра са потушени с участие на полицейски и войскови части
1990,14.12. Под ръководството на университетските професори Грамош Пашко и Сали Бериша се създава като първа опозиционна партия Демократическата партия на Албания
1990,17.12. Декрет за допускане на политически организации и партии в Албания
1990,20.12. В Босна и Херцеговина е избран мюсюлманинът некомунист Алия Изетбегович за президент
Коалиционно правителство в България под ръководството на Димитър Попов
1990,21.12. Неджмие Ходжа, съпругата на бившия шеф на партията и правителството, подава оставка като председателка на Демократичния фронт
С декрет всички портрети и статуи на Сталин в Албания са свалени
1990,22.12. Нова хърватска конституция поставя правата на страната над правата на федерацията и определя Република Хърватско като самостоятелна и суверенна държава
Сърбите оповестяват автономията на Крайна
Преустройство на правителството в Албания, противниците на реформите са отстранени. Първите легални масонски демонстрации на опозицията в Тирана
1990,23.12. В Черна гора след триумфална победа в изборите на Съюза на комунистите на Черна гора за президент на страната е избран комунистът Моймир Булатович във втория тур на изборите
В допитване до населението в Словения 88,5 % от гласоподавателите се изказват за независимостта на държавата
1990,25.12. На бившия румънски крал е забранено на букурещкото летище влизане в Румъния
1990,26.12.Словения се обявява за самостоятелна държава
Рамиз Алия оповестява на извънредна партийна конференция на комунистическата партия постепенното преминаване на Албания към пазарна икономика
1990,29.12. Чрез разпореждане е допуснат първият опозиционен вестник в Албания – партийният орган на Демократическата партия
1991,01.01. В търговията между държавите от Общия пазар влиза в сила нов метод на изчисление (цени на световния пазар, твърда валута)
1991,03.01. Парламентарните партии в България подписват временно споразумение за мирен преход към демокрация
1991,09.01. Югославският държавен президент нарежда обезоръжаването на населението
1991,18.01. Първо мюсюлманско богослужение (Петъчна молитва) след двадесет и три години в джамията „Етем Бей" в Тирана
1991,22.01. Живеещите в Албания гърци създават своя собствена партия OMONIA

1991,01.02. Либерализиране на цените в България

1991,14.02. Поземленият закон в Румъния прави възможно разтурването на кооперативните земеделски стопанства

1991,15/16.02. Полско-чехословашко-унгарска среща на върха. Договаряне на регионално стопанско сътрудничество

1991,20.02. Отказ от властта на комунистите в Албания. Държавният и партиен ръководител Рамиз Алия оповестява коалиционно управление. Паметникът на основателя на държавата Енвер Ходжа, изгонен на площад „Скендербег" в Тирана, е съборен от огромна човешка тълпа

Словенският парламент одобрява излизането на страната от югославската многонационална държава и чрез промени в конституцията установява висшето правно положение на републиката

1991,21.01. Хърватският парламент поставя правото на републиката над правото на федерацията

1991,22.02. Поземленият закон в България урежда връщането на колективната собственост на предишните собственици

1991,25.02. В София започва процес срещу Живков

Политическият консултативен съвет на Варшавския пакт решава разпускането на военните структури да стане до 31 март същата година

1991,28.02. Сърбите в Книн обявяват своята независимост от Хърватско

1991,01.03. Югославянският държавен президиум обявява излизането на Словения и на Хърватско от федерацията за незаконно

1991,02.03. Кървави стълкновения в Пакрач между хърватската полиция и сръбската милиция

1991,03.03. Прокламиране на автономията на сръбската провинция Крайна

1991,07.03. Масово бягство от Албания. Повече от десет хиляди албанци заминават за пристанище Бриндизи въпреки забраната на италианските власти

1991,12.03. Възстановяване на американско-албанските дипломатически връзки

1991,18.03. Държавният президиум на Югославия – негоден за действие поради обструкциите на сръбския блок

1991,31.03. Сражения между сръбски доброволци и хърватска милиция в националния парк в Плитвице дават повод на федералната армия за настъпление

Първите свободни избори в Албания (балотаж на 7 април) носят победа за комунистите, които печелят 56,17 % от гласовете и 169 от двеста и десетте места в парламента. Опозиционната демократична партия печели само 38 % и 75 места

1991,01.04. Освобождаване на цените на хранителните продукти в Румъния

1991,05.04. Румъния подновява договора за приятелство със Съветския съюз

1991,23.04. Унгарският парламент гласува закон за възмездяване за отчуждените имоти

1991,24.04. Унгарското правителство на Антал публикува своя програма за малцинствата

1991,30.04. Албанският парламент гласува временен конституционен закон на Република Албания

1991,02.05. Рамиз Алия е избран отново от албанския парламент за президент на страната (председател на Президиума на Народното събрание)

1991,03.05. Тленните останки на кардинал Минцсенти са преместени в Естергом

1991,04.05. Югославският държавен президент упълномощава федералните войски да се намесват в националните конфликти

1991,11.05. Сърбите в Баня Лука се присъединяват с референдум към Сръбската автономна област Крайна

1991,12.05. Сърбите в Крайна се изказват за присъединяване към федерацията Сърбия-Черна гора

1991,15.05. Конституционна криза в Югославия. Хърватинът Стипе Месич не е допуснат при ротационната система да заеме на свой ред мястото на председател на държавния президиум

1991,19.05. При народно допитване в Хърватско е одобрена с огромно мнозинство (94,3 %) самостоятелността на страната

1991,04.06. Генерална стачка в Албания

1991,07.06. Турската парламентарна фракция в България напуска в знак на протест дискусиите по новата конституция

1991,10–13.06. Партията на труда на Албания се преименува на своя X партиен конгрес на „обновата" на Социалистическа партия на Албания

1991,11.06. Преустройство на правителството в Албания. В коалиционния кабинет на Илли Буфис за първи път е представена и гражданската опозиция

1991,17.06. Последните съветски войскови части напускат територията на Унгария

1991,19.06. Албания става член на Общия пазар

1991,25.06. Ден по-рано от нотифицирането Словения и Хърватско провъзгласяват всяка съответно своята независимост

Законът за Българската народна банка обявява банката за централна емисионна институция

1991,26.06. Унгарският парламент гласува закон за възмездяване за по-раншни отчуждения на земеделски имоти

Югославската федерална армия настъпва с танкове срещу Словения, за да осигури границите с Унгария и Австрия

Първите тежки сражения със защитниците на словенската територия стават на 27 юни.

Председателят на Комисията на Европейската общност Жак Делор изразява в Белг-

рад отказа си на всички сепаратистични стремежи в Югославия, по същия начин се произнася и президентът на САЩ Джордж Буш

1991,27.06. В Будапеща се разтурва Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ)

1991,28.06. Международната организация за използване на атомната енергия иска веднага спирането на българската атомна електрическа централа (АЕЦ) в Козлодуй

Конференция на върха на Европейската общност решава да изпрати външните министри на Люксембург, Италия и Нидерландия в Белград. Всяка стопанска и финансова помощ междувременно се замразява

1991,30.06. Изпратената от Европейската общност тройка постига в Белград временно споразумение за спиране на огъня, отлагане обявяването на самостоятелност на Словения и Хърватско и избирането на Месич за държавен президент

1991,01.07. Разтурване на Варшавския пакт в Прага

Хърватинът Стипе Месич е избран за държавен глава на Югославия

1991,02.07.Прословутата тайна служба „Сигурими" в Албания е закрита и заместена от новата полицейска организация „Национална информационна служба" под ръководството на Иракли Миан Коколари

Бомбардировка на летището в Любляна

1991,03.07. Прекратяване на огъня в Словения

1991,05.07. Европейската общност налага ембарго на снабдяването с оръжие на Югославия

1991,07.07. Посредническите действия на Европейската общност имат частичен успех, постигането на самостоятелност за Хърватско и Словения се отлага с три месеца (Декларация от Бриони)

1991,12.07. Българското народно събрание гласува новата конституция, която предвижда и създаване на конституционен съд

Словения и Хърватско се споразумяват за обща паричка политика

1991,15.07. Югославянската федерална армия напада за първи път при Петриния хърватски войскови части

1991,18.07. Югославският държавен президиум взима решение за изтегляне на федералната армия от Словения в рамките на три месеца

1991,26/27.07. Среща на високо равнище на алпийско-дунавските държави (т.нар. Петорка) в Дубровник. Поради встъпване на Полша в организацията тя става „Шесторка"

1991,29.07. Закон за приватизацията на държавните предприятия в Румъния

1991,01.08. Югославянската федерална армия преминава към нападение в Източна Хърватско заедно с въстаналите сърби. Частична мобилизация в Хърватско

Българското народно събрание взема решение да не продължава изтеклия договор за приятелство и сътрудничество със Съветския съюз от 1967 г.

1991,15.08. Българското народно събрание гласува новия закон за изборите

1991,27.08. Молдовската съветска република оповестява своята независимост

1991,03.09. Всеобща стачка на албанците в Косово

1991,07.09. Откриване на югославската мирна конференция в Хага при участието на шестте федерални републики и на дванадесетте външни министри на Европейската общност

1991,08.09. В Женевската декларация видни личности от всички части на Югославия искат прекратяване на войната Допитване до населението в Македония донася 74 % от гласовете в полза на независимостта на страната

1991,12.09. В София е подписана румънско-българска декларация за добросъседски отношения и взаимно сътрудничество

1991,15.09. Обявяване независимостта на югославската федерална република Македония

1991,17.09–09.12. Югославската федерална флота предприема блокада на хърватското Адриатическо крайбрежие

1991,19.09. В Букурещ е подписано турско-румънско споразумение за приятелство

1991,26.09. Румънският министър-председател Петре Роман подава оставка. Негов приемник става безпартийният бивш министър на финансите Теодор Столоян

1991,26–30.09. Таен плебисцит в Косово. Повече от 90 % от гласоподавателите се изказват за самостоятелност на Република Косово

1991,04.10. Югославският държавен президент хърватинът Месич е свален от сръбската фракция, която въз основа на принципа на мнозинството от присъстващите взема властта. Край на Югославия като федерална държава

1991,07.10. В София се подписва гръцко-български договор за приятелство и сътрудничество

1991,08.10. Словения и Хърватско постигат независимост след изтичане на мораториума

1991,09.10. Германско-български договор за приятелство

1991,10.10. Югославската федерална армия се оттегля от териториите на Словения и на Хърватско

1991,13.10. Опозиционният Съюз на демократичните сили (СДС) печели вторите свободни избори с 34,36 % срещу коалицията на бившите комунисти (БСП), които вземат 33,14 %. Организацията на турското малцинство Движение за права и свободи (ДПС) получава 7,55 %

1991,15.10. Парламентът в Босна и Херцеговина решава против волята на сръбските представители да се проведе референдум за обявяване на независимост на страната

Албания става член на Световната банка и на Международния валутен фонд

1991,25–27.10. Мюсюлманите от санджака Нови пазар се произнасят в референдум за културно-териториална автономия

1991,05.11. В Албания е преустановен контролът върху цените

1991,06.11. Румъния въвежда вътрешна конвертируемост на леята

1991,08.11. Европейската общност налага стопански санкции на Белград

Ново правителство в България на Филип Димитров, което е съставено съвместно от Съюза на демократичните сили и Движението за права и свободи

1991,09–10.11. Сепаративен референдум на сърбите в Босна и Херцеговина, които искат да останат вътре в нова Югославия

1991,10.11. Хървати и мюсюлмани гласуват за самостоятелност на Босна и Херцеговина

1991,18.11. Югославската федерална армия превзема Вуковар, за който са се водили 87-дневни боеве

Представители на тридесет населени места основават в херцеговинския град Груде хърватската общност Херцег-Босна

1991,20.11. След създаването на самостоятелна държава македонският парламент гласува нова конституция

1991,21.11. Румънският парламент в Букурещ одобрява новия текст за конституция

1991,25.11. Европейският съвет в Страсбург суспендира членството на Югославия

1991,27.11. Югославското правителство официално отправя искане до ООН за изпращане на умиротворителни войски

1991,28.11. В Букурещ се подписва гръцко-румънски договор за приятелство

1991,04.12. Нова хърватска конституция

1991,05.12. Унгария решава след отказа от страна на Виена да предприеме сама устройването на Световното изложение в Будапеща през 1996

С. Месич подава оставка като председател на югославския държавен президиум

1991,15.12. Референдум за нова конституция в Румъния дава се 77,3 % от гласовете в полза на конституцията

1991,15.12. Съветът за сигурност при ООН решава да изпрати свои наблюдатели в Югославия

Подписано е споразумение за асоцииране между Унгария и Европейската общност

Външните министри на Европейската общност се споразумяват в Брюксел за поетапен план в югославската политика

1991,18.12. Германско-унгарският договор за приятелство и сътрудничество е парафиран в Бон

1991,19.12. Югославският министър-председател Анте Марковић подава оставка

Сърбите в Крайна обявяват своята автономна област за република

Федерална република Югославия решава да признае независимите Словения и Хърватско, ако до 23 декември бъде изразено изрично искане за това

1991,21.12. Сърбите в Босна и Херцеговина обявяват своя собствена република

1991,23.12. Нова конституция в Словения

1991,30.12. Правителствена криза в Словения. Коалиционното правителство се разпада

1992,07–16.01. Преброяване на населението в Румъния дава резултат 22 760 449

Унгарският парламент одобрява закона за приватизиране на колективните стопанства в земеделието, промишлеността и в областта на услугите

1992,08.01. Резолюция № 727 на Съвета за сигурност при ООН за изпращане на петдесет военни наблюдатели на територията на Югославия

1992,09.01. Продължаване на конференцията по въпроса за Югославия в Брюксел

Краят на войната в Хърватско е обявен от президента на Сърбия Милошевич, който предупреждава Милан Бабич, президента на Сръбска република Крайна, в открито писмо да се въздържа от оказване на съпротива на частите на ООН Босненските сърби под ръководството на Радован Караджич обявяват Сръбската република Босна и Херцеговина

1992,10.01. В Букурещ се подписва петнадесетгодишен договор за приятелство между Румъния и Чехословашката република

1992.11/12.01. Въпреки забраната албанците в Косово се произнасят в референдум за пълна политическа и териториална независимост

1992,14.01. Предварителна войскова част на военните сили на ООН стъпва на югославска земя

1992,15.01. Международно признаване независимостта на Словения и Хърватско от страните на Европейската общност

България признава суверенитета на четирите бивши югославски републики, включително и Македония

1992,16.01. Закон за чуждите инвестиции в България

1992,19.01. Желю Желев е избран на балотаж отново за български президент

1992,25.01. Парламентарното мнозинство на хървати и мюсюлмани в Босна и Херцеговина решава да се предприеме народно допитване за независимост на 28.01 и на 01.03

1992,28.01. Подписан договор за приятелство между Румъния и България

1992,06.02. Македония пристъпва към реформиране на конституцията си по образци, предложени от Европейската общност

В Будапеща се подписва договор за приятелство и добросъседски отношения между Германия и Унгария

1992,09.02. На общинските избори (втори изборен тур на 23.02) Фронтът за спасение запазва своето мнозинство в селата, но видимо губи в големите градове

1992,12.02. Сърбия и Черна гора решават създаването на нова югославска държава (одобрение от парламента на 22.02)

1992,21.02. Партията на дребните собственици в Унгария напуска коалиционния кабинет

1992,24.02. Партията на гърците в Албания OMONIA получава след забрана на етнически и на религиозни партии от албанския закон за партиите от юли 1991 г. достъп до изборите под новото наименование Съюз за човешки права Съветът за сигурност при ООН решава да изпрати военни части в Югославия за дванадесет месеца (Резолюция 743)

1992,25.02. Градският общински съвет в София взема решение да премахне мавзолея на Георги Димитров в центъра на столицата

1992,29.02/01.03. Хърватите и мюсюлманите в Босна и Херцеговина гласуват в референдум за независимост (участват 63 % от гласоподавателите, одобряват независимостта 99,4 %)

1992,01.03. Референдум за възобновяване на югославската държава осигурява в Черна гора 95,9 % от гласовете „за" (участието на избирателите е 66 %)

1992,17.03. Съгласувана между трите националности в Босна и Херцеговина среща в Лисабон предвижда създаването на кантони в страната

1992,22.03. При провеждане на вторите свободни избори в Албания след войната (балотаж на 29.03) Демократическата партия под ръководството на Сали Бериша печели твърдо мнозинство от две трети (62 % от гласовете и 140 места в парламента) и завършва така ерата на комунистическото управление. Социалистите печелят само 25,7 % и 38 места, социалдемократите 4,3 % и седем места, Съюзът за човешки права (представителен за гръцките малцинства) 2,9 % и две места и Републиканската партия 3,1 % и едно място. Участие на гласоподавателите – 90,3 %

1992,25.03. Тежки военни сблъсквания между хърватите и югославската федерална армия, респ. сръбски доброволци на моста между Босанска и Славонски Брод

1992,27.03. Завършва оттеглянето на югославските федерални войски от територията на Република Македония

1992,31.03. Големи демонстрации на албанците в Македония (Скопие) за политическа и териториална автономия на албанците в републиката Привърженици на Илинден

основават свой Демократичен фронт на националното спасение

1992,02.04. Правителството на Вислон Ахметис в Албания подава оставка. То остава временно като служебно правителство

1992,03.04. Албанският държавен президент Рамиз Алия подава оставка. Окончателен край на комунистическото четиридесет и пет годишно управление в Албания

Нов закон за поземлената собственост и за частното стопанисване на земята в България

1992,04.04. Президентът на Босна и Херцеговина нарежда всеобща мобилизация

1992,07.04. Европейската общност и САЩ признават Босна и Херцеговина. Сърбите в Босна и Херцеговина обявяват в Баня Лука независимостта на Сръбската република Босна и Херцеговина и напускат централните републикански органи

1992,09.04. Албанският парламент избира за президент на държавата председателя на Демократическата партия Сали Бериша. Нов председател на правителството става (13 април) неговият партиен съмишленик Александър Мекси

1992,12.04. Водачите на трите народностни съставки в Босна и Херцеговина се споразумяват с посредничеството на Европейската общност за преустановяване на огъня, което споразумение няма да бъде спазено

1992,21.04. Германско-румънски договор за сътрудничество, подписан в Букурещ

1992,22.04. Външният министър на Федерална република Германия Геншер прави посещение в Албания

1992.23.04. Закон за приватизацията в България

1992,24–27.04. Триумфално посрещане на бившия крал Михай при неговото посещение като частно лице в Румъния

1992,27.04. Прокламиране на нова Федеративна република Югославия в Белград от представители на Сърбия и Черна гора с нова конституция

1992,02.05. Външните министри на Европейската общност застъпват гръцката гледна точка по отношение на македонския въпрос и поставят признаването на страната в зависимост от промяната на нейното наименование

1992,04.05. Югославската народна армия оповестява оттегляне от всички републики, също така и от Босна и Херцеговина

1992,06.05. В Анкара е подписан договор между България и Турция за мир, добросъседски отношения, сигурност и съвместно сътрудничество

Албанският поет Исмаил Кадаре се завръща след осемнадесетмесечно изгнание отново в родината си

1992,07.05. България е приета в Съвета на Европа

Унгария известява, че се отказва от подписаното на 25.05.1977 споразумение с Чехословашката република за построяване на дигата Габчиково-Нагимарош

1992,11.05. Албания подписва заедно с Естония, Литва, Латвия в Париж договор за асоцииране с Европейската общност

1992,12.05. Държавите от споразумението за сигурност и сътрудничество изключват югославската делегация до края на месеца от съвещанията за Босна и Херцеговина и искат изтеглянето на федеративната армия

1992,20.05. Босненското министерство на отбраната създава своя собствена редовна армия

1992,21.05. България и Гърция подписват в Атина договор за приятелство и взаимно сътрудничество

Хърватско, Словения и Босна и Херцеговина са приети за членове в ООН

1992,24.05. Албанците в Косово провеждат – от сръбска гледна точка нелегално – избори в Косово. Като единствен кандидат за президентското място е избран Ибрахим Ругова, ръководител на движението Демократичен алианс

1992,26.05. Европейската общност решава да наложи търговско ембарго спрямо остатъчна Югославия

1992,30.05.ООН–резолюция 757 предвижда налагане на санкции спрямо остатъчна Югославия

1992,31.05. Избори в Албания

В Сърбия и Черна гора е избран парламентът на остатъчна Югославия

1992,02.06. Унгарският конституционен съд постановява 1.12.1992 г. като краен срок за гласуване на закона за малцинствата

1992,05.06. Албания е допусната до дискусиите за проблемите на сигурността, провеждани от страните на НАТО, в Северноатлантическия съвет за сътрудничество

Югославската народна армия опразва казармите на Тито в Сараево

1992,08.06. Съветът за сигурност при ООН решава да изпрати хиляда и сто сини каски и шестдесет наблюдатели в Сараево

Безпартийният писател Добрица Чосич става първият президент на нова Югославия

1992,18.06. Войскови съединения от хърватските отбранителни сили завземат Мостар

1992,25.06. Единадесет държава от района на Черно море и граничещите с него области (Турция, Гърция, Албания, Русия, Румъния, България, Украйна, Молдова, Армения, Грузия и Азърбейджан) подписват в Истанбул декларация за стопанско сътрудничество в Черноморския район. Тя предвижда свободна търговия и приток на капитали, общи стопански проекти, както и създаване на черноморска банка

1992,28.06. Светкавично посещение на френския президент Франсоа Митеран в Сараево

1992,29.06. Резолюция 761 на Съвета за сигурност при ООН упълномощава генералния секретар да изпрати нови части от войските на ООН за осигуряване на летището на Сараево

Сръбските военни части опразват летището на Сараево

1992,02.07. Откриване на въздушния мост на Европейската общност за Сараево

Милан Панич – американски предприемач от сръбски произход, става министър-председател на Федеративна република Югославия

1992,03.07. Хърватската общност Херцег-Босна под водачеството на Мате Бобан решава създаване на собствено правителство на прехода и изграждането на собствена администрация

1992,08.07. Остатъчна Югославия е изключена от държавите, влизащи в конференцията за сигурност и сътрудничество, до 14.10.1992

1992,09.07. Съвместна декларация на президента на Хърватско и на Босна и Херцеговина в Хелзинки по въпроса за сигурността и териториалния интегритет на Босна и Херцеговина

1992,10.07. Държавите от НАТО и от Западноевропейския съюз решават да изпратят военни кораби за наблюдаване спазването на военните санкции, наложени от ООН на остатъчна Югославия

Федеративна република Югославия е отстранена от всички обсъждания на страните, участващи в конференцията за сигурност и сътрудничество до срещата на октомври

1992,21.07. Президентите Туджман и Изетбегович подписват в Загреб споразумение за потясно сътрудничество

1992,26.07. На общинските избори в Албания бившите комунисти покачват броя на подадените за тях гласове до 41 % и бързо се изравняват с управляващата Демократическа партия

1992,26–28.08. Конференция за положението в Югославия в Лондон

1992,02.08. Балотаж в Хърватско утвърждава Туджман като президент

1992,03.09. Начало на конференцията на Европейската общност и на ООН по въпроса за Югославия в Женева

1992,04.09. Живков е осъден от Върховния съд в България на седем години затвор и на висока парична глоба

1992,19.09. Резолюция на Съвета за сигурност потвърждава решението си, че новата Федеративна република Югославия не може да влезе автоматично като наследник на старата федеративна държава

1992,22.09. Федеративна република Югославия е изключена от Общото събрание на ООН

1992,27.09. Президентски и парламентарни избори в Румъ-

ния. Илиеску излиза напред (47,34 %) в балотажа, неговият Демократичен фронт за национално спасение остава най-силната партия в страната. Тя получава 117 от 328 мандата, Демократическата конвенция получава 82 места и Фронтът на бившия министър-председател Петре Роман само 43 места

1992,30.09. Партиите участнички в гражданската война в Босна и Херцеговина се събират в Женева, за да преговарят за демилитаризирането на Сараево

1992,07.10. С превземането на Босански брод сърбите осъществяват връзката между Сърбия през Северна Босна до Югозападно Хърватско (Крайна)

Съветът за сигурност при ООН решава създаване на комитет, който да разследва нарушенията на човешките права в бивша Югославия

1992,09.10. Съветът за сигурност при ООН налага забрана за полетите на военни самолети над територията на Босна и Херцеговина

1992,11.10. Илиеску печели отново на балотаж в Румъния с 61,43 %

1992,28.10. Сръбски части завземат Яйце

1992,20.12. Президентски избори в Сърбия. Милошевич се задържа като президент срещу своя конкурент Панич

1993,02–04.01. Президентите на Югославия, Босна и Херцеговина и на Хърватско се събират в Женева заедно с водачите на народностните групи Караджич и Бобан за преговори върху предложения от посредниците Сайръс Ванс и лорд Оуен мирен план, който предвижда кантонизирането на Босна и Херцеговина на десет административни единици и разделянето ѝ на три провинции за трите народностни групи, както и на създаването на многонационален столичен район Сараево

1993,08.01. В Тирана започва първият съдебен процес срещу бивши функционери на Централния комитет на Комунистическата партия

1993,19.01. Словения и Хърватско стават членове на Международния валутен фонд (МВФ)

1993,22.01. Хърватско предприема настъпление срещу Сръбска Крайна в хинтерланда на Далмация при Задар, за да обезпечи сигурността на разрушения мост Масленица

1993,01.02. Споразумение за асоцииране между европейската общност и Румъния

1993,22.02. ООН решава да се създаде международен съд за военните престъпления в бивша Югославия

1993,08.03. Споразумение за асоцииране между Европейската общност и България

1993,12.03. Молдовският парламент взема решение за [illegible] ширна приватизационна програма

1993,31.03. Съветът за сигурност при ООН разрешава на въ-

душните сили на НАТО обстрелването на военни самолети над Босна

1993,03–04.05. Сражения между хървати и босненски мюсюлмани в Централна Босна

1993,07.04. Македония е приета под временното наименование Бивша югославска република Македония в ООН

1993,10.04. Поради хиперинфлация във Федеративна република Югославия динарът драстично девалвира

1993,12.04. Първата военна намеса на НАТО в Босна и Херцеговина (операция „Дийни флайт" – забрана на полетите)

1993,17.04. Съветът за сигурност при ООН взема решение за засилване на санкциите спрямо остатъчна Югославия, които влизат в сила на 27 април

1993,25.04. Папа Йоан Павел II посещава Албания по време на обиколка

1993,06.05. Въз основа на резолюция 824 на Съвета за сигурност при ООН се създават защитни зони около градовете Сребреница, Горажде, Жепа, Тузла, Сараево и Бихач в Босна и Херцеговина

1993,09–18.05. Боеве между мюсюлмани и хървати за Мостар

1993,14.05. Словения е приета за член в Европейския съюз

1993,15/16.05. Босненските сърби отхвърлят при народно допитване с 96 % от гласовете при участие от 92 % от гласоподавателите плана за омиротворяване на Ванс-Оуен

1993,17.05. Вдовицата на Енвер Ходжа Неджмие Ходжа е осъдена, след постъпки за обжалване, на единадесет години затвор заради злоупотреби с власт и корупция

1993,31.05. Югославският президент Добрица Чосич е снет от длъжност

1993,04.06. Мандатът на силите на ООН за отбрана при нападения срещу защитените зони в Босна и Херцеговина се разширява

1993,16.06. Президентите на Сърбия и на Хърватско предлагат в нов план за разделяне на Босна и Херцеговина по-свободна конфедерация на трите републики

1993,19/20.06. Сърбите в Крайна се изказват с 98,61 % от гласовете за суверенна Република Сръбска Крайна

1993,30.06. Борис Елцин подписва по време на държавно посещение в Атина договор за приятелство и сътрудничество с Гърция

1993,25.06. Произхождащият от Лесбос свещеник Хрисостомос Майдонис е изгонен от Албания. Като контрамярка гръцкото правителство нарежда депортирането на двадесет хиляди албанци в продължение на една седмица

1993,09.07. Унгарският парламент приема на последно четене закона за малцинствата

1993,05.08. Парламентът на Молдова отказва да ратифицира подписаната от молдовския президент Мирча Снегур в Москва декларация за при-

съединяване на Молдова към стопанския съюз на държавите от ОНД

1993,17.08–14.09. Сражения в Мостар между хървати и босненски мюсюлмани

1993,24.08. Босненските хървати официално прокламират Хърватската република Херцег-Босна със столица град Мостар

1993,14.09. Президентите Туджман и Изетбегович се споразумяват в Женева за преустановяване на всички военни действия към 18 септември

1993,25.09. Областта Бихач се отделя като Автономна провинция Западна Босна под президентството на Фикрет Абди от властта на босненското централно правителство

1993,01.10. Парична реформа във Федерална република Югославия

1993,04.10. Румъния става член на Европейския съвет

1993,10.10. При проведените парламентарни избори в Гърция ПАСОК под ръководството на Андреас Папандреу печели с 46,9 % от гласовете абсолютно мнозинство в парламента и сменя Нова демокрация на министър-президента Мицотакис в правителството

1993,09.11. Хървати разрушават историческия мост при Мостар

1993,20.11. Албанският крал Лека I, който предния ден за първи път след петдесет и четири години се връща в родината си, бива прогонен от страната

1993,12.12. Първият избран по демократичен начин унгарски министър-председател Йозеф Антал умира в Будапеща

1994,01.02. Споразумението за асоцииране между Унгария и Европейската общност влиза в сила

1994,19.01. Посредникът на Европейският съюз лорд Оуен съобщава за безуспешните разговори относно примирието за Босна и Херцеговина в Женева

1994,24.01. Емисия на новия динар във Федеративна република Югославия

1994,17.02. Сърбите изтеглят тежките си оръдия от Сараево след ултиматум на НАТО. Гърция пристъпва към търговско ембарго по отношение на Македония и затваря за нея пристанището в Солун

1994,18.12. Гърция блокира ... ки митници на границата с Македония

1994,23.02. Албанският президент Бериша подписва в Брюксел след Унгария, Румъния и България присъединяването на своята страна към програмата „НАТО – партньорство за мир"

1994,27.02. Парламентарни избори в Молдова

1994,29.02. Първо въздушно падение на НАТО в Северна Босна

1994,17.03. Блокадата на Сараево е вдигната

1994,18.03. Договорът за основаване на мюсюлманско-хърватска федерация в Босна е подписан във Вашингтон

1994,30.03. Прекратяване на огъня в Крайна

1994,08.05. Изборна победа на Унгарската социалистическа работническа партия – балотаж на 29 май

1994,31.05. Хърватинът Кресимир Зубак става първият президент на мюсюлманско-хърватската федерация в Босна

1994,02.06. Женевската конференция за Босна е отложена за неопределено време

1994,05.07. Международната контактна група предлага нов план за подялба на Босна и Херцеговина, който предвижда 49 % от територията за сърбите, а на хърватско-мюсюлманската федерация 51 %

1994,15.07. Гюла Хорн става новият унгарски министър-председател

1994,23.07. Ханс Кошник поема като администратор на Европейския съюз властта в Мостар

1994,04.08. След отхвърляне на международните планове за мир от страна на парламента на босненските сърби в Пале остатъчна Югославия прекъсва официално отношенията си с Босна и затваря границите си

1994,10/11.09. Посещение на папата в Хърватско

1994,06.11. Предложеният от Демократическата партия и от президента Бериша проект за нова конституция на Албания е отхвърлен в допитване до населението с 53,9 % от гласовете

1994,18.12. Изборна победа на Социалистическата партия в България

1994,31.12.Воюващите партии в Босна се споразумяват за пълно прекратяване на военните действия за четири месеца, считано от 01.01.1995

1995,25.01. Председателят на Социалистическата партия в България Жан Виденов става новият шеф на правителството

1995,09.05. Унгарският парламент гласува закон за приватизацията. Той предвижда създаване на Държавна комисия по приватизация и по управление на имуществата АД, която да служи за наблюдение и координиране на действията

1995,03.06. Военните министри на Западна Европа и на Съединените щати на Америка взимат решение за създаване на многонационална бригада Групите за бързо действие на ООН в Босна се усилват с подкрепления от Великобритания, Франция и Италия

1995,11.07. Босненските сърби завладяват защитната зона на ООН при Сребреница и принуждават мюсюлманското население да напусне района

1995,25.07. Защитната зона на ООН Жепа е превзета от сърбите

Шубашич, Иван (1892–1955), хърватски политически деятел 279
Шубичи, хърватски род от магнати 90
Шубич, Младен, босненски бан (1302–1322) 90
Шубич, Павел, босненски бан, брат и предходник на Младен 90
Шумен 181
Шьонбрун 182

Щадмюлер, Георг (1909–1985), историк на Източна Европа 343
Щип 86
Щреземан, Густав (1878–1929), германски райхсканцлер (1923) и министър на външните работи (1923–1929) 259
Щросмайер, Йосип Юрай, епископ на Дяково (1815–1905) 183
Щулвайсенбург 100

Юбани, Зеф (1818–1880), албански национален будител 187
Юнгман, Йозеф, чешки славист (1773–1847) 193, 342
Юранд 67
Юстин I, византийски император (518–527) 46
Юстин II, византийски император (565–578) 45
Юстиниан I, византийски император (527–565) 40, 44, 45

Яйце 100, 277
Яловац 97
Ялта 282, 287
Ямбол 114
Ян III Собиески, полски крал (1674–1696) 131
Янина 80, 145, 186, 199, 218
Янкович Мирийевски, Теодор (1741–1814), училищен реформатор 176
Яш 137, 171, 191, 198, 225

Кратък речник на някои рядко срещани думи

Арматоли – военни помощни части в Османската империя, състоящи се от християнско население

Арумъни – румъни, латиноезично население (куцовласи, цинцари) в Македония

Буневатци – пръснати сърбохърватски групи в Южна Унгария

Видовдан – Ден на Св. Вит (15/28 юни)

Войники (войнигари, войнуци) – християнска милиция в Османската империя

Девширме – набори от момчета („кръвен данък"), с който е облагано християнското население в Османската империя

Дервенджии – пазители на проходи и пътища в Османската империя

Драгоман – преводач при Портата

Еялет – първоначално обща земя или владетелска област, по-късно означение за генералгубернаторство в Османската империя

Етнарх – водач на народност, глава на миллета

Имам – теолог, проповедник в джамията, титла на халифите

Йобагии – крепостни селяни в Унгария

Капудан паша – велик адмирал в Османската империя

Клефти – всъщност „разбойници", гръцки доброволци

Кметове – селяни, арендатори на земя в Босна и Херцеговина

Колонат – временно селско ленно владение

Комитат – унгарска графска и управителска област

Кралска земя, „Fundus regius" – предоставеното на седмоградските саксонци пространство за заселване

Миллет – немюсюлманска религиозна общност в Османската империя

Морлаки (Мавровлахи) – далматински славяни

Паликари – гръцки четници

Примати – гръцки нотабили представители в органите на самоуправление

Раици, расци – хабсбургско наименование на сърбите

Сабор (събор) – хърватско съсловно събрание (Народно събрание, парламент)

Санджак – собствено „знаменно и османско название малки управленски области

Секлери – унгарска племенност в Източно Седмиградско

Танзимат – означение на започналия през 1839 г. период на реформи в Османската империя

Тема–военна област във Византийската империя

Тимар – наследствена ленна собственост в османската империя

Улема – учени в Османската държава, мюсюлмански богослови

Ускоци – православни бегълци от Балканите

Усташи – собствено „въстаници" на хърватски език

Хетеристи – участници в Тайния гръцки съюз

Шериат – свещено право на исляма

Югоизточна Европа в началото на X в.

Балканските страни в средата на XIV в.

Балканските страни след Берлинския конгрес (1878–1881)

Не е случайно, че Първата световна война избухва на Балканите, както и не е случайно, че след рухването на социалистическа Югославия отново се разпалват старите конфликти. "Източният въпрос", залезът на Османската империя, интервенцията на Великите сили и стремежът на многобройни националности към независимост поддържат през вековете огнище на напрежение в Европа.

Книгата започва с възникването на един свят от малки държавици в ранното средновековие по земите на някогашната римска империя, която е обхващала и Балканския полуостров. Показва различните стремления към по-пространни владения, които впоследствие в късното средновековие попадат под османска власт. При столетно турско господство политическото съзряване започва едва в епохата на национално възраждане, на освободителни войни и на възникващи отделни държави под знака на постепенното оттегляне на турците и на разпада на Австро-Унгарската монархия. Вековната история на Югоизточноевропейските страни, както авторът показва в своя сбит обзор, е не толкова история на днешните държави, тъй като са относително млади; по-скоро това е историята на съответните народи - хървати, сърби, словенци, унгарци, българи, румънци, албанци и гърци. Книгата описва трудностите и проблемите в развитието на страните между двете войни и завършва с обзор на днешната действителност на Балканите. Допълнена е със специална хронология на събитията след 1989 г.

Едгар Хьош, роден през 1935 г., е професор в Мюнхенския университет за история на източна и Югоизточна Европа и ръководи Историческия сектор на Източноевропейския институт, както и Института по Югоизточна Европа в Мюнхен.

Многобройни публикации, между тях *Ереси и православие в древна Русия* (Висбаден, 1975), *Култура на източните славяни* (Висбаден, 1977).